

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**X.-XIV. YÜZYILLARDA İDİL BULGAR HANLIĞI MİMARİSİ
VE SANATI**

Aygul GALİULLİNA ZUFAROVNA

2501141378

TEZ DANIŞMANI

DR. ÖĞR. Ü. AYŞE DENKNALBANT ÇOBANOĞLU

İSTANBUL- 2019

ÖZ
X.-XIV. YÜZYILLARDA İDİL –BULGAR HANLIĞI
MİMARİSİ VE SANATI
AYGUL GALİULLİNA

Bu tez çalışmamızda şu an Tataristan Cumhuriyeti sınırlarında bulunan eski İdil-Bulgar ve Altın Orda devletinin başkenti olan Bulgar şehrindeki mimar ve mimarlık yapılarının gelişimini, yapılışını ve o yapılar üzerine uygulanan süslemeleri ve süslemelerin Bulgar topraklarında yaşayan farklı kültürlerden nasıl etkilendiği incelenmiştir. Çalışmamızda Bulgar şehrinin tam yükseliş dönemi olan X. ve XIV. yüzyıllarını dikkate alarak, o dönemlerdeki İslam kültürünün onların eserlerine, mimarlık sanatlarına nasıl etki yarattığı ve ne gibi katkılar sağladığı incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: İdil Bulgar, Ortaçağ, Şehircilik, Mimarlık, El Sanatları.

ABSTRACT
ARCHITECTURE AND ART OF THE İDİL-BULGAR
KHANATE IN THE X-XIV. CENTURIES
AYGUL GALİULLİNA

In this thesis, the development of architects and architectures in the city of Bulgar, which is the capital of the former Idil-Bulgar and Golden Army state, and the decorations on these structures and decorations on these structures and the different cultures living in Bolgar lands were examined. In our study, Bulgar was the rise of the city X. and XIV. In the first decades, it was examined how Islamic culture at that time had an impact on their works, architectural arts, and what contributions they made.

Key Words: İdil-Bulgar, Mediaeval, Urban, Architecture, Hand Craft.

ÖNSÖZ

Tezde İdil Bulgar'da X-XIV. yüzyıllarda inşa edilmiş ve tek minareli camiler, türbeler, hamamlar incelenmiştir. Bulgar'daki cami ve hamam kalıntılarının günümüzde temelleri korunmuştur, restore edilmiştir. İdil-Bulgar Hanlığı, güçlü bir devletti, kendi ustalarıyla, demircileri, seramik ustaları ve arkeolojik araştırmalar sayesinde çok şey söyleyebiliriz. Tez çalışması için, Moskova, Kazan ve İstanbul'da kütüphane çalışmaları yapılmıştır. Tezde ele alınan Bulgar döneminin mimarisidir. Mimari yapıların çoğu sadece temel seviyesinde kalıntıları korunmasına rağmen, bu kalıntılar sayesinde o yılların yaşamı hakkında çok fazlasını söyleyebiliriz. A. Zinçenkoya göre "Mimari uygulamasına en büyük yararı, yapının kendisinin analizin amacı değildir, önceki zihinsel mekanizması, fikirleme, planlamadır".

2017 yılında arkeolojik kazılarda katılmak şansı kazanmıştım. O andan itibaren ilimizin mimarisini daha çok incelemeye başladım ve diğer ülkelerin mimarisini karşılaştırmak istedim. Türkiye'de Tatar mimarlığı, kültürü, tarihi hakkında bilgi sahibi olmaları için burada bilimsel bir çalışma yazmak istedim.

Danışmanım Dr. Öğr. Ü. Ayşe Denkhalbant Çobanoğlu'na, fikirlerimi ifade etmemde destek olduğu, önerileri, yönlendirmeleri ve yeni bakış açıları ile bana yol gösterici olduğu için, aynı zamanda özellikle dil konusunda ortaya çıkan sıkıntılarda bana anlayış ve sabır gösterdiği için teşekkürlerimi sunmak istiyorum. Bu bağlamda, akademik sürecimi yürütmek için bana her zaman yardım eden yüksek lisans hocalarıma her birine şükranlarımı sunarım. Diğer yandan Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Türkiye Burslarına teşekkür ediyorum, onlar olmadan Türkiyede okumam imkânsızdı. Onlara yalnızca bana sağladıkları burs için değil, aynı zamanda üç senedir bu ülkenin kültür ve geleneklerini derinden anlama fırsatını bana verdikleri için müteşekkirim.

Bulgar Şehri'nin tarihi ve fiziki yapısını, gerek görsel malzeme ve gerekse de bilgi kaynakları bağlamında koşulsuz olarak benimle paylaşan Sayın Prof. Dr. Niyaz Hacıyeviç, Prof. Dr. Ayrat Gabitoviç, Tarihsel Bilimler Uzmanı Arkeoloji Enstitüsü araştırma görevlisi Doç. Dr. Sergey Boçarov Ginnadiyeviç, kazılara davet eden Moskova Rusya Bilim Akademisi'nde araştırma görevlisi Sayın Deniz Yüreviç, Türk Tatar Kültürü ve Tarihi üzerine yönelik çalışma yapan Sayın Gamirzan Davletşin ve Bulgar şehri müzesinin araştırma görevlisi Sayın Gulina Musina'ya sonsuz teşekkür ediyorum.

Aileme, bu aşamada benim yanımda oldukları, ne zaman ihtiyaç duysam desteklerini, arkadaşlıklarını hissettirdikleri, iyi fikirlerin uzaktan bana yönlendirdikleri için teşekkür ederim.

Aygul Galiullina Zufarovna

İstanbul 2019

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
FOTOĞRAFLAR LİSTESİ.....	x
ÇİZİM LİSTESİ.....	xx
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xxii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. İDİL BULGAR HANLIĞI TARİHİ, SİYASİ VE EKONOMİK ORTAMA GENEL BİR BAKIŞ

1.1 İdil Bulgar Hanlığı Tarihi	5
1.2. İdil Bulgar Halkı	8
1.3. İdil Bulgar Şehrinin Siyasi Durumu	9
1.4. İdil Bulgar Hanlığı'nın İslamiyeti Kabulü.....	11
1.5. İdil Bulgar Hanlığı'nın İktisadi Yaşamı ve Ticaret İlişkileri.....	13

İKİNCİ BÖLÜM

İDİL BULGAR HANLIĞINDA ŞEHİRLER

2.1. İdil Bulgar'da Şehircilik	15
2.2. Kaynaklarda ve Seyahatnamelerde İdil Bulgar Şehri	21
2.3. Kaynaklarda Bilyar (Bilar) ve Suvar Şehirleri	24

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. İDİL BULGAR DEVLETİ'NDE SANATIN OLUŞUMU VE GELİŞMESİ

3.1. El Sanatları.....	26
3.1.1. Maden	27
3.1.2. Kemik Oyma	38
3.1.3. Kuyumculuk	41
3.1.4.Seramik.....	45
3.2. Mezar Taşları.....	51

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. DEĞERLENDİRME-KARŞILAŞTIRMA

4.1.Camiler.....	59
4.2.Hamamlar.....	71
4.3.Türebeler.....	72
4.4. Kara Pulat.....	76

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. İDİL BULGAR ŞEHRİNDE BULUNAN MİMARİ ESERLER

5.1. Camiler.....	79
5.1.1 Büyük Cami (Büyük Minare).....	79
5.1.2. Küçük Minare.....	99
5.2. Hamamlar.....	113
5.2.1. Beyaz Hamam.....	113
5.2.2 Kızıl Pulat (Kırmızı Hamam).....	133
5.2.3. Doğu Hamamı (Han Hamamı).....	144
5.2.4. 1 Numaralı Hamam (№1).....	148
5.2.5. 2 Numaralı Hamam (№2).....	152
5.2.6. 3 Numaralı Hamam (№3).....	159
5.3.Türbeler.....	165
5.3.1.Doğu Türbesi.....	165
5.3.2. Kuzey Türbesi	172
5.3.3. Han Türbesi.....	178
5.3.4. 1 Numaralı Türbe.....	186
5.3.5. 2 Numaralı Türbe.....	188
5.3.6. 3 Numaralı Türbe	190
5.3.7. 4 Numaralı Türbe.....	191
5.4.Kara Pulat (Divanhane).....	193
5.5.Han Sarayı.....	207
5.6. Küçük Kasaba.....	209
SONUÇ.....	219
KAYNAKÇA.....	222

FOTOĞRAFLAR LİSTESİ

F.1	İdil Bolgar şehri, www.bolgar.info/ (2004-2018)	5
F.2	Bolgar şehri planı, (Velikiy Bolgar 2013)	6
F.3	Kubrat Han ve oğulları, https://www.pinterest.ru/pin/568649890446027804/?autologin=true (2019)	7
F.4	İdil Bulgarda İslam Kabul Etmesi, art16.ru/gallery2/v/gmii/vystavka-pretendentov-na-premiyu-imburmanche/dsc04101.jpg.html , (2012)	12
F.5	Altın Orda dönemindeki ayna yapılışı, XIII. yüzyıl sonu XIV, yüzyıl başı. museum.ru/alb/image.asp?15089 , (1996-2019)	28
F.6	XIII-XIV. yüzyıl başındaki fantastik hayvan süretleriyle yapılan ayna, (Velikiy Bolgar,2013)	29
F.7	Ayna X-XIII. yüzyıl, Bolgar, https://vk.com/photo-15658634_172590541 , (2010)	29
F.8	Arap harflerle yazılı kilit (Velikiy Bolgar 2013)	30
F.1	XI.-XII. yüzyıl kiliti, bakır. https://vk.com/bulgars (2019)	31
F.10	Demirden Savaş Maskesi, (Velikiy Bolgar 2013)	32
F.11	Demirden Yapılmış Oklar. XIII-XIV yüzyıl, (Velikiy Bolgar, 2013)	32
F.12	IX.-XII. Yüzyıl Okçu bileği korumak için gümüşten astar.	33
F.13	Mühürler. https://vk.com/photo-15658634_428977563 (2016)	35
F.14	Bronz kapaklar XIII-XIV yüzyıl. (BGİAMZ 2013)	36
F.15	Bronz ayna parçaları XIII-XIV yüzyıl, (BGİAMZ 2013)	37
F.16	XIV. yüzyıl sonu XV. yüzyıl başı kase (Velikiy Bolgar 2013)	38
F.17	XII-XIV yüzyıl kemikten tarak, (BGİAMZ 2013)	39
F.18	Okçu bileği korumak için kemikten astar, Bolgar, XI-XII yüzyıl, (BGİAMZ 2013)	40

F.19 At koltuğuna kemik süslemesi, Altın Orda, XIII-XIV yüzyıl, (Velikiy Bolgar,2013)	40
F.20 XII-XIII. yüzyıl altın küpe ve gümüş kolye, (Velikiy Bolgar 2013)	41
F.21 XIII-XIV yüzyıldaki askılar, (Velikiy Bolgar2013)	41
F.22 Geleneksel Şapka askısı. XIII-XIV yüzyıl, https://vk.com/photo-15658634_411664630 (2016)	42
F.23 XI-XIV Yüzyıl bileziği, (Velikiy Bolgar 2013)	43
F.24 Gümüşten örtülü bilezikler XI-XII. yüzyıl, Gümüş halkalar XIII.-XIV. yüzyıl, (BGİAMZ 2013)	44
F.25 X -XI. Yüzyıldaki seramik eşya, Bulgar (BGİAMZ 2013)	45
F.26 Seramik, https://vk.com/album-15658634_105126538 (2010)	46
F.27 XIV. yüzyıla ait aslan resimli kâse. (Velikiy Bolgar 2013)	46
F.28 Kâseler Bulgar, XIV. Yüzyıl, (Velikiy Bulgar 2013)	47
F.29 Kâseler Bulgar, XIV. yüzyıl, https://vk.com/photo-15658634_154831432 (2010)	48
F.30 Seramik Kaseler XIV. yüzyıl, https://vk.com/photo-1465658634_188332755 (2010)	49
F.31 XIII.-XIV. Yüzyıl seramik kalıntıları, (Velikiy Bolgar, 2013)	50
F.32 Desenler, (Velikiy Bolgar 2013)	52
F.33 Mezar taşlarının sınır dekoru süslemesi için süslemeler, (Velikiy Bolgar 2013)	52
F.34 Han Türbesindeki mezar taşı, XX. yüzyıl fotoğrafı.	53
F.35 Bulgardaki mezar taşı, 1309 yıl, (2001)	54
F.36 Mezar taşı (Velikiy Bolgar 2013)	55
F.37 Mezar taşı, XIV yüzyıl, (Velikiy Bolgar kitabı 2013)	56
F.38 Auraz Urun Alpın oğlusunun mezar taşı, bolgar dilinde yazılmış, (Velikiy Bolgar 2013, s.320)	57

F.2	XIII.-XIV. yüzyıl (Velikiy Bolgar,2013)	58
F.40	Mezar taşı, (Velikiy Bolgar 2013)	58
F.41	Mutavvakil camisi Samarra, IX yüzyıl https://visualhistory.livejournal.com/927382.html	60
F.42	Bilyar şehrindeki Caminin imarı https://vk.com/photo-15658634_264527762 X.-XIII. yüzyıl.	61
F.43	Bilyar Camisi, rekonstrüksiyonu (Velikiy Bolgar 2013)	62
F.44	Kırım, Solhat Özbek Camii http://www.idempohod.com/dostoprimechatelnosty/554-solhat13 (2019)	63
F.45	Kırım Solhat Özbek Camii, giriş cephesi, (Bozkurt, Uçar, 2012)	64
F.46	Solhat Özbek Camii, harim (Bozkurt, Uçar, 2012)	64
F.47	Bakü, Muhammad Camisi, http://www.photosight.ru/photos/4817524/	65
F.48	Hanegah Minaresi https://sherqmirvarisi.wordpress.com/2012/09/17/ханега-на-реке-пирсагат/	66
F.49	Şihovo, Bibi-Heybat Camisi http://www.wikiwand.com/ru/Мечеть_Биби-Эйбат	66
F.50	Niğde Alaeddin Camii.	67
F.51	Tatartup Minaresi	68
F.52	Aksaray Sultan Han taçkapıda rozetler (Şaman Doğan, Yazar, 2013)	69
F.53	Ağzıkara Han, avlu taç kapısında rozetler (Bulut, 2017)	69
F.54	Kırım Solhat Camii taçkapı bordüründen ayrıntı (Bozkurt, Uçar, 2012)	70
F.55	Sol, Küçük Minare nişinin Niyaz Halit rekonstrüksiyonu, Sağ, Mama Hatun Türbesi taçkapısı (Niyaz Halit, 2009)	70
F.56	Azerbaycan, Gülistan Kümbeti	72
F.57	Başkurdistan, Tura Han Türbesi https://vk.com/album-15658634_185412627	73
F.58	Kazakistan, Baytak Türbesi	74
F.59	Kırım, Canike Hanım Türbesi (https://vk.com/photo-15658634_318762445)	74
F.60	Kırım (Eskiyurt) Beyhude Sultan Türbesi (Uçar, 2009)	75

F.61	Kayseri Döner Kümbet (Denknlbant Çobanoğlu, 2018)	75
F.62	Başkurdistan, Hüseyin Bey Türbesi (https://vk.com/photo-15658634_318754554)	76
F.63	Samarkandaki Ruhabat türbesi, XIV yüzyıl.	78
F.64	"Divan-Hane" Bakû XV yüzyıl.	78
F.65	Büyük Minare http://bolgar.mobi/ru/poi/9/ (2017)	79
F.66	Büyük Cami, A. Smirnov başlığında 1964 yılın kazıları (Aydarov, 2001)	81
F.67	Büyük Caminin 1950 yıllarındaki kalıntıları. kuzeybatı ve güneybat tarafları (Aydarov, 2001.)	82
F.68	Büyük Cami (2017)	84
F.69	Büyük Cami kalıntıları	85
F.70	Büyük Caminin Doğu duvarındaki kalıntısı.payanda	85
F.71	Büyük Caminin kuzey tarafındaki giriş kısmı	86
F.72	Büyük Caminin kalıntıları orijinal.(Bulgar müzesi)	87
F.73	Büyük Camideki süslemeler imarı.(imitasyon) (Bulgar Müzesi)	87
F.74	Büyük Caminin imarı, (Sayar Aydarov)	88
F.75	Büyük Camini güney tarafı duvarı	88
F.76	Büyük Caminin Güney duvarının iç görünüşü. Mihrab kısmı.	89
F.77	Büyük Caminin imarı, Bulgar müzesi, (2017)	89
F.78	Büyük Caminin kuzey cephesindeki pencere, (Sayar Aydarov,2001)	90
F.79	Büyük Caminin doğu duvarındaki pencere	91
F.80	Büyük Caminin pencere (V.İ.Korsuntsov 1920)	91
F.81	Büyük Caminin pencere imarı. İmitasyon. (Bulgar müzesi)	92
F.82	Büyük Caminin bordürü	92
F.83	Büyük Caminin sütunlar şekli.(Smirnov,1964)	93
F.84	Büyük Caminin kazılar esnasında bulunan sütunlar temeli (Smirnov,1964)	94
F.85	Büyük Caminin iç kısmı	94
F.86	Büyük Caminin tac kapılı giriş kısmı	95

F.87	Büyük Camide stalaktit parçası, kireç taşı. (Bulgar müzesinden)	95
F.88	Büyük Cami Çernetsov kardeşleri resimi (1838 yıl)	96
F.89	Küçük ve Büyük minare	97
F.90	Büyük minare	97
	https://supersnimki.ru/ru/photo/15/57c4a347c2c26418cd4c6ccc?s=popular (2014)	
F.91	Büyük Cami imarı	98
F.92	Küçük Minare	99
F.93	Çernetsov kardeşleri resimi XIX.yüzyil.	100
F.94	Küçük minare	101
F.95	Küçük minare batı ve güneybatı tarafı	102
F.96	Küçük minarenin basamakları	102
F.97	Küçük minareye giriş	103
F.98	Küçük minarenin giriş portalının süslemesi	104
F.99	Küçük Minarenin giriş portalı süslemesi	104
F.100	Küçük minarenin giriş portalının imaresi. (bulgar müzesi)	105
F.101	Küçük Minare giriş portalı süslemesi	105
F.102	Küçük minarenin giriş portalının bir elemanı	106
F.103	Küçük minarenin giriş portalı	107
F.104	Küçük Minarenin giriş portalının (F.H. Valeeva rekonstrüksiyonu)	107
F.105	Küçük minarenin batı tarafındaki nişin imarı (1950 yıllar)	108
F.106	Küçük Minare nişinin eskizi	109
F.107	Küçük minarenin batı tarafındaki nişi. (XX yuzyil fotoğrafı)	110
F.108	Küçük minarenin batı tarafındaki nişi (V.İ. Korsuntsov resimi 1920)	111
F.109	Küçük minarenin nişi	111
F.110	Küçük Minare 6 yapraklı çiçek süslemesi	112
F.111	Beyaz Hamam kalıntıları. http://www.bolgar.info/b_palata.php (2014-2018)	114
F.112	Hamam planı (A.Şmit 1827 yıl)	115
F.113	Hamam eskizi, (N.N. Kaftannikov resmi, 1819)	115

F.114	Beyaz Hamam, (Düran resmi 18. yüzyıl).	116
F.115	Beyaz Hamamın merkez salonu, (N.G. ve G.G. Çernetsov resmi, 1838)	116
F.116	Beyaz Hamamın merkez planı, (XIX yüzyıl, Kırmızı hamam imarı, İllustratsiya iz Atlası)	117
F.117	Beyaz Hamam (orijinal İ.İ.Şişkin resiminin E.G. Golubtsev tarafından kopyası 1951 yıl). www.bolgar.info	117
F.118	Beyaz Hamam gravürü (XVIII yüzyıl)	118
F.119	Beyaz Hamam (N.Çernetsov resmi, 1928)	119
F.120	Beyaz Hamam güney tarafı, 1979-1983 yıllardaki kazılar.	119
F.121	Beyaz Hamam külhane tarafından. http://www.bolgar.info/b_palata.php (2014-2018)	121
F.122	Beyaz Hamam	122
F.123	Beyaz Hamamın Giriş kapısı	122
F.124	Beyaz Hamamın soğukluk kısmı	123
F.125	Beyaz Hamamın ılıkılık kısmı	124
F.126	Beyaz Hamamın ılıkılık kısmı.	124
F.127	Beyaz Hamamın merkez kısmına girirken kapıları	126
F.128	Kırmızı hamamın aynalıklı kurna şekli.	127
F.129	XIV. yüzyıla ait Bulgar şehrindeki Beyaz ve Kırmızı hamamların musluğu. XX. Yüzyılın N.F.Kalinin, A.P.Smirnov, A.M Efimova, O.S.Hovanskaya kazılarından bulunan musluklar. Fotoğraf Tataristan Cümhuriyetindeki Milli müzesinden çekilmiş, 2018.	127
F.130	XIV yüzyıla ait Bulgar şehrindeki Beyaz ve Kırmızı hamamların musluğu. XX. Yüzyılın N.F.Kalinin, A.P.Smirnov, A.M Efimova, O.S.Hovanskaya kazılarından bulunan musluklar. Fotoğraf T. C.M.M. 2018.	128
F.131	Beyaz hamam, (K.Tilli resmi) (Aleksey Başkirov, 1928)	128

F.132	Beyaz Hamam (Pallas resmi, 1768 yıl)	129
F.133	Beyaz Hamamın köşedeki yıkanma odası	129
F.134	Beyaz Hamamın Merkez salonu	130
F.135	Beyaz hamamın merkez salonu	130
F.136	Beyaz Hamamın ateşhaneleri	131
F.137	Hamamın ateşhane kısmı	131
F.138	Beyaz hamamın ateşhane kısmı	132
F.139	Beyaz hamamın ateşhane içi	132
F.140	Beyaz Hamamın ateşhanesi	132
F.141	Kırmızı Hamamın (Fedorov-Davidov German, 2001)	134
F.142	Kırmızı hamam https://arch-heritage.livejournal.com/1520339.html (2001)	135
F.143	Kırmızı hamam, (Nadırova H.G.,Kruçinin V.A imarı, 2017)	137
F.144	Kırmızı hamam merkez kısmı. (A.P.Smirnov 1951)	137
F.145	Kırmızı hamam,. Köşe yıkanma odasından çeşmeye bakış (A.P.Smirnov,1951)	138
F.146	XIV yüzyıla ait Bulgar şehrindeki Beyaz ve Kırmızı hamamların muslûğü (2018)	139
F.147	Kırmızı Hamamın su boruları. (2017)	140
F.148	Kırmızı Hamam	141
F.149	Kırmızı hamam muslûğu. Bolgar şehrinden fotoğraf (2017)	141
F.150	Kırmızı hamam planı, volos-tlivejournal.com	143
F.151	Doğu hamamı	144
F.152	Doğu hamamın sedirleri	146
F.153	Doğu hamamı	147
F.154	Doğu hamamın külhane kısmı.	148
F.155	1. Numaralı hamamın 1954-1956 yüzyıldaki kazılar çekimi.	150
F.156	1. Numaralı hamamın külhane kısmı kazılar esnasında yapılan fotoğrafı.	151

F.157	Hamam 2	153
F.158	2. Numaralı hamamın kazılar esnasında yapılan fotoğrafı	153
F.159	2. Numaralı hamamın planı	155
F.160	2 Numaralı hamamın yıkanma odaları.	156
F.161	2 Numaralı hamamın köşe halvet kısmındaki kurnusu.	156
F.162	2 Numaralı hamamın Güneydoğu tarafındaki halvette 2 tane kurnası	157
F.163	2 Numaralı hamamın kazılar esnasındaki fotoğrafı	158
F.164	3 Numaralı hamam su küntleri sistemi	160
F.165	3 Numaralı hamam su küntleri sistemi	161
F.166	3 Numaralı Hamam	161
F.167	3 Numaralı hamamın temeli.	163
F.168	3 Numaralı hamamın temeli.	164
F.169	Doğu türbesi	165
F.170	Doğu Türbesi.	166
F.171	Doğu türbenin giriş kısmı.	168
F.172	Doğu Türbesi.	170
F.173	Doğu Türbesi iç mimarlığı.	170
F.174	Doğu türbenin iç mimarlığı	171
F.175	Kuzey türbesi yerleştiği yeri.	172
F.176	Kuzey türbesi. (1894 yılı)	173
F.177	Küzey Türbesi (http://maptab.ru/ekspozitsii/2429 , 2016)	175
F.178	Kuzey türbesi	175
F.179	Küzey Türbesinin imarı	176
F.180	Kuzey türbesi.Giriş portalı.	176
F.181	Kuzey türbesi.	177
F.182	Kuzey türbenin iç mimarlığı	177
F.183	Han türbesi.	178
F.184	Han türbesi(P.S.Pallas resmi 1768 yılı)	179

F.185	Han Türbesi resmi, (N.G. ve G.G. Çernetsovlar resmi 1838 yıl.) http://www.kodges.ru/static/read_92270_14_39.html	180
F.186	Han türbesi	182
F.187	Han Türbesine giriş kısmı.	183
F.188	Han Türbesinin iç mimarlığı.	183
F.189	Han Türbesi Süslemeleri	184
F.190	Han Türbesinin süsleme motifleri.	185
F.191	Han Türbesinin süsleme motifleri.	185
F.192	Türbe 1.	187
F.193	Türbe 1.	188
F.194	Türbe 2.	188
F.195	Türbe 2.	189
F.196	Türbe 3	190
F.197	Türbe 3	191
F.198	Türbe 4.	191
F.199	Türbe 4.	192
F.200	Kara Pulat http://www.bolgar.info/photo/image-254	193
F.201	Kara Pulat, (İ.S.Panov resmi1879)	194
F.202	Kara Pulat çizimi	195
F.203	Kara Pulat (V. Ragozin ,1890)	196
F.204	Kara Pulat Eski kaynaklarda (1Pallas.2Juravlev 1926.3F.H. Erdman, 1825.4 V.İ.Korsuntsev 1902)	197
F.205	Kara Pulat, http://www.bolgar.info/photo/subcat-8	198
F.206	Kara Pulatın Giriş kısmı.	199
F.207	Alt Girişi.	200
F.208	Kara Pulatın alt katındaki girişi	200
F.209	Kara Pulatın kübbe kısmı	201
F.210	Kara Pulat rekonstruksiyonu (Velikiy Bolgar 2013)	202
F.211	Kara Pulat imarı https://vk.com/photo-15658634_456241955 2019	203

F.213	Kara Pulatın iç mimarlığı	204
F.212	Giriş yanı.	203
F.214	Kara Pulatın iç kısmı imarı https://vk.com/photo-15658634_456241955 (2019)	204
F.215	Kara Pulatın Alt katı.	205
F.216	Giriş kısmı nişleri	205
F.217	Kara Pulatın kübbe geçişinde mukarnas süslemesi	206
F.218	Mukarnas motifleri görünüyor	206
F.219	Han Sarayı imarı	207
F.220	Küçük Kasaba planı Sayar Aydarov imarı. (Büyük Bolgar, 2013) (https://vk.com/album-15658634_105129715 2015)	210
F.221	Küçük Kasabanın Giriş Kapısı. (https://vk.com/album-15658634_105129715 2015)	211
F.222	Bulgar şehri planı. Küçük kasaba imarı. (https://vk.com/photo-15658634_158160535 2010)	212
F.223	Abdesthane (L.A.Belyaev 2011)	214
F.224	Abdesthane binanın dekor detali. (Gorod Bolgar 2013)	215
F.225	Küçük Kasabanın Güney binası, Kuzeybatı tarafı (L.A.Belyaev,2011)	215
F.226	A. Şmit çizimi boyunca 1827 yıl, Küçük kasabadaki bina kalıntıları 1- güney binası, 2- giriş pilonları. (L.A. Belyaev 2001)	217
F.227	Güneydoğu köşe duvarı. (L.A. Belyaev 2001)	217
F.228	Kazılar sonucunda Türbe kısmı, (L..A.Belyaev, İ.İ.Elkina, A.V. Lazukin 2013)	218

ÇİZİM LİSTESİ

Ç.1	Büyük Cami planı, (Sayar Aydarov,2001)	83
Ç.2	Büyük Cami planı, (Sayar Aydarov,2001)	84
Ç.3	Bulgar şehrinin planı ve Beyaz hamam yerleştiği yer	113
Ç.4	Beyaz Hamam planı. (1980-1983)	120
Ç.5	Bulgar şehrin planı, Kırmızı hamamın yerleştiği yeri	133
Ç.6	Kırmızı hamamın planı	134
Ç.7	Kırmızı hamamın planı R.F. Şarifullin	136
Ç.8	Kırmızı hamam eskizi.	139
Ç.9	Kırmızı hamam.	142
Ç.10	Doğu hamam planı	145
Ç.11	Doğu hamamı eskizi	145
Ç.12	1 Numaralı hamamın yeri.	148
Ç.13	1.Numaralı hamamın planı	149
Ç.14	2 Numaralı hamamın bulunduğu yeri	152
Ç.15	2 Numaralı hamamın planı	154
Ç.16	3 Numaralı hamamın yerleştiği yeri.	159
Ç.17	3 Numaralı hamamın planı	162
Ç.18	Doğu Türbenin planı	167
Ç.19	Doğu Türbesi planı.	168
Ç.20	Doğu türbesi çizimi	169
Ç.21	Kuzey Türbesi planı	173
Ç.22	Kuzey türbesinin imarı	174
Ç.23	Han Türbesi planı	180
Ç.24	Han Türbesi Çizimi.	181
Ç.25	Türbe 1 çizimi	187
Ç.26	Türbe 2 çizimi	189
Ç.27	Türbe 3 çizimi	190
Ç.28	Türbe 4 çizimi	192

Ç.29	Kara Pulat planı	197
Ç.30	Kara Pulatın temeli (1966 yılı)	199
Ç.31	Küçük Kasaba planı (Belyaev, Elkina, Lazukin 2011-2015)	209
Ç.32	Küçük Kasabanın Abdesthane planı. (L.A. Belyaev)	213

KISALTMALAR LİSTESİ

a.e.	: aynı eser
a.g.e.	: adı geçen eser
C.	: Cilt
Ç.	: Çizim
F.	: Fotoğraf
s.	: Sayfa
v.b.	: Ve benzeri
yy.	: Yüzyıl
İOAİE	: İzvestiya Obçestva Arheologii İstorii İ Etnografii pri Kazanskom Gosudarstvennom Universitete Kazan,1878- 1927.
TDV	: Türk Diyanet Vakfı
KGU	: Kazanskiy Gosudarstvennyy Universitet
ANRT	: Akademiya Nauk Respubliki Tatarstan
SSSR	: Soyuz Sovetskikh Sotsialistiçeskih Respublik
KAZGASU	: Kazanskiy Gosudarstvennyy Arhitekturno-Stroitelnyy Universitet
BĞİAMZ	: Bolgarskiy Gosudarstvennogo İstorikiko-Arhitekturnogo Muzeya Zapovednika

GİRİŞ

Amaç

Bu tezin amacı X.-XIV. yüzyıllarda İdil-Bulgar mimarlığı ve özellikleri sanatsal geleneğinin araştırılmasıdır. Tezimizde İdil-Bulgar'da doğu müslüman kültürünün mimariye yansımaları, İdil-Bulgar topraklarında mimari yapılar ve sanatı incelenmiştir. Bu konuyu seçme amacımız, o topraklarda yaşayan halkın mimarlık sanatında ne kadar güçlü ve bu konuda ne kadar gelişmiş, X.-XIV. yüzyıllarda ne kadar ileri gittiklerini ve onların mimarlık alanında ne kadar sanatkâr yolu ve metotları takip ettiklerini yeni gelişen nesil için aktarmak ve tanıtmaktır. Çünkü hangi millet olsa olsun, kendi tarihini ve kendi eski kültürünü bilmedikleri sürece, ileriye doğru ilerleyemez ve kendi topraklarını ne kadar değerli ve kıymetli olduğunu bilemez. Her milletin kendilerine has mimarlık yapıları vardır ve her bir mimarlık yapılarında onların ne kadar materyal ve entellektüel konusunda zengin olduklarını tespit edebiliriz. Mimarlık, milletin kültürünü, onların gelişim tarihlerini, kültürlerin zenginliğini, yerel yapı malzemeleri, doğal ve iklimsel koşulların etkisi altında insanların yaşam tarzlarını, tarihsel geleneklerini, ve uygarlıklarını yansıtır. Bizim amacımız ise İdil Bulgar'ın parlak kültürünü insanlara tanıtmaktır.

Bu amaçla, bu konu üzerine yönelip, farklı dillerde yazılmış eserleri araştırıp, bu çalışmanın yapılmasına karar verilmiştir.

Kapsam

Gerçekleştirdiğimiz çalışmada giriş, dört bölüm, sonuç ve kaynakça kısımlarından oluşmaktadır.

Çalışmanın Birinci Bölümü; Tezin kapsamında önemli yer tutan İdil Bulgar Hanlığın Tarihi –Siyasi ve Ekonomik ortamıdır. Bu bölümde İdil Bulgar Hanlığının Tarihi, Hanları, Bulgar Hanlığın sosyokültürel yapısı, İdil Bulgar Hanlığın İslamiyet'i kabul etme dönemi, İktisadi yaşam ve İdil Bulgar Hanlığının ticaret ilişkileri

anlatılmıştır.

Çalışmanın İkinci Bölümü; Bu bölümde İdil Bulgar Hanlığındaki olan şehirler, eski kaynaklarda ve seyahatnamelerde İdil Bulgar şehriyle ilgili bilgiler ve İdil Bulgar yakınında bulunan önemli şehirlerden Bilar ve Suvar şehirleri anlatılmıştır.

Çalışmanın Üçüncü Bölümü; Bu bölümde şehircilik tarihi, şehrin oluşumu ve gelişimi, mimari yapıları ve onların yapılış şekillerin tanıtılması yer almaktadır. Küçük el sanatları ve mezar taşları da bu bölümde ele alınmıştır.

Çalışmanın Dördüncü Bölümü; Kentin kuruluşundan itibaren günümüze ulaşmış mimari eserlerin bir katalog çalışması yapılmıştır. Bulgar şehrindeki yapılar tek tek incelenerek fotoğraflanmışlardır. Konu kapsamında her yapı kendi içinde oluşturulan başlıklar ile ele alınıp açıklanarak değerlendirilmiştir.

Sonuç bölümünde sunduğumuz çalışmamızın neticeleri açıklanmaktadır.

Yöntem

Bulgar kentin İdil Bulgar Hanlığı ve Altın Ordu dönemindeki mimari yapıları üzerine ilişkin araştırmalar yapılmıştır. Ancak İdil-Bulgar Hanlığı dönemi ve Altın Ordu Devleti dönemindeki olan kent tarihi yapılarını karşılaştırmalı olarak ele alan herhangi bir çalışma bulunmamaktadır, olsa da çok azdır, sadece makale halinde görebiliriz. Bu bağlamda bu çalışma İdil Bulgar Hanlığında gelişen “İslam şehircilik sistemi ve yapıları” ve gerekse “Altın Orda Devletinin şehirleri” araştırmalarına katkı sunacağı düşünülmektedir.

Bulgar şehrinin İslam döneminde kent düzeninin nasıl oluşturulduğu ve gelişim sürecine nasıl şekillendirildiğine ilişkin olarak Rusya’daki kazıları ve araştırmaları yapan arkeologların ve araştırmacıların kaynakları pek çok veri sunmaktadır. Bu veriler tezin temel bilgi kaynaklarını meydana getirmektedir. Buna göre Bulgar şehrin yapısı ve yerleşim düzeni hakkındaki bilgiler için bilhassa X.ve XX. yüzyıllar arasında İbn Rüşd, Evliya Çelebi, İbn Fadlan, el-Cevaik, el-Mesudi,

Şihabuddin el-Mercani, Abu Hamid el Garnati, Muhammed Murat Remzi, İbn Havkal, D.A Hvolson, V.G Tizingauzan, M.Kaşgari, İ.U. Kraçkovskiy, Smırnov, Yegerev, R.S Hakimov, Niyaz Halit, S.S.Aydarov, N.D.Aksenova, German Fedorov-Davıdov, Halikov, Rauf Ahmed Hotinli, Rafid Şarifullin, Ahmed Zeki Velidi Togan'ın yazdıkları metinler temel alınmıştır. Ayrıca gerek İslam dönemi kent kuruluşu ve yapıları ve gerek Moğollar dönemi şehrin fiziki yapısı hakkında farklı görüşlere yer veren araştırmacıların görüşlerinden ve analizlerinden yararlanılmıştır.

Bulgar Şehrinin tarihi ve fiziki yapısı, gerek görsel malzeme ve gerekse bilgi kaynakları bağlamında Prof. Dr. Niyaz Halitov, Doç. Dr. Ayrat Sitdikov, Tarihsel Bilimler Uzmanı Sergey Ginnadiyeviç, Moskova Rusya Bilim Akademisinde araştırma görevlisi Deniz Yüreviç, Türk Tatar Kültürü ve Tarihi üzerine yönelik çalışma yapan Prof. Dr. Gamirzan Davletsşin, Prof.Dr. Aleksey Smırnov, Prof. Dr. Aleksey Davıdov eserlerinden faydalandık.

Tez kapsamında değerlendirecek olan Bulgar mimarlığının stiline yakın olan yapılar Orta Asya, Azerbaycan, Türkiye'deki örneklerde görülmektedir.

Şehrin yakın tarihi, fiziki ve mimari yapısı gerek görsel malzeme ve gerekse bilgi kaynakları bağlamında Smırnov, Yegerev, R.S.Hakimov, Niyaz Halit, Halikov gibi isimlerin aktarmaları değerlendirilmiştir. Özellikle Bulgar şehrinin resmini ve çizimini yapan Shmit'in çalışması eski kentin dokusunu ve Bulgar şehrinin fiziki yapısını göstermesi bakımından önemlidir.

Bu çalışmanın önemli bir kısmını Bulgar şehrin mimarlığı, yapıları ve araştırmaları oluşturmaktadır. Bulgar şehrini Sovyet döneminden beri başlatıldığı araştırmalar halen devam etmektedir. Son zamanda yapılmış olan araştırmaların sonuçları ve bulunduğu mimari eserlerin fotoğrafları çalışmamıza eklenmiştir. Şehrin mimari eserlerinin hangi durumda olduğunu görebilmesi için de karşılaştırma yöntemine katkı sağlanması adına Bulgar şehirde bulunan Eski Cami, Kara Pulat, Hamamlar gibi eserler ziyaret edilerek alan çalışması gerçekleştirilmiştir. Öte yandan seçilen karşılaştırmalı araştırma yönetimini

desteklemek için tarihi anlatımlar, çizimler, resimler gibi Bulgar şehriyle alakalı yazılı ve görsel verilere de başvurulmuştur. Bununla beraber Bulgar şehrinin mimari yapılarını daha iyi tanıyabilmek ve anlamak için Bulgar yakınında bulunan diğer Bilar, Suvar gibi İslam kentleri ve İslam dünyasındaki diğer gelişmiş önemli kentlerdeki bulunan mimari yapıları ile karşılaştırmalar yapılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. İDİL BULGAR HANLIĞI TARİHİ- SİYASİ VE EKONOMİK ORTAMA GENEL BİR BAKIŞ

1.1. İdil Bulgar Hanlığı Tarihi

F. 3 İdil Bulgar, www.bolgar.info/ (2004-2018)

Tüm medeniyetlerin başlangıcı nehirler veya yerleşme yeri ile ilişkilidir. Günümüzde Kazan Tatarları olarak adlandırılan Tatar Türkleri ile özdeşleşen akarsu İdil Nehri'dir. İdil kelimesi yazılı kaynaklarda ses değişimi (fonetik değişimi) sonucunda İdel, Etil, İtil, İtel şeklinde yazılmıştır. "İdil" kelimesi eskiden İdil-Yurt olarak da adlandırılmıştır. "İdi" kelimesi (büyük, Tanrı'nın anlamında) ve "yl" (nehir anlamında), büyük nehirlerin, geniş yığaların birleşiminden oluşan bir kompozisyon kelimesini oluşturuyordur. İdil- nehir kelimesi Hazar, Bulgar-Tatar ve diğer Türklerde bulunan "nehir" anlamına geliyordur ve halk arasında kullanılmaktadır.¹

¹ Roza Kurban, **Biz İdilden, Uraldan**, İstanbul, 2014, s.19.

F.4 Bulgar şehri planı, (Velikiy Bolgar 2013)

İdil Bulgar Hanlığı, İdil ve Kama nehirlerinin birleştiği yerde kurulan bir Türk devletidir. Bazı araştırmacılar ilk Müslüman-Türk devletinin İdil Bulgar Hanlığı olduğunu kabul ederler. Bulgar kelimesi aslında “Karışık” anlamına gelir, Hun Türklerinin ve Hunların yıkılmasından sonra dağılmış olan Türki kabilelerinden Kutripur ve Utgurların karışımı ile oluşan Bulgarların adıydı.²

İdil ile ilgili çalışmalara baktığımızda, İdil kelimesinin şüphesiz eskiden kullandığına rastlayabiliriz. Yüzyıllar boyunca dillere yayılmış olan Kazan Tatarlarının sözleri deyimlerinde ve atasözlerinde, Bulgar şehrini ziyaret eden seyyahların yazdıklarında da bulunmuştur. Bulgarlardan bazıları, İdil ve Kama nehirlerinin birleştiği yüzeye yerleşmişti. İdil Bulgarları burada bölgenin yerli halkını, Fin Ugar’ı ve diğer Türk topluluklarını kontrol altına alarak bir devlet kurdu. Bu durumun ilk döngüleri hakkında kaynaklarda belirli bir bilgi yoktur. Bulgar tüccarlar, Harezmi ve Samani’deki Müslüman tüccarlarla iletişim kurdu ve Harezmîlerin de Bulgar devletine gitmeleri neticesinde ticari ilişkiler din ve İslam kültürü, ülke çapında yayılmaya başlamıştır.

Kubrat Han döneminde büyük Bulgar Hanlığı Karadeniz’e yakın bir

² Rafael Veliyev, Cemil Muhammetşin, **Büyük Bolgar, Bolgar-Tatar Uygarlığının Anıtı**, Ankara, 2000, s.1-11, M.Z. Zakiyev, **Tatarı Problemi İstori İ Yazıka**, Kazan,1995, 326; Nuri Yüce, “Bulgar”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.6, İstanbul 1992, s.390-391.

yerdeydi, ancak 640'ta Hazarlar tarafından mağlup edilince, iki tarafa ayrılıp kendi topraklarını terketmişlerdir. Kubrat Han'ın ölümünden sonra, devlet içinde bir sürü kavga ve fitneler çıkmaya başlamıştır, kendi aralarında kavga etmeye başlamışlardır. Ve sadece aralarındaki kavgalar değil aynı zamanda Hazarlar tarafından da baskı ve hücumla uğruyorlardı. Bunlar karşısında Büyük Bulgarya Hanlığı dağılır ve Kubrat Han'ın oğulları parçalanıp farklı taraflara göç ederler.³

F.5 Kubrat Han ve oğulları

<https://www.pinterest.ru/pin/568649890446027804/?autologin=true>
(2019)

Kubrat Han'ın oğlu Asparuh güneybatıya göç eder ve şu an bildiğimiz Bulgaristan topraklarında yerleşmişlerdir. Kotrak Han ise kuzey tarafına göç edip İdil nehri kenarında İdil-Bulgar hanlığını kurur. Kubrat Han'ın başka bir oğlu ise, Hazarların kontrolleri altında yaşamaya kabul edip, eski topraklarda kalır. Az sayıda bir bölümü ise Kafkaslara ve Kırım tarafına göç edip orada yerleşir. Kafkaslara göç edenler ise şu anki Balkarlardır. Hazar Hanlığı'na bağlı kalan Bulgarları “Kara Bulgar”, kuzey tarafına göç edenleri ise “Ak Bulgarlar” olarak adlandırmışlardır.⁴

İdil Nehri kenarına göç eden Bulgarlar, ilk zamanlarda Hazarlarla dost olarak yaşamışlardır. Siyasi ve askeri taraftan çok güçlülerdi. Özellikle İdil-Nehri

³ Rafael Veliyev, a.g.e, s.11.

⁴ Akdes Nimet Kurat, “Bulgar”, *İslam Ansiklopedisi*, C.I, İstanbul 1979, s.782.

kenarında topraklar verimli olduğu için ve ticareti iyi bildikleri için onların devletlerine çok güç katmıştır. Bu devletin başkenti olan Bulgar şehri XI. ve XII. yüzyılda Avrupa'nın en önemli ticaret şehirlerinden olmuştur. XIII. yy.'ın ikinci çeyreğinde, Bulgar Devleti, Moğol hanlarının istilâ ordusuyla birkaç kez savaşa girmiş, 1236'da ise yenilerek Cuçi ulusu (Altınordu) terkiğine dâhil olmuştur.⁵

1.2. İdil Bulgar Halkı

İdil Bulgar ve Bulgar kabileleri arasında yaşayan halkların Kazan Tatarları'nın tarihidir. İdil Boyu Bulgar devletinde, Türkçe konuşan kabileler yaşıyordu.⁶ X-XII. yüzyılda, İdil Bulgar devleti batıdan Zoya nehri, kuzeyden Cholman, Misha, Kazansa nehirleri, Shishme ve İk nehirlerinden doğuya (bazen Bulgarlar Ak-İdil'e ulaşırlar); Güneyden Tsiguli dağlarına kadar uzanır. Bulgar-Bortas bölgeleri Oka'da dağıldı. Bütün iç bölgeler, tüm Cholman ve Middle Idolins, Finno-Uğur kabileleri, eski Mari, Mordovyalılar, Komi ve diğer kalabalık halklar, Bulgarların ekonomik, siyasi ve kültürel kümelenmesi altındaydı.⁷ Bilhassa İdil Bulgar'da farklı ülkelerle ticari ilişkiler ileri gidince, farklı diller öğrenme hevesi ortaya çıkmıştır. İslam kabul ettikten sonra Bulgarlar Arapça ve Farsça öğrenmeye başlamışlardır. Halk için medreseler, okullar açılmaya başlamıştır. Bilim ve din adamları kent ülkeleriyle sınırlı kalmayarak yurt dışında da Buhara, Semerkand, Bağdat, Merv, Gazne, Nişapur şehirlerinde de eğitim almışlardır.⁸

Bulgarlar, Bilar (İkinci Başkent), Suar (Suvar), Kashan, Tukdzhian (Tukchin), Abraham (Bryakhimov) ve Tavile gibi birçok şehir kurdu. Ayrıca birçok cami ve kervansaray inşa ettiler. Yaz aylarında ahşap evleri bıraktıkları ve çadırlara oturdukları hala bilinmektedir.⁹ Bulgar halkının sadece tarımla değil, bilim,

⁵ Ebrar Kerimullin, **Tatarlar İsmimiz ve Kimliğimiz**, Çev.Zeynep Sarıuşık, İzmir 1998, s.45-62; https://yenisehir.fandom.com/tr/wiki/%C4%B0dil_Bulgar_Devleti 2019.

⁶ Şehabeddin Mercani, **Müstefadü'l- Ahbar Fi Ahvali Kazan Ve Bulgar**, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, 1989, s. 53-55; Dinçer Koç, " Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti", (Prof.Dr. Abdulkadir Donuk), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bilim Dalı, İstanbul, 2010, s.57-63.

⁷ Rafael Veliyev, **a.g.e**, s.12.

⁸ Gamirzan Davletşin, **Türk Tatar Kültür Tarihi**, Ankara,2013,s.281.

⁹ İstahri, **Mesalikü'l-Memalik**, Leyden 1870, s.226, (ed.Fuat Sezgin, Frankfurt,1992).

astronomi, matematik, sanat ve ticarete de önem verdikleri ve bu konularda ilerledikleri bilinmektedir. Mesela, İdil Bulgarda üretilen, farklı ülkelerde meşhur olan “Bulgari” diye deri ve kürk işlemleri yukarı seviyede ileri oldukları bilinmektedir.¹⁰

1.3. Bulgar Şehrinin Siyasi Durumu

Bulgarlar için en önemli ve uzun süre devam eden komşular, 966’da Hazar Hanlığı’nın yıkılmasından sonra Ruslar ve Peçenekler idi. XI. yüzyılın ortalarında, İdil Nehri’nin güneyinde yaşayan Peçeneklerin yerini Kıpçaklar (Kumanlar) almıştı. 965’de Hazar devletinin dağılmasından önce, Bulgarlar bu devlete bağlıydılar ve Hazarlar’a vergi veriyorlardı. Bu devletin çöküşünden sonra bağımsız bir devlet haline geldiler.¹¹ 985 yılında, Kiev’deki Kiev Prensiği Bulgar topraklarını işgal etti ve bir süre sonra geri çekildi.¹² Ardından Bulgarlar ve Ruslar arasında bir uzlaşma sağlandı ve 1006’da iki ülke arasında bir ticaret anlaşması imzalandı. 1006’da Bulgarlar önce Ruslarla ticari amaçlı diplomatik bağlar kurdular. İbrahim Han döneminde (1006-1025), bu bağlantılar Horasan’a yayıldı. XII. yüzyılda Ruslarla ciddi sorunlar yaşandı, çünkü Bulgar tüccarların ticaretini engelliyorlardı. 1117’de Prens Yuri Dolgoruky (1125-1157 hükümeti) ile Kıpçak Han Ayepa arasında yeniden birleşme anlaşması imzalandı. Bulgarlar, Ayepa Han’ı ve diğer prensleri zehirleyerek etkisiz hale getirdiler ve bu sözleşmeyi iptal ettiler.

Andrei Bogolyubsky (1157-1174) egemenliği sırasında İdil Bulgarlarına saldırdı ve tekrar tehdit etti. Ruslara karşı bu savaşlardan biri de Gadbullu Çelbir Han zamanında gerçekleşti (1178-1225) ve bundan kısa bir süre sonra Moğollar, İdil Bulgar ülkesine baskın düzenledi. Bu dönemde Moğolların gücü artmaya devam ediyordu.¹³

---

¹⁰ Nesimi Yazıcı, **İlk Türk İslam Devletleri Tarihi**, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2011, s.123.

¹¹ Geza Feher, **Bulgar Türkleri Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, S.32-33.

¹² Ahmet Taşağıl, “İdil Bulgar Hanlığı”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 21, İstanbul, 2000, s. 472-474.

¹³ Nesimi Yazıcı, “İlk Türk –İslam Devletleri Tarihi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Ankara, 2002, s.117.

Fakat XI. yüzyılın sonunda, iki devlet arasında kuzeydeki kürk ticareti arasında sonsuz bir savaş vardı. Rusları Kalki Nehri kıyısındaki (1224) mağlup eden Moğollar, doğuya döndü ve ağır bir şekilde Bulgarlar'ın tuzağına düştü. Bunun intikamını almak isteyen Batu Han, ordusuyla Bulgarlar'a gitti. Moğol ordusu 1236'da Bulgaristan topraklarına girdi, köy ve şehirleri yıktı¹⁴ ve 50.000 kişinin yaşadığı şehri yıktı. Böylece, büyük katliamdan sonra İdil Bulgar Hanlığı'nın dağılma süreci başladı. XIII. yüzyılın ikinci çeyreğinde, Bulgar devleti Moğol hanlarının işgalci ordusuyla birkaç kez savaşa girdi. Hayatta kalan İdil Bulgarlar Moğol ordusuna katılmak zorunda kaldılar. Bulgarların toprakları ve inşa ettikleri şehirler Cengiz Han'ın aristokratlarının merkezi oldu, XIII. yüzyılda bu değerini korudu. Uygarlığı yüksek olan Kazan Bulgarları, Moğolların Türkleşmesine ve Altınordu Devletine yol açtı. Batu Han'ın Deşt-i Kıpçak bölgesinde yarattığı Altınordu Devleti döneminde, Bulgarlar bir dereceye kadar bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bu sırada İdil Bulgar şehri kısa sürede restore edildi. Bulgarlar bazen Altın Orda'ya karşı isyan da ettiler. Timur, 1361'de buraya geldi. 1391 ve 1395'de Timur Bulgarlar tarafından Altınordu Devletine karşı yürüttüğü kampanyadan da etkilendi.¹⁵ Bulgarlar, 1399'da Ruslarla yaptıkları savaşı kaybettiğinde, dağıldılar. Bunun da bir sebebi de Batu Han'ın Kazan şehrini kurdurmasıdır. Çoğu insan Kazan Nehri boyunca Kama Nehri'nin kuzeyine göç etti.¹⁶ Kazan Hanlığı'nın asıl nüfusu Bulgar ve Kıpçak nüfusudur.¹⁷

İdil Bulgar Devleti ticaret yollarının kesiştiği ve devletin yüksek düzeyde kültürel, ekonomik gelişimi ve uygun coğrafik bölgede yer alması komşu halklar ve uzak ülkelerle politik, ekonomik, kültürel ilişkiler geliştirmesine olanak sağlamıştır. Bulgarlar Rus Devleti, Oğuzlar, Kıpçaklar, Başkurtlar, Visu ve Yugra kabileleri, Batı Sibiryaya, Mariler, Mordvalar ve başka kavimlerle ilişkideydiler. Sadece

¹⁴ Ebrar Karimullin, "Tatarlar, İsmimiz Ve Kimliğimiz", İrfan Kültür Ve Eğitim Merkezi, Birinci Baskı, İzmir, 1988, s.48-49.

¹⁵ Dinçer Koç, "Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti", (Prof.Dr. Abdulkadir Donuk), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bilim Dalı, İstanbul, 2010, s.204-206.

¹⁶ Ehli Sünnet Büyükleri, **İslam Tarihi Ansiklopedisi**, İdil Bulgar Devleti, C.VI <http://www.ehlisunnetbuyukleri.com/İslam-Tarihi-Ansiklopedisi/Detay/İDİL-BULGAR-DEVLETİ/405>

¹⁷ Muhammed Avcı, Seher Can, (Prof. Dr. Mustafa Daş), "İtil Bulgarları Tarihi", Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İzmir, 2014, 16.

kavimlerle değil Bulgarlar uzak ülkelerle İrak, Taberistan, Ermenistan, Harezmi, Horasan, Hindistan Mısır, Kafkas, Endülüs, Süriye ve başka ülkelerle münesebette olup ilişkilerin güçlendirmeye çalışırlardı.¹⁸

1.4. İdil Bulgar Hanlığı'nın İslamiyet'i Kabulü

Türklerin İslamiyetle ilk tanışma zamanı Azak Boyu Büyük Bulgar ve Hazar Kağanlığı dönemine dayanmaktadır. Bu bilgileri el-Belazuri ve el-Kufi eserlerinde zikredilmektedir. Ve aynı zamanda bunu arkeolojik kazılar da kanıtlamaktadır.¹⁹

Milladi takvimine göre Bulgarlar'ın ilk İslamı kabul etmeleri 7. asıra dayanmaktadır. Bulgarların İslamı kabul eden ilk hükümdarı olan Faruh İbn Gamru Nizami'dir. Bunu da resmi şekline dönüştürmek için 629 senesinde Hz.Peygambere mektup ve hediyelerle birlikte elçi olarak Mesud İbn Sait'i göndermektedir. Hz.Peygamber'de Bulgarlar'ın İslamı kabul etmelerini kabul edip onaylamıştır. Bizans İmparatoru bu olayı işitince, Bulgar hükümdarına İslamiyet dininden vazgeçmesini söylemiştir, buna karşılık olarak toprak teklif etmiştir. Ancak Faruh İmparatorun teklifini reddetmiştir, bunun da karşılığı olarak İmparator onu idam etmiştir. Yukarıda zikredilmiş olan bilgiler efsanevi rivayetlerine benzemektedir. Ancak bu bizim için bir küçük bilgi ve kaynaktır.²⁰

Başka bir rivayete göre Bulgarlar İslam'ı ticaret yoluyla kabul etmişlerdir. IX. yy.da İdil Bulgar Devlet'inin tüccarları, İslam ülkeleriyle ticaret ve ilişki kurmuş, burada öğrendiği yeni din ve medeniyeti Orta İdil sahasına taşımıştır. İbn Fadlan 922'de Bulgar'a gelidği zamanda artık insanlar İslam dini üzerindeydi. Hatta Almış Han'la seyahetnamesinde kaydedilmiş bir konuşması bile var, onların konuşmalarına göre Almış Han fıkıh konusunda bilgi sahibiydi. Bulgarların İslam'ı resmi şeklinde kabul etmeleri şöyle gerçekleşmiştir:²¹ 920'de Almış Han, Abbasi halifesinden, din âlimlerini İdil Bulgar'a göndermesini istedi. Almış Han

¹⁸ Gamirzan Davletşin, **Türk Tatar Kültür Tarihi**, Ankara, 2013, s.344.

¹⁹ K.İ. Krasilnikov, "O Nekotorih Voprosah Pogrebnogo Obryada Prabolgar Srednedoneçya", **Ranniye Bolgarı İ Finno-Ugrı V Vostoçnoy Yevrope**, Kazan, 1990, s.28-44.

²⁰ Çokriçizade (Muhammed İbn Muhammed), **Altı Barmak Kitabı**, Kazan, 1899, s.427-428.

²¹ İlyas Topsakal, **İdil Bulgarları ve İslamiyet**, İstanbul, 2019, s.106.

kendi ismini de Cafer bin Abdullah olarak değiştirdi. ²²

Bu heyet 922’de Bulgar ülkesine ulaştı ve o andan itibaren Bulgar Devleti Abbasi halifelerine katılan bir Müslüman ülke oldu. Böylece Bulgarlar Doğu Avrupa’daki Türk-İslam kültürünün ilk temsilcisi oldu. Bulgar tüccarların Hazar bölgesindeki Müslüman tüccarlarla karşılaşmaları, X. yüzyılda İslam dininin Bulgarlar tarafından benimsenmesinde etkili oldu ve İdil Bulgarları, İslamiyet’i kabul etmeye başladılar. Cafer bin Abdullah’ın oğlu Mikail’den sonra Tâlib bin Ahmed, Mü’min bin Ahmed ve Mü’min bin el-Hasan halef oldular. ²³

F.6 İdil Bulgarda İslam Kabul Etmesi.

art16.ru/gallery2/v/gmii/vystavka-pretendentov-na-premiyu-im-burmanche/dsc04101.jpg.html (2012)

İdil Bulgarları’nın bağımsız bir devlet kurmaları, Rus Çarı I. Svyatoslav’ın 966 yılında Peçenekleri mağlup edip Hazar Kağanlığı’nı da dağıtmasına kadar beklemiştir. İdil Bulgarları 922 yılında,²⁴ Almuş Han’ın (Almuş, Almas, Almış) hükümdarlığı sırasında İslam’a geçmişlerdir. İslam dinini resmen devlet dini olarak kabul edip, Bağdat Halifeliği’nin bunu tanınması ve 930 yılında Bulgar Müslümanları’nın Hacc’a gitmeleri, Bulgar Devleti yaşantısında önemli rol oynar. ²⁵

²² Nesimi Yazıcı, **a.g.e**, s.117.

²³ Nesimi Yazıcı, **a.g.e**, s.119.

²⁴ Nesimi Yazıcı, “Volga-Ural Bölgesinde İslam Medeniyeti Beşinci Uluslararası Sempozyumu, Kazan, 14-16 Haziran 2012”, İRCİCA, İstanbul, 2015, s.150.

²⁵ Nesimi Yazıcı, **a.g.e**, s.119.

İslam dininin resmen kabulü, öncelikle bu devletin varlığını güçlendirmeye yardımcı olur ve sonra da halkın esas bölümünü İslam bayrağı altında birleştirir.²⁶

Ayrıca, Almuş Han, bir kale yapımı için Bağdat'taki Halife El Muktedir'den yardım istemiş ve halife, kale mimarları ile birlikte din adamları da gönderip, İslam'a geçişini kale yapımı yardımı için şart kılmıştır. Almuş; halife El-Muktedir'den ülkesine din adamları ile cami inşası için mimarlar göndermesini de istemişti.²⁷

Böylece İdil Bulgarları, daha Karahanlılar'dan bile önce toplu halde İslam'a geçerek, ilk toplu İslam'a geçen Türk halkı olmuşlardır. İdil Bulgarları'nın Müslüman olmasından dolayı, daha güneyde bulunan İslami halklarla iletişimleri ve alışverişleri artmış ve böylece Arap ülkelerinden Ruslar'a giden lüks malların ticaretini kontrol etmeye başlamışlardır.²⁸

Tarihi ve arkeolojik bilgilere göre İdil Bulgar Devleti, X. yy.'ın sonlarına doğru, birçok bilim kişileri ve din bilimcilerin yaşadığı ve klasik islam eserler yazıldığı "klasik bir İslam" ülkesi olmuştur. Ülke içinde bütün büyük toplulukların eğitim kurumları ve medreseleri bulunuyordu. Doğu yazarları "onların (yani Bulgarların) büyük bir kısmı İslâm dini mensubudur, yerleşik merkezlerinde müezzini ve imamı ilkokulları (medreseleri) ile camileri bulunmaktadır"²⁹ diye kaydedilmiştir.³⁰

1.5. İdil Bulgar Hanlığı'nın İktisadi Yaşamı ve Ticaret İlişkileri

Bulgar Devleti, aynı zamanda faal bir şekilde, ticari, askerî, siyasî ve kültürel olarak, Rusya, Doğu ve Batı Avrupa'nın diğer ülkeleri, Zakavkazye (Kafkas ötesi) ve Priçernomorye (Karadeniz civarı) bölgeleriyle de sürekli olarak bağlantı halindeydi. Bulgarlar yaşadıkları yerlerin orman ve bozkır alanları arasında

²⁶ Rafael Veliyev, Cemil Muhammetşin, **a.g.e.**, s.12.

²⁷ İbn Fazlan, **Seyahatname**, (ter. Prof. Dr. Ramazan Şeşen), Bedir Yayınevi, İstanbul, 1995, s.68.

²⁸ Nesimi Yazıcı, **a.g.e.**, s.119; Nesimi Yazıcı, "İlk Türk-İslam Devleti idil (Volga) Bulgar Hanlığında İslamiyet ve Bağımsızlık Meseleleri", **Volga-Ural Bölgesinde İslam Medeniyeti Beşinci Uluslararası Sempozyumu Kazan 14-16 Haziran 2012**, İstanbul 2015, s.149-172.

²⁹ Daniil Hvolson, **İzvestiya o Hazarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah, i Rusah Abu-Ali Ahmeda Ben Omar, Neizvestnogo Dosele Arabskogo Pisatelya X Veka**, Sankt-Peterburg, 1869, s. 22-23.

³⁰ Nesmi Yazıcı, **a.g.e.**, s.119.

yerleşmiş olmasından dolayı, tarımın türlü kollarını, ayrıca ekinciliği geliştirmek için her türlü imkânları arttırmışlardır.³¹ Önceleri ormanlık alanlardan açılan yerlerde, ekin ekmek oldukça yaygın olmuş, tarımın asıl bölümünü oluşturmuştur. Arap gezginleri kendilerinin yazılarında, bu konuda bilgi bırakmışlardır. İbn-i Rüş, “Bulgarlar yer eşen halktır, tahıl, yani buğday, arpa, darı ekiliyorlar” diye yazmaktadır.³²

1024 yılında Suzdal Bölgesinde oldukça büyük bir açlık olur. Ruslar Bulgar’a yiyecek istemeye gelirler 1229 yılında açlıktan da Rusları, Bulgarların yardımı kurtarır. Bulgar Emiri onlara acıyarak 30 gemi buğday gönderir. V. Takişev kendi tarihinde, “Bulgarlar İdil ve Oka nehirlerini geçerek bütün Rus şehirlerine ekmek taşırlar, böylece çok yardım ederler” diye yazmaktadır. Arkeolojik bilgiler de Bulgarlar’da ekinciliğin ilerlemiş olduğunu açıkça göstermektedir. Kazı çalışmalarında, buğday, yulaf, darı, çavdar, arpa, burçak, mercimek gibi yanmış tahıl dolu çukurlar tespit edilmiştir. Tahılın çeşitli olması, tarımın son derecede gelişmiş olduğunu göstermektedir.³³

X. yüzyılın başında Bulgarlar, diğer Türk kabileleri gibi aynı şekilde göçebe olarak yaşıyorlardı. Kısa sürede bir yere yerleşip, tarıma başladılar ve aynı yüzyılın sonunda ana çiftçi oldular. Başlıca tarım ürünleri darı, buğday ve arpa idi. Ayrıca, Orta İdil bölgesi, kuzey bölgelerini Orta Asya’yla bağlayan büyük ve güçlü karavan yollardan biriydi. Bu durum, İdil Bulgarların çoğunlukla ticaretle uğraşmasına yardımcı oldu. Devletin başkenti İdil-Bulgar, Doğu Avrupa’nın en önemli ticaret merkezi haline geldi.³⁴ Bulgar Türkleri kuyumculukta çok ilerideydiler. Bu sanatta ustalık tüm Batı ve Slav bölgelerini de etkiledi. IX. yüzyılın sonunda, İslam Dini Türk geleneklerini değiştirmeye ve toplumun maneviyatını etkilemeye başladı. Bu temelde, Bulgarların kültürü ve Türk ve Doğu kültürünün sentezi, aynı zamanda dekoratif sanat ve etnik köken birliği gelişmiştir.³⁵ Orta

³¹ Nesimi Yazıcı, **a.g.e**, s.123.

³² İbn Ruşa (Abu Hamid İbn Omar İbn Ruşa), **Kitab al-Alak al Nafisa**, VII,(ed. M.J.de Goeje), Lugduni Batavorum,1892, s.141; Nesimi Yazıcı, **a.g.e**, s.123.

³³ Rafael Veliyev, Cemil Muhammetşin, **a.g.e**, s.16.

³⁴ Osmanlılar Online Dergisi, “Türk ve İslam Devletleri, İdil Bulgar Devleti”, <http://osmanlilar.gen.tr/Turk-ve-Islam-Devletleri/idil-bulgar-devleti.html>

³⁵ Damir İshakov, İskander İzmaylov, **Etnopolitiçeskaya İstoriya Tatar VI- v Pervoy çetverti XV veka**, Kazan, 2000. s.30-55.

Çağ'da bulunan Bulgar devleti, İslam dünyasının en gelişmiş kuzey ülkesi olup, doğu ülkeleriyle kültürel bağları kuran ülkelerden biriydi. Bulgar devletinin ayrıca Rusya, Doğu ve Batı Avrupa, Zakafkasye (Kafkasya) ve Priçernomorje (Karadeniz Bölgesi) ile ticari, askeri, politik ve kültürel ilişkilerde aktif olarak iletişim kurduğunu görebiliyoruz.³⁶

İKİNCİ BÖLÜM

2. İDİL BULGAR HANLIĞI'NDA ŞEHİRLER

2.1. İdil-Bulgar'da Şehircilik

Orta Çağ döneminde uluslararası ticaretin büyümesiyle birlikte, İdil Bulgar devleti çevresinde birçok yeni şehirler kurulmuştur.³⁷ İdil Bulgar devletine ait olan topraklarda yaklaşık 150 şehir kalıntıları bulunmuştur. Bulgar devletinde 920-940 yıllarında şehirler daha çok siyaset, ticari ve dini merkezli olarak kurulmuş ve büyümüştür. Feodal soyluların kaleleri kentin ilk binalarından biridir.³⁸ Bunlar esas olarak ticari yolların bağlı olduğu yerlerde inşa ediliyordu. Örneğin, Bulgar Ağa-Bazar kasabasından çok uzakta olmayan yerlerden Bilyar kasabası, Harezmi'ye giden kervan yolunun üzerinde yer almaktaydı. Kaleler ve ticaret yerlerinin yakınında yerleşim yerleri, ticaret ve zanaat alanları bulunmaktadır.

X-XIII. yy.'da İdil-Bulgar devletinin kasabaları farklı boyuttaydılar. Onları birkaç gruba ayırmak mümkündür. Küçük olan kasabalar 6 hektar, orta çapta olan kasabalar ise 6-50 hektara kadardır. İdari ve iktisadi rolleri yürüten kasabalar 50 hektar büyüklüğünde, 50 hektardan daha büyük olan şehirler ise siyaset, iktisadi, dini ve uluslararası ticaret fonksiyonu yürüten şehirler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu gibi büyük şehirler sayısı 12'dir. Bilar şehri 800 hektar civarında, Suvar 90

³⁶ Nesimi Yazıcı, **İlk Türk İslam Devletleri Tarihi**, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2011, s.123.

³⁷ Fayaz Huzin, "İtogi İ Perspektivi İzuçeniya Bulgarskogo Domongolskogo Goroda", **Arheologiya Voljskoy Bulgarii: Problemi, Poiski, Reşeniya**, Kazan, 1993; s. 5-32.

³⁸ Dinçer Koç, "Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti:İtil Bulgar Devleti", (Prof.Dr. Abdulkadir Donuk), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bilim Dalı, İstanbul, 2010, s.47, bu yerde kurulan ilk devlet olduğunu rastlıyor.

hektar, Bogdaşkin 77 hektar, Samarskaya Luka Volin 100 hektar, Kaşan 100 hektardır.³⁹

Şehirlere baktığımız zaman birbirinden farklıdır. Mesela küçük şehirlerin yerleşimi daha çok nehir kenarındadır. Orta şehirler ise sadece akarsu yanında değil, aynı zaman düz arazilerde de yerleşmiştir. Büyük şehirler ise, hep düz arazi üzerinde kurulmuştur. Bulgar şehirlerin savunma sistemleri de birbirinden farklıdır.

Küçük ve orta büyüklükteki şehirler, sırasıyla nadiren iki toprak tabyadan ve çift hendekten oluşan bir savunma sistemine sahiptir. Bununla birlikte, X-XIII. yüzyıldaki bütün Bulgar şehirlerinin savunma hatları klasik savunma şeklini takip ediyordu: ilk önce hendekler (dışta olurlar) ve toprak tabyaları daha sonra (içeride) gelmekteydi. Büyük şehirler, genellikle savunma yapısının iki istihkâm kısmına sahip, iki ya da üç toprak tabyalardan ve kalelerden oluşuyordu.⁴⁰ Askeri mimarinin en ünlü eseri Bilyar şehriydi, Bilyar şehri iki torpak tabya ve hendeklerle çevriliydi. Ne yazık ki, Bulgar şehrinin kale kazılarının ve kazılarının yetersizliği, askeri mimarinin gelişiminin net bir resmini veremez ve bazıları askeri mimarinin yapılarını incelemek mümkün değildir. Bulgar devletinin, Rus devletinde de olduğu gibi, savunma sistemi olarak topraktan yapılmış kütükler vardı. Yazılı kaynaklara göre, bu tür savunma yapılarında meşe ağacı kullanılmıştır.⁴¹

En eski (X. yy.'ın) askerî savunma yapısı dış tarafı hendekli çittir (bu çit toprak tabyası üzerine çakılmış kazıklardan oluşmaktaydı). XI. yy.'da toprak tabyasının üzeri çit ve savaş alanıyla donanmış daha karmaşık yapılar meydana gelmeye başlamıştır. Kütüklü şehir duvarı şeklindeki savunma yapısı diğer şekillerle beraber gelişmiş, XII. yy.'ın sonuna doğru neredeyse o dönemdeki en güçlü askerî mimarî şekli olmuştur. Yazılı kaynaklarda belirtildiği ve arkeolojik araştırmaların da kanıtlandığı gibi, bazı durumlarda, dış hendekten sonra, küçük toprak tabyası veya çit şeklindeki ek savunma hatları kuruluyordu, bu da kalenin önündeki savunma alanını genişletmekle birlikte düşmanın hareketini zorlaştırıyordu. Benzeri savunma taktiği XII.-XIII. yy.'da Doğuda Kuzey Çin'e kadar olan bölgelerde yaygın bir

³⁹ Ravil Fahrutdinov, *Arheologičeskie Pamyatniki Voljsko- Kamskoy Bulgarii İ Yeyo Territoriya*, 1975, Kazan, s. 26-49, harita; Ayrat Gubaydullin, "O klassifikatsii gorodiç Voljskoy Bulgarii", *Arheologičeskoe İzučenie Bulgarskih Gorodov*, Kazan, 1999, s. 72-76.

⁴⁰ Ayrat Gubaydullin, *a.g.e.*, s. 139-145.

⁴¹ Abu Hamid el-Garnati, *Puteşestvie Abu Hamida Al Garnati V Vostočnuyu İ Tsentralnuyu Evropu (1131-1153)*, (ter. Aleksandr Lvoviç Mongayt), Moskva, 1971, s. 30.

şekilde kullanılıyordu. Doğu Avrupa'da bu dönemde, Bulgarların, genellikle Rus kuşatmalarını başarılı bir şekilde püskürtmelerinde (1183) ve Moğol Ordularına karşı direnmelerinde (1232, 1236) önemli rol oynayan bu tür savunma sistemi, belirli bir yeniliği teşkil etmekteydi.⁴²

Bir diğer önemli yapıtlardan olan ve savunma sisteminin önemli bir bölümünü oluşturan kalenin kuleleridir. Arkeologlara göre bu yapılar XI. yüzyıl ve XII yüzyılda yapılmıştır. Kulelerin şekli dikdörtgen veya sekizgendir. Kulelerin bir kısmı duvarların eğri çizgili parçalarının birleştiği yerlere yapıldığı da oluyordu, bu da düşmanları yanlamasına ateşe tutma olanağını sağlamaktaydı.⁴³

Devlet'in başkenti, XII. yy.'ın ikinci yarısından sonra, hem toprak büyüklüğü (800 hektar), hem de nüfus kalabalığı (50 bin kişi) bakımından ayrılan Bilyar şehri olmuştur (Rus tarihi belgelerinde "Ulu Şehir"). Araştırmacılar, 1236'da yok olan bu Orta Çağ şehrinin kalıntılarını, günümüzdeki Bilyarsk (Tataristan Cumhuriyeti Alekseyevskiy ilçesi) köyü yakınlarında, Malıy Çeremşan ırmağının sol tarafında yerleşen Bilyarsk şehri kalıntılarıyla bağdaştırmaktadırlar.⁴⁴ Bu tarihî, arkeolojik kalıntılara göre, Bilyar, Moğol Dönemi'ne kadar ki Doğu Avrupa'nın en büyük şehri sayılabilir. Özellikle Bilyarsk şehrinin kazıları, zamanı belirtilmiş olan sanatsal eser ve günlük yaşama ait eşya buluntuları ve aynı zamanda da X-XIII. yy.'lardaki Bulgarların anıtsal mimarîsine özgü malzemeler vermektedir.

İdil Bulgar Devleti'nin en önemli şehri, Bulgar şehridir. Şehrin kalıntılarının eserinde yüzölçümü 380 hektardır. Bulgar Devleti'nin en önemli şehirlerden bir

⁴² İskander İzmaylov, "Voorujenie İ Voennoe Delo Naseleniya Voljskoy Bulgarii: X Naçala XIII veka" KGU, ANRT, **İnstitut Tatarskoy Ensiklopedii**, Kazan-Magadan, 1997, s. 150-154.

⁴³ Sayar Aydarov, "İssledovaniye İ Restavratsiya Pamyatnikov Monumentalnogo Zodçestva", **Gorod Bolgar. Monumentalnoe Stroitelstvo, Arhitektura İ Blagoustroystvo**, (German Fedorov-Davidov), 2001, Moskva, 18-21.

⁴⁴ Bilyar şehrini anlatan kaynaklar XVIII. yüzyılda N. P. Rıçkov ve V. N. Tatişev, ilk araştırmalar ise XIX. yüzyılda N. F. Tolmaçov V. A. Kazarinov tarafından yapılmıştır. İlk arkeolojik kazılar ise P. A. Ponomaryov (1915-16) ve A. S. Başkirov (1928) tarafından yapılmıştır. Sistematik arkeolojik araştırmalar ise A. H. Halikov yönetimi altında 1967-1990, F. Ş. Huzin (1990-1995) ve 1998 yıllarında S. İ. Valiulina; Y.P.Kazakov, **Bilyar İ Voljskaya Bulgariya. İzüçenie İ Ohrana Arheologičeskih Pamyatnikov**, Kazan, 1997, s.43-50; Fayaz Huzin, **Bilyar Stolitsa Domongolskoy Bulgarii**, Kazan, 1991; A.Halikov, R.Şarifullin, "Arheologičeskoe İzüçenie tsentra Bilyarskogo Gorodiça", **Novoe V Arheologii Povoljya**, Kazan, 1979 s.21-45; Alfred Halikov, "O stolitse Domongolskoy Bulgarii", **Sovetskaya arheologiya**, No: 3, 1973, s.92; F. Ş. Huzin, "Stratigrafiya, Hronologiya, Problemi Bilyara- Bulgara", **Velikiy Gorod Na Çeremşane** Kazan, 1995.

diğeri Suvar şehridir.⁴⁵ Şehrin savunma yapıları kerpiç ve kütükten yapıлып anıtsal yapılar ve bina kalıntıları açığa çıkarılmış, şehir halkının kültürünü ve günlük yaşamını niteleyen önemli malzemeler toplanmıştır.

Bulgar, Suvar, Oşel, Cuketaw, Tuhçin gibi büyük şehirler kale, iç şehir ve mahalleler gibi kısımlardan oluşmaktaydı. Bunların alt yapısı ve sokak sistemleri birbiriyle uyum içerisindeydi. İç şehir daha kalabalıktı, burada dinî ve kamu binaları, idarî merkezler, şehir soylularının malikâneleri ve esas yaşayış mahalleleri yer alıyordu. Bulgar şehir meydanları ile ilgili araştırmaların yetersizliği, genel şehrin alt yapısı konusunda net ve tam bir bilgi edinmemizi engellemektedir; ancak Bilyar'ın merkezinde mezarlığı, kerpiç hamamı olan camii külliyesinin yanında, zengin evlerinin ve atölyelerinin bulunması,⁴⁶ bu şehrin kendine özgü bir şehirciliğinin bulunduğunu göstermektedir.

Yazılı kaynaklara göre Bulgar Devleti'nin ünlü şehirlerinden bir diğeri de Suvar şehridir. Bu şehrin arkeolojik kalıntıları genellikle, Kuzneçih köyü (Tataristan Cumhuriyeti Spasskiy ilçesi) yakınlarındaki İdil nehrinin sol kolu olan Utk ırmağının sol kıyısındaki Suvarsk (Kuzneçihinsk) kasabası (yüzölçümü 90 hektardır) ile bağdaştırılmaktadır.⁴⁷ Şehrin savunma yapıları, kerpiçten ve kütükten yapılmış olup bu anıtsal yapılar ve bina kalıntıları açığa çıkarılmış, şehir halkının kültürünü ve günlük yaşamını niteleyen önemli malzemeler toplanmıştır. Şehrin çevresinde sanat merkezleri vardı, orada çanak çömlek, demir dövme gibi işçilikler yapılıyordu. Yakınlarında kervansaraylar ve yaz köşkleri bulunuyordu. Her bir mahallede cami, hamamlar ve mezarlık yer almaktaydı. Örneğin, Bilar şehrinde, üç tane mezarlıktan başka, cami yanında daha bir tane mezarlık vardı,

45 Bulgar şehirleri ve onlara bağlı bölgeler XVIII. yüzyıldan beri incelenip, anlatılmaktadır. (Messerschmidt, Shtrahlenberg, V. N. Tatişev, N. P. Riçkov, İ. İ. Lepyohin, P. S. Pallas, F. İ. Erdman, N. N. Kaftannikov, N. F. Tolmaçev, Ş. Mercani ve diğerleri). Planlı arkeolojik araştırmalar 1938 yılından beri A. P. Smirnov yönetimi altında yapılmaktadır. (1972 yılına kadar).T. A. Hlebnikova (1973-86), R. F. Şarifullin (1987 yılından) (Aleksey Smirnov, **Voljskiye Bulgarı**, Moskva, 1951, s. 168-229; Ravil Fahrutdinov, **a.g.e**, s. 125-127; R.Fahrutdinov, **Gorod Bolgar, Oçerki istorii I kulturu**, Moskova, 1987, s. 8-31.).

46 Alfred Halikov, **Novoe Ob Arheologii Povoljya**, Akademiya nauk SSSR, Kazanskiy Filial, Kazan, 1979, s.176.

47 S. Şarifullin İlk olarak S. G. Ahmarov tarafından incelenmiştir (1983). Şehrin ve ona yakın bölgelerin arkeolojik kazıları 1933-1937 yılları A. P. Smirnov tarafından yapılmıştır.T. A. Hlebnikova (1974-75), F. Ş. Huzin ve R. F. Şarifullin (1991-93). (Smirnov A. P. Suvar//Devlet Tarih Müzesinin Kaynakları, T. XVI. M., 1941); Fayaz Huzin, Rafid Şarifullin, "Gorod Suvar: Nekotorie İtogi I Zadaçi Arheologičeskogo İssledovaniya", **Problemi Drevney İ Srednevekovoy Arheologii Volgo-Kamya**", Kazan, 1999, s. 85-100.

büyük ihtimal bu tarz gibi mezarlar o şehrin ünlü insanlara aittir.

X. yüzyılın ilk yarısında gelişmeye başlayan şehircilik, ikinci yarısında da mimarlığın gelişimiyle, inşaat projeleriyle ve İslam ülkelerini karakterize eden mimarlığıyla gelişmeye devam ediyordu. İdil Bulgar'ın doğası ve coğrafi özellikleri, Bulgarlara yapı ve inşaat malzemesi olarak ahşabı sunmuştur. Yapılarda çam ve kayın ağacı kullanılmıştır.⁴⁸ Meşhur seyyahlardan birisi Al-Girnatî “Bulgarların tüm şehirlerinin çam ağaçlarından yapıldığını” nakleder.⁴⁹ Yakut İbn Abdullah "Bulgarlar kendi evlerini hep ağaçtan yaparlar, ağacın gövdesini bir biri üzerine koyarak üzerini çivilerle güçlendirdiklerini" söyler.⁵⁰ Bulgarların bazı inşaat yapılarında, mesela kuyu veya evlerin temeli olarak meşe ağacını kullanıldığını görebiliriz.⁵¹

Ahşap, mimaride yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Mesele İbn Fadlan kendi seyahatnamesinde, bir cemaate ait olan ahşaptan yapılmış bir mescidi gördüğünü nakleder.⁵² Başka seyyahların seyahatnamelerinde de camilerin ahşaptan yapıldığı yazılara da rastlayabiliriz. Örnek olarak Balhi, İstahrî, Mesgudi, Mukaddesi gibi seyyahların seyahatnamelerinde mescitlerin hep ahşaptan olduğu zikredilir. Bilar şehrinde inşa edildiği bilinen ahşap camilerle ilgili günümüze kalıntı ulaşmamıştır, sadece yazılı kaynaklardan bilgi almaktayız. Ne yazık ki, binaların Moğol Dönemi'ne kadarki dış görünümüne ait hiçbir bilgiye sahip değiliz. Bazı anıtların görsel olarak yeniden yapılandırılması sadece bazı benzerlerinin dikkate alınması ile gerçekleştirme imkânını sunmaktadır.

Bilyar'daki ahşap ve beyaz taştan yapılmış, minareli mescidi, kerpiç türbeli mezarlığı ve kerpiç hamamı içinde bulunduran cami külliyesi bu konuda bir örnek teşkil eder. Araştırılan arkeolojik kalıntılar, bu kültürü o dönemde İslam âleminin büyük bir kısmında yaygın olan sütunlu (Arap) tipe ait olarak kabul etmemiz onu İdil Bulgarlarının en eski anıtsal kuruluşlarından biri saymamızı sağlar.

⁴⁸ Boris Zahodir, **Kaspiyskiy Svod Svedeniy O Vostochnoy Evrope**, Vıpusk 2, Tom II, İzdatelstvo vostochnoy literaturı, Moskva, 1967, s. 36-40.

⁴⁹ Abu Hamid al Garnatî **a.g.e.**, s. 30.

⁵⁰ Nikolay Rubinşteyn, **İstoriya Tatarii v Materialah İ Dokumentah**, Moskva, 1937, s.16.

⁵¹ Rafid Şarifullin, “Derevo V Stroitelnom Dele Voljskoy Bulgarii Domongolskogo Perioda”, **İz İstorii Materialnoy Kulturı Tatrskogo Naroda**, Kazan, 1981, s. 26-35.

⁵² Andrey Kovalevskiy, **Kniga İbn Fadlana O Ego Puteşestvii Na Volgu v 921-922 ggodah**, İzdatelstvo Harkovskogo gosudarstvennogo universiteta imeni, A.M.Gorkovo, Harkov, 1956, s.138.

Bilyar Camii, İslam dünyasının ünlü merkezlerinde bulunan bazı eski camiler gibi sütunlar üzerine yapılmıştı. Dikdörtgen planlı ahşap bir cami (45x 32 m.) X. yüzyılın ilk yarısında inşa edilip, XI. yy. tekrar restore edilmiştir. Doğu tarafında, XIX. yüzyılın ikinci yarısından daha erken olmadığı düşünülen bir bölüm inşa edilmiştir.⁵³

Bilyar Caminin yanında taş bir binanın kuzeybatı duvarına yakın 1,5 m uzaklıkta ayrı ve müstakil bir minare vardı. XVIII-XIX yüzyıllara ait bilgilere göre, meşe kazıkları ile güçlendirilmiş, çok sağlam bir temeli vardı.⁵⁴

Bu "çok büyük taş yığını" XVIII. yüzyılın ilk yarısında şehrin meydanında yükseliyordu. Minarenin XIX. yüzyıl yazılı kaynaklardaki "sekizgen taban formu", kare bir kaideden yuvarlak gövdeye geçiş sağlayan sekizgen pabuçluğu tarif ediyor olmalıdır.⁵⁵ Bu minarenin mimari formu, Kafkasya'daki mimariye benzer bir mimari formdadır;⁵⁶ ayrıca XII-XIII. yy. bazı Azerbaycan minarelerine göre tamir edildi. Bunların anıtımıza tipolojik yakınlığı, Bilyarsky taş minaresinin inşasının da XII.yy.'a ait olabileceğini göstermektedir.⁵⁷

Altın Ordu döneminde Bulgar şehrinde bu minare formunun iki örneği bulunmaktadır: Bulgar kentinde Büyük ve Küçük minareler, her ikisi XIV yy. ait olup, Moğol dönemi öncesi örnek alınarak Altınordu Devleti'nin Bulgar şehrinin mimarları tarafından inşa edildikleri tahminini doğrular niteliktedir.⁵⁸

İslam mimarîsinin Bulgar mimarisine olan etkisinden bahsederken, genellikle Orta Asya ve Horasan'daki benzerleri gösterilmektedir. Bu konuda, Bulgarlarla ilgili

⁵³ A. H. Halikov, R. F. Şarifullin, "İssledovaniye Kompleksa Meçeti", **Novoe V Arheologii Povoljya**, Kazan, 1979, s. 176, N. Rıbuşkin, "Poezdka V Bolgarı İ Bilyarsk", **Zavoljskiy Muravey**, 1833, No: 4, s. 197. Altınordu Dönemi'ne ait olan Bolgarında Büyük Minare

⁵⁴ N. Rıbuşkin, "Poezdka V Bolgarı İ Bilyarsk", **Zavoljskiy Muravey**, 1833, No: 4, s. 197.

⁵⁵ XIX.yy.'ın ortalarında Kazan Üniversitesi profesörü N. F. Tolmaçev'in tanıklığı. Halikov A. H., Şarifullin R. F., "İssledovaniye Kompleksa Meçeti", **Novoe V Arheologii Povoljya**, Kazan, 1979. s. 21.

⁵⁶ S. S. Aydarov, F. M. Zabirova, "O Rekonstruksii İ Konservatsii Ostatkov Kompleksa Meçeti", **Povoljskaya Arheologiya**, Kazan, 1979, s. 54-55.

⁵⁷ XII. yy.'ın Cami Minareleri: Kayseri Ulu Camisi; Harput Ulu Camisi; Sivas Ulu Camisi; Erzurum Kalesinin Tepsi Minaresi.

⁵⁸ XVIII. yüzyılın ortalarında onların muhafaza oluşu hakkında, Tatişev'in söylediklerine dayanmak mümkün: "Büyük Mabedin Anan Kapıları, sütunları gözükmetedir. Vasiliy Tatişev, **İstoriya Rossiiskaya**, Tom 1, Moskva-Leningrad, 1962, s.269, XIV. XVII. yy'ların cami minaresinin dağılmış taş kalıntıları, mimari şeklin yapılışı hakkında bilgi kaynağı olabilir. Yerli ahalinin caminin kalıntı taşlarını buradan taşıması, bu şehirde XVIII. yy.'ın ikinci yarısında başlamıştır.

olarak Arap tarihçi Cavaliki "onların evi Rum ilinin evlerine benzer"⁵⁹ ifadesini kullanmaktadır. Gerçekten de Bulgar mimarisinde emsalsiz olan Bilyar'daki mescidin, duvarı ile direklerinin yapımında taşın kullanılması, bizi bu geleneğin sonradan öğrenilmiş olduğu düşüncesine götürmektedir; Anadolu ve Kafkasya ile olan ticarî bağlar ise, bu bölgelerin ortak olan mimari tecrübeyi benimsedikleri fikrini doğrulamaktadır. Bilyar ve Bulgar'daki camiler, çok ayaklı kuruluşlarıyla, Selçuklu Devleti'nin başkenti Konya'daki Alaeddin (1186-1220) Camii'nin harim mekânında üst örtüyü taşıyan çok sütunlu düzenine benzemektedir.

Konya'da Alaeddin Camii'nde ve Bilyar'daki ve Bulgar'daki benzer süslemeler bulunduğu gibi, türbeleri de çok benzemektedir. Bilyar Cami kompleksinin türbesi güneydoğu tarafındadır. Türbe tuğladan yapılmıştır ve dikdörtgen bir plana sahiptir. Cami kare planlı 5. 4 m. dir tuğladan yapılmıştır. Duvarları kalındır. Türbede, İslâm geleneğine göre iki erkek (kadın ve erkeklere ait) mezarlık vardır. Araştırmalara göre türbe X. yüzyılın ilk yarısından önce inşa edilmiştir. Sagana defni, Orta Asya mezar yapısına özgüdür ve türbenin Bulgar devletindeki benzerliği, Bulgar devletinin Doğu ülkeleriyle dini ve kültürel bağlara katıldığını kanıtlar.⁶⁰

2.2. Kaynaklarda ve Seyahatnamelerde İdil Bulgar Şehri

İdil Bulgarların X. yüzyılda halk hayatını anlatan Arap-Fars seyyahların elde ettikleri bilgilere yer verilmiştir. Bunlardan bir tanesi İbn Rüş'tür. Kendisi Bulgar'a hiç gitmese de, İdil nehrinden dönen tüccarlar ve seyyahların anlattığı hikâyelere eserinde geniş bilgiler yer vermiştir.

922 yılda İbn Fadlan Arap elçisi olarak Bulgar'a gelmiştir. İdil Bulgar'ın tarihi, coğrafyası, halkı, dini, kültürüyle ilgili geniş malumatlar bırakılmıştır.⁶¹ X. yüzyılda temsilci olarak gelen El-Belhi, el-Mesudi, el-İstahri, İbn Havkal ve el-Mukaddesi'nin eserlerinde de ilginç bilgiler vardır. İbni Fadlan (Ahmed bin el-

⁵⁹ Al-Cevalik eserinden alıntı, Tatar tarihçisi Ramzi'nin Arapça yazdığı eserinde yer almaktadır. Bundan dolayı, "Rum" kelimesi altında yalnız Bizans kastedilmiyor, Anadolu ve Selçuklu Devleti, Rumi (Selçuklu Konya) saltanatı da dahil olmaktadır. Ravil Fahrutdinov, a.g.e. s. 17.

⁶⁰ Rafid Şarifullin, "İssledovaniya IV Bilyarskogo Mogilnika V 1979 Godu", **Arheologičeskiye Pamyatniki Nijnego Prikamya**, Kazan, 1984, s. 69-100, 72-73, resim 1, 5.

⁶¹ Andrey Kovalevskiy, a.g.e.

Abbas)'ın "Risale" adlı eserinde ayrıca Bulgar toprakları konusunda, özellikle de güney ve güneydoğu toprakları hakkında bilgiler yer almaktadır. Arapların Bulgar Han'ına Harezmi ve Rus ve Peçenek toprakları içinden geçtiği bilinmektedir.⁶²

Abu Hamid el-Garnati XII. yy.daki seyahatnamesinde Bulgar şehri, savunması ve halkı hakkında daha geçmiş döneme ait örnek bulunmaktadır.

Bulgar ve Kazan la ilgili Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde de bilgiler yer almaktadır.

Kral Petr I. 1722 yılda Bulgar'a seyahatnamesinden sonra Bulgar la ilgili önemli notlar yazıp anıtların korunmasına bir kararname çıkarıldı.⁶³ 1712'de Bulgar mimari kalıntıları hakkında Uspen Manastırı'nın inşası için araziye hesaplamak üzere görevlendiren Dyak Mihaylov yazmıştır.⁶⁴ 1767'de ise Kraliçe II. Ekaterina'nın İdil nehri boyunca gezisinde Bulgar'daki anıtları ve Tatarlarla ilgili ilginç tarihsel mektubu bulunmuştur.⁶⁵

XVIII. yüzyılın ortalarında, Bulgar şehrine Petersburg Bilimler Akademisi bilimsel keşif gönderdi. Rus bilim adamı Pallas, hem anıtlar hakkında bilgiler kaydetmiş hem de Bulgar yapılarının çizimlerini gerçekleştirmiştir.⁶⁶

Kazan Bilim Enstitüsü profesörleri ayrıca İdil-Kama Bulgar anıtlarıyla ilgilenmişlerdi. 1827'de mimar A.K.Şmidt, Bulgar şehrinde bulunan yapıları ölçtü, çizimler yaptı ve 5 yıl sonra, bu çizimler yayınlandı.⁶⁷

1930'da Sovyet döneminde Leningrad (Sankt-Petersburg), Moskova ve Kazan'daki bilim adamlarının liderliğinde bu ilginç kompleksin amaçlı, derin arkeolojik ve mimari araştırması yapıldı. Çalışmanın başındaki araştırmacı Aleksey Smirnov'tu.⁶⁸

1954 yılından mimar Sayar Aydarov'un başkanlığında Kazan Restorasyon Birliği Bulgar'daki mimari eserlerin daha dikkatlice incelenmesini başlattı.⁶⁹

D.A. Hvolson, İ.Brenzin, L. A. Mayer, V.G.Tizengauzen, M. Kaşgari,

⁶² Ravil Fahrutdinov, **a.g.e**, s.26.

⁶³ Maria Fehner, **Velikiye Bulgarı-Kazan-Sviyajsk**, İzdatelstvo iskusstvo, Moskva, 1978, 25.

⁶⁴ Maria Fehner, **a.g.e**. s.25.

⁶⁵ Maria Fehner, **a.g.e**. s.25

⁶⁶ Maria Fehner, **a.g.e**, s.25-26.

⁶⁷ Maria Fehner, **a.g.e**, s.26.

⁶⁸ Maria Fehner, **a.g.e**, s.26.

⁶⁹ Maria Fehner, **a.g.e**, s.26.

L.Tatdi, R.R. Arat, İ.U.Kraçkovskiy, B.N. Zahoder v.b. gibi yabancı bilim adamları Bulgar tarihi hakkında çeşitli çalışmaların ortaya koymuşlardır. Daha çok bilgiler Rus ve Tatar bilgilerinde görebiliriz.

İdil Bulgar, Kazan Tatarları arasında dilden dile dolaşan, yasaklara rağmen unutulmayan destanlar arasında en önemlisi hiç kuşkusuz Ödegey Destanı'dır. Altın Orda Devleti'nin son dönemleri olan XIV. yy. sonu XV. yy.başlarında yaşanan tarihi olayları konu edinen bu destanın kahramanı da Altın Orda Beyi Ödegey'dir (1352-1419). Altın Orda'da yaşanan kavgalara son vermek amacıyla harekete geçen Ödegey'in yaptıkları milletin gönlünde derin iz bırakmıştır. Ödegey, vatan sevgisi, cesaret, fedakârlık, zekilik gibi vasıfları kendinde barındıran bir kahramandır.⁷⁰

İdil Nehri'nin adı birçok romana da konu olmuştur. Bunlardan biri Tatar yazarı Nurihan Fettah'tır. 1969 yılında kaleme aldığı "İtil Suyu Aka Durur" adlı tarihi romanda Bulgar halkının yaşamı, dış düşmanlara karşı verdiği mücadeleyi, hanları tarafından İslam dini kabulünü yazar. Roman, Arap yazar İbni Fadlan'ın (Ahmed bin el-Abbas) "Risale" adlı eserinden aldığı bilgiler doğrultusunda yazılmıştır. Nurihan Fettah'ın bu romanı hakkında edebiyat bilgini, yazar Telgat Galiullin (1938) şunları yazmıştır: "Tarihin kapısını herkes çalamaz, milletin geçmişini irdelemek için hazırlıklı, deneyimli, bu işe başlamaya hakkı olan yazarların olması şarttır". Romanda X. yüzyılın olaylarına, geniş bir coğrafyaya sahip gelişmiş kültür aracılığıyla, Avrupa, Asya ve Arap Doğu ülkeleriyle olan geniş siyasi, ticari ilişkilerin olduğu Volga Bulgar devletinin oluşumu dönemine götürür.

Tarihi romanlar içinde Tatar yazar Garif Ahunov'un (1925-2000) "İdil Kızı" adlı romanına değinmek gerekir. Roman, Doktor Nuriye Urazayeva'nın hayatı üzerinden 1900-1930 yılları arasında Orta İdil bölgesinde cereyan eden tarihi ve sosyal olayları konu edinmiştir.⁷¹

---

⁷⁰ Roza Kurban, **a.g.e**, s.19.

⁷¹ Roza Kurban, **a.g.e**, s.22-23.

2.3. Kaynaklarda Bilyar (Bilar) ve Suvar Şehirleri

Ortaçağ'da, Bulgar devleti, X-XIII. yüzyıllarında kerpiçten yapılmış evler mevcuttur. Üçü Bilyar'da, ikisi Volyn'de (Samara çevresinde), biri Suvar ve Hulashka'da (İdil) yer almaktadır. Onları tasarım özellikleriyle iki türe ayırabiliriz.⁷²

Birincisi dikdörtgen, basit, dışbükey bir görünüme ve iki üç odaya sahiptir. Odalar iç içe sıra şeklinde dizilmiştir. Bu, sıcaklığın dış odadan iç odalara doğru ısıtma sistemi çalışıyordu, yani ilk odadan başlayıp gittikçe her odaya sıcak hava dağılıyordu. Bu yapılar A. P. Smirnov ve V. F. Kakhovsky tarafından Hulash kasabasında araştırılmış ve XII. yy.'a ait olarak tarihlendirilmiştir.⁷³

İkincisi, kare planlı ve odalara ayrıdır. Bu tür yapılar öncekinden daha karmaşıktı. Yapılan araştırmalara göre,⁷⁴ Bilyar'daki bu tip tuğla evler daha açık bir şekilde anlatılmaktadır. Bilyar'daki kil tuğla duvarlarının iç kısmının, kalan parçalara bakarsanız, pürüzsüz bir şekilde sıvalı ve nakışla kaplı olduğu söyleyebiliriz.⁷⁵

Çeşitli ahşap yapılardan oluşan, ibadet ve kişisel amaçlı kullanılan, geniş bir de kompleks bulunmaktadır. Kentin ana girişlerinden birinin karşısındaki küçük bir tepe üzerinde yer alan bu kompleks, yığınlarla ve hendeklerle çevrilidir. Bahçenin tamamı ahşapla kaplanmış ve kil ile sıvanmıştır. Yapı (16.08 x 14.8 m ölçülerinde) avlunun kuzeyinde bulunuyordu. İç duvarlarla altı duvara bölünmüş olan binanın dikey (duvarın içi) ve yatay (zeminin altı) yanı sıra bir abdesthane ve kavşaktan oluşan bağımsız bir su dağıtım sistemi vardı. Dikdörtgen bir plana ek olarak, bir ısıtma sistemi, özel bir duvar inşa yöntemi ve temel in ham topraktan yapılmış sismik (toprak sallanmayı önleyici) bir döşeme üzerine oturması, bu yapı geleneğini Orta Asya'nın kökenlerine götürmektedir.⁷⁶ Ayrıca, Orta Idil

⁷² Halikov A. H., Şarifulun R. F., Külliyesinin İncelenmesi. Tablo VIII, 12.

⁷³ Vasiliy Kahovskiy, Aleksey Smirnov, **Gorodiçe Hulaş, İ Pamyatniki Srednevekovya Çuvajskogo Povoljya**, Çeboksar, 1972, s. 29-33; Rafid Şarifullin "Vtoroe Kirpiçnoe Zdanie V Tsentre Bilyara", **Arheologičeskoe İzučenie Bulgarskih Gorodov** (ed. Fayaz Huzin), Kazan, 1999, s. 85

⁷⁴ Alfred Halikov, Rafid Şarifullin, "Karavan -Saray Drevnego Bilyara", **İssledovaniya Velikogo Goroda**, Moskva, 1976, s.75-100.

⁷⁵ Halikov A. H., Şarifullin R. F., **a.g.e.** Resim, 45.

⁷⁶ Halikov A. H., Şarifullin R. F., **a.g.e.**, s. 82; S.S. Aydarov, F. M. Zabirowa, "O Rekonstruksii İ Konservatsii Ostatkov Kompleksa Meçeti", **Novoe V Arheologii Povoljya**,(Ed. Alfred Halikov),

koşullarında ısıtılan binalar için ek giriş kavşaklarının gerekli olduğu da belirtilmelidir.

Bilyar'da üç (caminin yanında, XXVII. kazıda ve kervan sarayda) Volin'da iki (birincisi, eksik araştırılan V.V. Holmsten kazısında -1928-1929-, diğeri G. İ. Matveeva'nın kazısında 1973) ve Samarskaya Luka'da Suvar şehir (civarındadır) kalıntısında⁷⁷ bu tür binalar araştırılmıştır. Bazı binalar kendilerine özgü yapı özelliklerine sahiptir. Örnek olarak Volin şehir kalıntısında araştırılmış olan hamam temelini inşasında kerpiç ile beraber kireç taşları⁷⁸ kullanılmış, Bilyar merkezindeki hamamın yapılmasında (XXVII. kazı) kerpiçten istifade edilmiştir. Buna dayanarak bu binanın Moğol öncesi dönemde yapıldığını düşünmemizi sağlar.⁷⁹

Bilyar şehri araştırdıklarında birkaç savunma sistemli kalıntılar bulmuşlardır. Bu binaların hamam olarak kullanıldığı açıkça görülmektedir.⁸⁰ Doğu hamamları için karakteristik olan titizce sıvanmış ve nakışlarla süslenmiş duvarlar da bu düşüncenin ek kanıtı olabilir. Bu binalar şehir merkezinde (Bilar, Suvar, "Muron kasabası") olduğu gibi şehir duvarlarına yakın (Bilar, "Muron kasabası") şekilde yerleşmişlerdir. Belli ki onlar burada kervansaray yapılarının bir parçası olmuşlardır.

Bulgar hamamları farklı bir sosyal statüye sahiptir ve çevrelerine göre ayrılabilir. Bilyar'ın merkezinde, caminin yakınında bir hamamın görünüşte vakıf gibi yapıydı. Bu fonun geliri, caminin ve muhtemelen medreselerin ve hastanelerin çalışmalarını sağlamıştır. Bu tür kurumlar Yakın ve Uzak Doğu'ya özgüdür ve çok yaygındır. Bulgar devlet şehirlerinin çoğunda hamam bulunması, Bulgar şehirlerinin kültürünü göstermektedir.⁸¹

Bulgar kentinin kalıntılarında bulunan birçok yapının yıkıntılarında keşfedilen kerpiç inşaat teknolojisi, Selçuklular dönemine kadar Orta Asya'nın mimari özelliklerine sahiptir. Özellikle Suvar, Bilyar ve Volin kentlerinde kerpiç binalarda

---

Kazan, 1979, s. 46-41.

⁷⁷ Galina Matveyeva, Anna Koçkina, **Muromskiy Gorodok**, Samara, 1998, s. 26-31.

⁷⁸ Galina Matveyeva, Anna Koçkina, **a.g.e.**, s. 27.

⁷⁹ Rafid Şarifullin, **a.g.e.**, s. 85.

⁸⁰ Bu konu hakkında tartışmaya, E. D. Zilivinskaya, "Doma S Podpolnim Otopleniem V Voljskoy Bulgarii", **Sovetskaya arheologiya No: 4**, 1989, s. 223-233; Rafid Şarifullin, **a.g.e.**, s. 84-85.

⁸¹ O. G. Bolşakov, **Srednekoviy Gorod Blijnego Vostoka** (VII. yy.'ın ortası, XIII. yy.'lar), Moskva, 1984, s. 113-117.

görülebilen büyük kil tuğla, duvar ve temellerin kullanımı geleneklere aittir.⁸² Bilindiği gibi, aydınlık kamu binaları, Orta Çağ'da devletin ekonomik durumunun ve siyasi itibarının bir sembolü idi. Doğu İslam dünyalarındaki kendi kökenlerine ait mimari gelenekler, kültürel bağların çok önemli bir yönünü gösterir ve Bulgar devletinin manevi ruhsal gelişiminde yeni bir aşamayı sembolize eder.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. İDİL BULGAR DEVLETİ'NDE SANATIN OLUŞUMU VE GELİŞMESİ

3.1. El Sanatları

Bulgarların ürettiği eşyalar ülkede yaygınlaşarak günlük yaşam ihtiyaçlarını önemli ölçüde karşılamaya başlamıştır. Daha değerli ve itibarlı günlük yaşam eşyaları bunların dışındadır. Aynı zamanda Bulgarlar ticari nehir ve kara ticari yol ağını geniş bir şekilde kullanarak ürettikleri eşyaları (günlük eşyalar, süs ve züccaciye, eşyaları ayna, kap kaçak vs.) Orta İdil ve Üst Kama'nın geniş alanında yayıyorlardı.

X. yüzyılın ikinci yarısı, XI. yüzyılın başı, Bulgar sanatında sanatsal dil ve imgelerin oluşumu dönemi olarak alınabilir. O zamanlar, İdil Bulgar kentlerinde mücevher, bronz ve bakır el sanatları ortaya çıktı ve gelişmeye başlamıştır. Repertuar ve sanat tarzı belirlenir, desen ve nesnelere Bulgar gelenekleri biçimlerinde yapılmıştır.⁸³

⁸² A. P. Smirnov, "Sredneaziatskiye Elementı V Arhitekture İ Stroitelnom Dele Voljskih Bulgar", **Srednevekoviye Pamyatniki Povoljya**, Moskva, 1976, s. 3-6.

⁸³ Y. P. Kazakov, "Voljskaya Bulgariya İ Finno Ugorskiy Mir", **Finno-Ugrica**, 1997, No: 1, s. 51, Resim 7.

3.1.1. Maden

Zamanımıza ortaya çıkan kil ve taş dökme kalıpları, Bulgarlarda yüksek seviyede bronz dökümünü göstermektedir. Bu döküm kalıpları, yüksek döküm kalitesi elde etmek için mamül ürünün işlenmesini en aza indirdi. Bu, diğer bölgelere ihracat yapmayı mümkün kılarak ürünün fiyatını önemli ölçüde düşürdü.⁸⁴ Seri üretimde Bulgar ustaları, kalıplar, damgalama, kazıma, üfleme ve presleme ile yaygın olarak kullanmışlardı. Bulgarların anıtlarında bulunan çok sayıda galvanik kaplama ve küçük metal plakaların, Bulgar kuyumcular tarafından kullanılan çok çeşitli kalıp ve pres modellerinin A.P. Simirnov'a göre, en eskisi X-XI. yüzyıla aittir.⁸⁵

Bronz kalıplar, yuvarlak veya kare, nadiren çok açılı veya badem şeklindeki ağır döküm plakalardan oluşurdu. Birçoğu çiçek nakışları ile süslenir: kenarları boyunca çiçek desenleri olan yaprakları, açan bir gül, merkezden köşelere kadar üç yapraklı, dikenli şekilli bitkiler, damla motifleri, yanlardaki kabarık noktalar ile uyumludur. Kare biçimli kalıbın kenarları, üzerinde stilize edilmiş bir desenle birlikte, karmaşık bir desenin çerçevesini tekrarlamak için işlenmiştir.

Ayrıca çeşitli kompozisyonlar da görüyoruz: dikdörtgen bir kalıpta, üç dişli bir köşe ve bitkisel nakış içeren üç veya beş yapraklı bir çiçek motifi.⁸⁶ Doğu Avrupa'da yaygın olarak⁸⁷ dağıtılmaktadır ve İran ve Orta Asya için bir prototip içermektedir.⁸⁸ İran paralelliklerine sahip diğer kalıplar, kartal ve aslan gibi hayvanların görüntüleri idi.⁸⁹ Diğer ürünler arasında hayvanlar, kuşlar ve balıkların etrafında bir ata binen adam dikkati çekiyor. İran (Sasani) sanatının etkisinde, bu kompozisyon Üst Klin kabileleri ve Batı Sibiryâ Fin-Ugor arasında yayılmıştı.⁹⁰ Bu tür parçaların üretim ve dağıtım merkezinin, daha sonra komşularına yayılan Bulgar

⁸⁴ Sergey Kuzminih, "Instrumentariy Bilyarskih Uvelirov İ Mednaliteyçikov", **Kultura Bilyara**, 1985, s. 84-103.

⁸⁵ A. P. Smirnov, **Voljskiye Bulgari**, 1951, s. 121

⁸⁶ Sergey Kuzminih, **a.g.e.**, s. 84-103, tablo, 8, 9.

⁸⁷ R. S. Orlov, "Srednedrepovskaya Traditsiya Hudojestvennoy Metalobrabotki V X-XI vvekah", **Kultura İ İskusstvo Srednevekovogo Goroda**, Moskva, 1984, s. 32-52.

⁸⁸ Leonid Lelekov, **İskusstvo Drevney Rusi İ Vostok**, Moskva, 1978, s. 124.

⁸⁹ Galina Polyakova, "İzdeliya İz Tsvetnih İ Dragotsennih Metallov", **Gorod Bolgar: Remeslo Metallurgov, Kuznetsov, Liteyçikov**, (Ed. German Fedorov Davidov), Moskva, 1996, s. 165, resim, 59, 12; Dina Valeeva, **İskusstvo Voljskoy Bulgarii**, Kazan, 1983, Resim. 3.

⁹⁰ V. Y. Leşenko, **Blyahi S Ohotniçyimi Stsenami iz Povoljya**, Sankt-Peterburg, 1979, No: 3, s. 147.

şehiri olduğu açıklamızı sağlar. Bulgar'daki metal sanatına ait bir diğer eşya da günlük eşyalardan aynayı ve kilittir. Bronz ve gümüş dökme aynalar daha çok geometrik motiflerle işlenmiştir.⁹¹ X-XIII. yy.'lar Doğu Avrupa'da da buna benzer aynalar yaygındı.⁹² Bronz kilitlerin bir kısmı stilize edilmiş hayvan, (at, köpek, kaplan, koyun vb.) figürleri şeklinde yapılmıştır. Bulgar'daki metal sanatının bir diğer amacı, aynaların ve ev eşyalarının kilitlerdir. Bronz ve gümüş döküm aynalar çoğunlukla geometrik motiflerdir.

F. 7 Altın Orda dönemindeki ayna yapılışı. XIII. yüzyıl sonu XIV. yüzyıl başı.

museum.ru/alb/image.asp?15089
(1996-2019)

⁹¹ Galina Polyakova, **a.g.e.** s. 223-230, 236-237, Resim.69, 14-22, 70, 1-12, 71, 1-12.

⁹² Svetlana Pletneva, **Ot Koçeviy K Gorodam Saltovo-Mayatskaya Kultura**, Moskva, 1967, Resim 36-37; German Fedorov-Davidov, **Koçevniki Vostoçnoy Evropı Pod Vlastyu Zolotoordinskih Hanov**, Moskva, 1966, s. 78-81.

F.8 XIII-XIV. yüzyıl başındaki fantastik hayvan süretleriyle yapılan ayna.
(Velikiy Bolgar,2013)

Hayvanların figürleri statik ve dekoratif görünmektedir. Yüzeyi çoğu zaman daire şekilli desenle kaplanmış bu tür kilitler bilindiği gibi, İslam âleminde çok yaygındı (Kuzey Afrika'dan Harezm'e kadar). Bu da Bulgar Devleti'nin birçok devletle geniş ilişkiler içinde olduğunu önemli bir göstergesidir. Kilitlerin bir kısmı getirildi, bir kısmı da yerel ustalar tarafından yapıldı.

F.9 Ayna X.-XIII. yüzyıl, Bulgar.

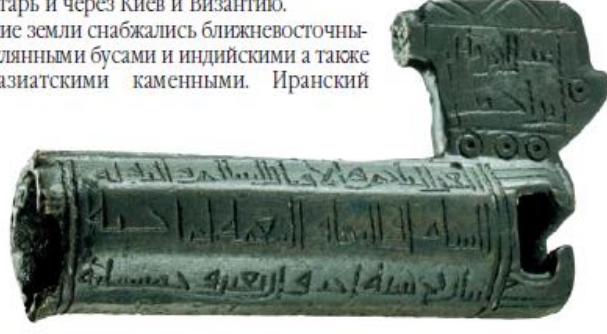
https://vk.com/photo-15658634_172590541
(2010)

Yakın Doğu'dan getirilen eşyalar arasında silindir biçiminde bronz bir kilitde

vardır. Bu kilitin üzerinde Arapça, "Ebu Bekir'in oğlu Ahmet'in işidir. Ebedi şan ve huzur dolu başarı ile herşeyi kapsayan mutluluk sahibinin olsun, 1146/1147" şeklinde yazı bulunmaktadır.⁹³

Следовательно, Центральная Азия могла получать янтарь и через Киев и Византию.
Русские земли снабжались ближневосточными стеклянными бусами и индийскими а также среднеазиатскими каменными. Иранский

F.10 Arap harflerle yazılı kilit (Velikiy Bolgar 2013)

Diğer kilitlerden farklı olarak Bulgar yerleşim yerlerinin birinde Maklaşeevka köyünün yakınlarında (Tataristan Cumhuriyeti, Bulgar civarı, Spas ilçesi) bulunan kilidin ayrı bir yeri vardır. Kilit stilize edilmiş boynuzlu pars figürü şeklindedir, iki yarım parçadan birleştirilmiş olup daire şeklindeki nakış izlerini taşımaktadır. Hayvanın geniş ağızlı yuvarlak kafası dah ifadelidir, alnı kısa boynuzla taçlanmış, onun arkasındaki üçgen şekilli çıkıntı, dik durmuş hayvan kulakları parsın sırtında sol kolunda bebek taşıyan bronz kadın heykelciği bulunmaktadır. Bu kadının sağ eli ile sağ bacağının bir kısmı yoktur. Sağ göz çukuru da bilerek delinmiştir. Böylece çirkin gözükmektedir. Bir süre sonra aynı yerde benzeri diğer bir heykelcik de bulundu, ama bu kilidin üzerinde pars sırtında erkek heykelciği bulunmaktadır.

⁹³ Sergey Malov, "Zamok İz Bilyarska S Arabskoy Nadpisy" **Zapiski Kolegii Vostokovedov**, Tom II, Kazan, 1922, s.16.

F. 11 XI.-XII. yüzyıl kiliti, bakır. <https://vk.com/bulgars> (2019)

Heykelciğin her ikisi oldukça dikkat çekici, nadir buluşlardır. Bu heykelciklerin anlamını açıklamada Prof. Dr. A. H. Halikov'un düşünceleri daha ağır basmaktadır. Ona göre bu heykelcikler Türk türeyiş efsanesini açıklayarak sakatlanmış olan kahramanları ve ataları simgeliyordu.⁹⁴ Bu heykelciklerin belirli bir anlam taşıdığını kabul ederek şunu belirmemiz gerekir: Doğu Ön Asya veya Yakın Doğu tipinde olan bu kilitler ve bu kilitlerin bulunuş yeri ve zamanı Müslüman Bulgar Devleti'ne ait olduğunu göstermektedir. Bu da onları Türk mitinin açıklaması olarak görmemizi sağlamaktadır.

Belli ki bu kilitler Bulgar kültürü için gayet karakteristik olan bir fenomeni, farklı üslup ve şekillerin geleneksel sanat imgeleri ve yeni motifli eşyaların iç içe geçen bir birleşimini yansıtmaktadır.

Bulgar askerleri özel bir silah ve donatım takımına sahipti. Bu kompleksin içinde bir mızrak, kılıç, kalkan, yay ve oklar kask şeklinde zırhat koşum takımı, gümüş ya da bronz tokalı bir savaş kemeri ve yüz bölgesini korumak için bir maske ile donatıldı.

⁹⁴ Alfred Halikov, "Maklaşeevskaya Vsadnitsa" *Sovetskaya Arheologiya*, 1971, s. 106-117.

F.12 Demirden Savaş Maskesi. (Velikiy Bolgar 2013)

F.13 Demirden oklar (Velikiy Bolgar,2013)

F. 14 IX.-XII. yüzyıl Okçu bileği korumak için gümüşten astar.

Ortaçağ'da, Bulgar'da kemer takımı askeri kıyafetlerin önemli bir parçası olarak sadece kalmayıp, asalet işareti olarak ta kabul edilirdi. Bulgarlar döneminde (VIII-X yy.)'da çeşitli gelişmiş kemer takımları vardı. Kemerlerde farklı Türk hanlıklara has olan simgelerini de görebiliriz.⁹⁵ Bulgar kemerleri üzerinde (hurma: palmiye yaprakları, nakış, lotus, filiz, üç yapraklı yonca ile işlenmiş) gibi olan motifler, farklı türk hanlıklardan geldiğini tahmin edebiliriz. Mesela kalp şeklinde dikdörtgen şeklindeki yuvarlak tokalar aynı standarda ve boyuttadır. Bulgar devletinde Orta Asya'dan gelen bazı prototip içeren ürünler grubu ortaya çıkıp, kısa süre içinde Bulgarlar tarafından beğenilir. Ve gittikçe Orta Asya'dan gelen ürünleri çoğalıp, yerli ürünleri azalmaya başlar. XII-XIII yy.'da Bulgar kemerlerin sayısı azalmaya başlar. Diğer bölgelerde, Rusya devletinde ve Desht-i-Kıpçak'ta da görülen bu fenomen, muhtemelen toplumun artan sosyal sınıflandırması, ayrıca askeri personel hiyerarşisi ve konsolidasyonu ile açıklanabilir. Bu insan katmanına göre, kemer, diğer askeri kültür sembollerinin yanı sıra, bir sosyal sıralama belirleyicisi rolünü oynadı. Bulgar şair Kul Gali'nin mesnevi adı "Kysa-i Yusuf" (tarih 1232) bunu kanıtıyor. Hükümdarın yöneticilerinden birine olan saygısını ifade etmek için, çalışma bir at, bir elbise ve

⁹⁵ Envanterden tespit edilen İslam öncesi Bulgar mezarlıkları: Novinkovskiy, Boyşetarhanskiy, Tankeyevskiy, Tetüşskiy ve diğer mezarlıklar (Halikova E. A., Halikov A. N., Altungarn an der Kama und in Ural (Das Grabergeld von Bolschie Tigani). Budapeşt, 1981; Y. P. Kazakov, **Erken Kultura Ranney Voljskoy Bolgarii**, Moskva, 1992, Bahautdinov R. S., A. V. Bogaçev, S. E. Zubov. Matveyeva G. İ., **Mogilniki Rannih Bolgar Na Samarskoy Luke**, Samara, 1997.

altın bir kemeri nasıl sunduğunu anlatıyor.⁹⁶

X-XIII. yy. kemer takımları genel olarak yeni tip halka pimleri ve tokaları ortaya çıkmasıyla ayırt edilir.⁹⁷ Gittikçe çeşitlilik kazanmaya başlarlar (yuvarlak, damla şeklinde, beşgen ve altıgen). Bir tabağın (kemer iğnesi)⁹⁸ üzerindeki minyatür işlemeli kompozisyon Bulgar ustalarının sanatsal becerilerinin olgunluğunu gösterir.⁹⁹ Kural olarak, arka plan yüzeyinden kabartmalı düz nakış, üç bölümlü alanı ortaya çıkaran ve forma sıkıca tutturulmuş bir bileşim halinde düzenlenmiştir.

Nakışın doğası aynı zamanda geometrik, bitkisel motifler olarak yanı sıra koşan kurtlar, iki kuş, köpek vb. çeşitli suretler alır. Elbette bir kısmı, Orta ve Yakın Doğu'da, Avrupa'nın geri kalanında olduğu gibi, Orta Çağ'da silahlı kuvvetlerin ve aile ilişkilerinin rolünü oynadı.¹⁰⁰ Çok köşeli bir şekle sahip olan yıldızlı bir dökme demir plaka üzerindeki ördek figürü gösterilmektedir, simetrik eksen üstte damla şeklinde bir çıkıntı ile belirtilmektedir. Bu gibi birçok kompozisyon sadeliği ve özü ile ayırt edilir.

⁹⁶ Kul Gali, **Skazaniye O Yusufe (Ter. Sergey İvanov)**, Kazan, 1985, s. 82.

⁹⁷ Bronz, döküm, ince bronz levha, bağ gibi detaylar hem yan kemerlerin sıkıştırılması için hem de süsü olarak kullanılmaktaydı. İki levhadan oluşan yukarı-döküm, aşağı-döküm bronzdan yapılmış kenar çıkıntılara ekleniyordu) Bu detaylara kemer geçiriliyordu. Plâk-döküm levhalar, farklı boyutlu ve yan düğümle kemere bağlanıyordu. Kemer uçları iki uzun levhalardan yapılmış, bunların içinden kemerin ucu geçiyordu, diğer bir kemer iğnesi kemere ştif vasıtası ile sıkıştırılırdı. (Polyakova G. F., **a.g.e.**, s. 205, 207, 214).

⁹⁸ Konstantin Rudenko, "Datirovka Nahodok "Askusskogo Kruga"iz Voljskoy Bulgarii", **Azskizskiye Drevnosti İ Srednevekovoy İstorii Evrazii**, Kazan, 2000, s. 47-127.

⁹⁹ Konstantin Rudenko, "Datirovka Nahodok "Askusskogo Kruga"iz Voljskoy Bulgarii", **Azskizskiye Drevnosti İ Srednevekovoy İstorii Evrazii**, Kazan, 2000, s. 47-127.

¹⁰⁰ Arif Yunusov, "Vostočnoe Ritsarstvo", **V Sravnenii s Zapadom**, 1986, No: 10, s. 109-112.

F. 15 Mühürler. https://vk.com/photo-15658634_428977563 (2016)

Bulgarlarda “Mühür” olarak adlandırılan ürün, çok karakteristik bir mal grubudur. Her iki yuvarlak yüzeyinde kabartılmış hayvan tasvirleri bulunan bu mühürler silindirik şekilde olmuştur. Contalar, milin bağlı olduğu ve silindirin orta ekseninin tabanları arasından geçen iki parçadan oluşuyordu. Contanın pürüzsüz tarafında, iki parçayı birleştiren çizgi boyunca birleştirmek için küçük bir delik açılmıştır.¹⁰¹ Yapıştırma işlemi göz önüne alındığında, özel mülkiyet mühürleri olarak kabul edilirdi. Aslan ve kuş görüntülerine sahiplerdi. Bunlardan biri daha ilginçtir. Mühürün bir tarafında aslan, diğer tarafında bir kuş var. Bir aslan figürü bir profilden verilir, başı öne doğru döndürülür. Sağ bacağı havada kafasından geçerek arka ayaklarından geçen bitkisel bir desenle tamamlanır. Ön kısım küçük gözler ve açık ağız ile açıkça işaretlenmiştir ve yele ve tüyler küçük kabartma ve çizgilerle işaretlenmiştir.

Mühürün diğer tarafındaki kuşlar profilden tasvir edilmekte, sırtları birbirine bakmakta ve başları geri çevrilmektedir. Kanatların ve kuyrukların ince çizgiler halinde çekilmiş tüylerle birleşimi bir sepete benzer. Aslanın ve kuş yüzeyinin kenarına palmetka (palmiye yaprakları ile nakış) yerleştirildi. Bütün resim açıkça mühteşem bir esere benziyor.

¹⁰¹ Galina Polyakova, a.g.e, s. 253-255, Resim, 78, 12-15.

Bulgar'ın gelişme döneminde ikonografi sanatında Türk dünyasının bir mirası vardır. Türk-Çin takvim motifleri, Güneydoğu Asya sanatının resimlerini canlı bir şekilde koruyan metal ve kemik görüntülerinde görülebilir. Bu fenomenle analogiler başka bir Müslüman Türk devletinde bulunabilir örnek olarak Küçük Asya Selçuklu Devletinde, Selçuklu Devletinin sanatsal mirası da mevcuttur, söz konusu motiflerin anıtsal mimari dekoru ve çeşitli ahşap oyma ve metal deneyimleri bakımından zengindir.

F.16 Bronz kapaklar XIII-XIV yüzyıl (BGİAMZ 2013)

Bakır ve bronz tabaklar, Bulgar devletinde sanatın ileri düzeydeki gelişimini açıkça gösteren ürünlerdir.¹⁰² Bu tarz gibi ürünler Bulgar ustaları tarafından üretilen orijinal bir mal grubudur. Ustaların ana ürünleri; kazanlar, sürahiler, tencere, kovalar, lambalar ve canlı nesnelere.

Bakır sanatı, Doğu'nun (Arap-İslam dünyasının Sasanilerin) etkisi altında X. yüzyılın yarısından itibaren gelişmeye başladı. Bulgarların bakır geleneği bir bakır levhadan küçük hacimli bakır kazanları ile başlar. IX. yy. sonunda özellikle İslam ülkelerinde, özellikle kırma, oyma ve resim işlerinde yeni bakır üretim yöntemleri gelişmeye başladı. Bulgar kentlerinde seramik atölyeleri de açılmaya başlamıştır.

¹⁰² Konstantin Rudenko, *Metaliçeskaya Posuda Povoljya İ Prikamya V VIII –XIV ggodah*, Kazan, 2000, s. 73, resim 18-31.

F.17 Bronz ayna parçaları XIII-XIV yüzyıl (BGİAMZ 2013)

Gündelik yaşamda kullanılan (bakır, tunçtan yapılmış, tencere, kupa, dekorasyon vb.) ürünler gibi üretilmeye başlamıştır. Bazı ürünler ve özel bir bölümü (gümüş veya altın kaplamalı tencere vb.) yukarı Kama'ya ve Batı Sibiryaya yayılmıştır.¹⁰³ Bu ürünlerin nakış ve dekorasyon motifleri oldukça çeşitlidir. Bunlar arasında doğu ritüel (süvari, süvari okçu, arabesk nakış vb.) Fin-Ugor'ların geleneksel motifler (geyikler, av ve kuş canavarları, yırtıcı insanlar, vb.) da yer almaktadır.¹⁰⁴ Şekillendirme görüntüleri de bulunabilir. XI. yüzyılda, Bulgar zanaatkarlar, hem kendi kullanımları için hem de Yukarı Klin, Urallar ve Batı Sibiryaya bölgelerinde satılık çeşitli ürünlerin hazırlanmasında önemli tecrübe ve teknik üstünlük elde etmişlerdir.

¹⁰³ N. V. Fedorova, "Dva Serebryanış Sosuda İz Rayona G Surguta", *Sovetskaya Arheologiya*, No 1, 1982, Moskva.

¹⁰⁴ B.İ. Marşak, *Sokroviça Priobya*, Sankt-Peterburg, 1996. No: 32, 33, 35-43 ve diğerleri.

F. 18 XIV. yüzyıl sonu XV. yüzyıl başı kase (Velikiy Bolgar 2013)

3.1.2. Kemik Oyma

Kemik oyma sanatı eski geleneksel sanatlardan biridir. Bulgar ustaların kullandığı malzemeler arasında hayvan kemikleri, geyik ve misin boynuzları da bulunmaktadır. Ortaçağ yazarlarının bilgisinden, Bulgarların morj ve fillerin kemiklerini işlediklerini de öğrenmekteyiz. El-Garnati kendi seyahatnamesinde Bulgarların “yer altında, kar gibi beyaz dişleri bulduklarını, hangi hayvanlardan kırıldığını hiç bilinmiyor. Onları Khorezm ve Khorasan’a getirdiklerini ” nakleder. Bunlardan fildişi taraklar, kevahir kutuları vb. mallar yapılır, ancak onlar fildişi ürünlerden daha dayanıklıdır, kırılmazlar ” dedi.¹⁰⁵

¹⁰⁵ Abu Hamid al Garnati a.g.e, s. 30.

F.19 XII-XIV. yüzyıl kemikten tarak (BGIAMZ 2013)

Bilyar atölyelerine ait ürünlerin kemik oymacılık ürünleri de bulunmuştur, örnek olarak (düğmeler, tutamaklar, ok uçları, tokalar, taraklar, çatalar, satranç taşları vb.) gibi ürünlerdir.¹⁰⁶ Yırtıcı kuş gagasına benzeyen saplar, eşsiz formlarla ayırt edilir.¹⁰⁷ Ayrıca, kemikli ve neredeyse aynı olan bronz nesnelere bulunmuştur. Anlaşılan bunlar, biri basit yuvarlak süslemelerle kaplanmış seri üretim öğeleridir.¹⁰⁸

Okçunun sol el bileğini korumak için çekici okçular resimli sanatsal özellikleri içeren, profili oval şeklinde olup kemik astarı bulunmuştur. Kemerleri bağlamak için yapılan dört çift delikten ve kenarlara kesilmiş fon üzerinde sarmaşık filiz motifli bordür sıkıştırılmıştır. Astarın tüm üst kısmı, üç tarafı oturan masif ahşap baykuş kuşları şeklinde oldukça karmaşık bir bileşimdir yırtıcı kuşların boynundaki pençeleri teşkil eden bir kompozisyonudur.

¹⁰⁶ A. H. Halikov, **Birinci Devlet**, Kazan, 1991, s. 96. (Tatarca).

¹⁰⁷ F. Ş. Huzin, **Kultura Bilyara Bulgarskiye Orudiye Truda İ Orujiye X-XIII veka**, Moskva, 1985, s. 205. Tablo, 1-3.

¹⁰⁸ A. H. Halikov, XVII. yüzyıl kerpiç bina kazıları//Povoljye (İdil) Arkeolojisinde Yenilikler, Kazan, 1979, s. 20, Resim VI, 3; Zakirova İ. A., "Kostoreznoe Delo Bolgara", **Gorod Bolgar: Oçerki Remeslennoy Deyatelnosti** (ed. an German Fedorov-Davıfov), Moskva, 1988, Resim, 100, 9, Resim Bilyar kazıları zamanı kemikten yapılmış satranç figürleri bulunmuştur, bu figürler buraya muhtemelen başka bir yerden getirilmiştir.

F.20 Okçu bileği korumak için kemikten astar, Bulgar, XI-XII yüzyıl.
(BGİAMZ 2013)

F.21 At koltuğuna kemik süslemesi, Altın Orda, XIII-XIV yüzyıl (Velikiy Bolgar, 2013)

Kompozisyon çok hedefli, açıkça ifade edilecek ve Bulgar erkeklerinin askeri gösteri komplekslerine ve ritüellerine karşılık gelecek şekilde şövalyelik kültürünü ve putperestliği birleştirir.

Diğer askeri yaşam konuları da geliştirildi. Örneğin, eyeri süsleyen eğik levha tarzında kemiği, atların başlarıyla süslenmiştir. Uzun plakanın yüzeyi hafif oyulmuş bir nakışla kaplıdır. İki kırık çizgi yüzeyi üç eşkenar dörtgen bölgeye ayırır. Bu bölgeler diğer Bulgar cisimlerinden bildiğimiz Bizans florası motifi ile dekore edilmiştir. Ortasında kompozisyon düğümlerinin ritmik vurgular ve Bulgar kemik oymacılığının motif ve kompozisyon özelliği ile yerleştirilmiştir. ¹⁰⁹

¹⁰⁹ İ. A. Zakirova, a.g.e, Resim, 96-104.

3.1.3. Kuyumculuk

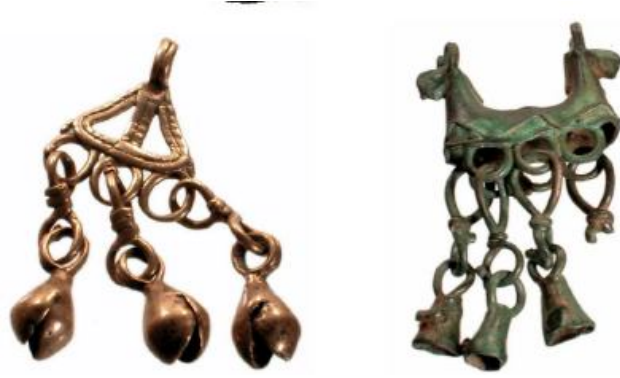
Bulgar kostümlerinde belirli ayrıntılarında boncuk, gümüş bazı çizgiler, küpeler, bilezikler ve yüzükler gibi kadınların mücevherlerine dikkat çekmek gerekir. Çeşitli el sanatları teknikleri ve yöntemleri kullanılarak çeşitli kıymetli demir ve alaşımlarından (altın, gümüş, çeşitli bronz türleri) yapılmıştır.

F.22 XII-XIII yüzyıl altın küpe ve gümüş kolye (Velikiy Bolgar 2013)

Bulgar süslemelerinden daha bir tanesi olan gümüştan yapılmış olan şakak askılar. ¹¹⁰Açıkçası, onlar bir kadın şapkasına ya da kafa bandına yerleştirilerek çift yönlü olan bir süslemedir. Kural olarak, askılar (yaklaşık 5 cm çapında), üzerine bir veya üç oyuk meşe palamudu şeklindeki topun oluşturulduğu büyük bir halkayı andırır, bunların iki kısmı çekirdekten katı bir çekirdekle ayrılır. Aynı zamanda, kolyelerin alt tarafa tutturulduğu biçimde birbirine benzeyen bir sıra halinde üç parça ekleme örnekleri vardır. Hepsi ince gümüş, altın veya bronzdan yapılmıştır; yüzeyleri bazen lehimli küçük parçacıklar şeklinde piramitlerle süslenmiştir.

¹¹⁰ Tataristan Cumhuriyeti Birleşik Milli Müzesi ve Devlet Tarih Müzesi ve Devlet Ermitaj Müzesi koleksiyonlarında birçok kazılarda bulunan eşya bulunmaktadır.

F.23 XIII-XIV yüzyıldaki askılar.(Velikiy Bolgar, 2013)

Bulgar ustalarının en ünlü eserleri, ortasında stilize edilmiş bir kuş (ördek veya kaz) figürü olan askılardır. Yarı açık gagasında küçük bir boncuk boncukları tutar (bazen bu boncuk gagadaki bir halkadır). Alt boncuk, ayrıca küçük piramitlerle süslenmiş üç adet palamut şeklinde zincir kolye ile donatılmıştır. Bu tür süslemelerin önemini açıklayan birkaç hipotez vardır: kozmogoni (ördek, dünyanın yaratıcısı), iris (ördek aile mutluluğunun, iyiliğin bir simgesidir). Muhtemelen soylu bayanlar tarafından kullanılan modern özellikler arasındaydı ve iyiliği sembolize ediyordu.

F.24 Geleneksel Şapka askısı. XIII-XIV yüzyıl
https://vk.com/photo-15658634_411664630 (2016)

Kızların nitelikleri arasında, ip olarak adlandırdığımız saç kesmenin önemli rolü vardır. Çok çeşitliydi ve bronz ya da bakır sikkelerden yapılmışlardı. Benzer özellikler, ördek pençeleri olarak stilize edilmiş zincirlerle (5-7) donatılmış düz küresel sapanlardır. Askı, örgüyü yenilemek için bir halat veya zincir ile şapkaya tutturulmuştur. Bu özel bir kadın takıdır. Çünkü evli kadınlar saçlarını örttüler ve çeşitli takılar taktılar. Farklı yönlerde döndürülmüş iki at şeklindeki lastik de oldukça orijinaldir. Bu tür bir dekorasyon o dönemde çok yaygındır ve tipolojik ve üslup açısından tamamen farklı bir tür olarak kabul edilir. VIII-IX gibi geleneksel olarak zoomorfik (hayvan biçimli) süsler. IX. yüzyılda Volga bölgesi, Doğu Fin ve Çirkin halklarının kadın giyiminin süslemelerini temsil ediyordu.¹¹¹ Ancak, X. yüzyılda, üretimleri Bulgar şehirlerinde (Rusya'da olduğu gibi) ¹¹² iyi karşılandı. Bu özellikler, Orta İdil ve Yukarı Kama sakinleriyle birlikte Bulgar devletinden geldi.

F.25 XI-XIV. yüzyıl bileziği, (Velikiy Bolgar 2013)

¹¹¹ Leonilla Golubeva, *Zoomorfniye Ukraşeniya Finno-Ugrov*, Moskva, 1979, s. 31-56.

¹¹² Evgeniy Ryabinin, *Zoomorfniye Ukraşeniya Drevney Rusi X. –XIV vveka*, Leningrad, 1981, s.25.

F.26 Gümüşten örtülü bilezikler XI-XII. yüzyıl, Gümüş halkalar XIII-XIV yüzyıl. (BGİAMZ 2013)

Bulgar devletinde el sanatları, düz çizgiler, tabaklar ve örgüler şeklinde bilezikler oldukça yaygındı. En çok tercih edilen, bir tabaka şeklindeki bileziklerdir, çünkü imalatı kolay ve oymaya çok uygundurlar. Bu bilekliklere ek olarak, basit özlü kabartma bilekliklerin yanı sıra çiçek işlemeli ve daire şeklinde bileklikler de bulabilirsiniz. Aynı zamanda, Kur'an surelerinden alınan Arap harfleri ve arabesk süs eşyaları bulunur. Yapıldıkları malzemeler göz önüne alındığında, 4-6 telden yapılmış gümüş ve gümüş alaşımı, en pahalı ve en pahalı bilekiktir. Eski Rus bileklik ve boyun süslemelerin aksine örgüleri gevşek ve hantaldır. Tellerin uçları sarılır ve daha sonra düzleştirilir. Bu tür örgü, özellikle Bulgar kuyumcuların bir örgü özelliği olan geniş bir boyun çizgisine sahip mücevherlerde de kullanılmıştır.

3.1.4. Seramik

X.-XIII. yy. ikinci yarısı, Bulgar kültürü çok planlı ve karmaşık bir yapıya sahipti. Bu kültürün özgünlüğü, mimari yapıların kalıntıları ve günümüze kadar sürmüş dekoratif ve uygulamalı sanatların nesnelerinde izlenebilir.

Bulgarların yaşam şeklini komşularından ayıran en temel unsur kırmızı-kahverengi kil tonlarıdır. Ürün yelpazesinde çorba kaseleri ve bardaklar, ayrıca su ve yiyecek depolamak için sürahiler, küpler ve 1,5 metrelik amforalar da dahil olmak üzere çok çeşitli seramik ürünler bulunur. Bu dönemde Bulgar devleti İdil'de çeşitli seramik üretimi var.

F.27 X -XI. yüzyıldaki seramik eşya, Bulgar (BGİAMZ 2013)

Yerel seramik üretimler birkaç gruba ayrılmıştır.¹¹³ Bulgar çömlekçiler kendi eşsiz seramik yapım yöntemlerini kullandılar. Bu seramiklerin muamelesi aşağıdaki gibidir: kil, genellikle seramik çemberlerde, deriden, tahtadan, materyalle parlatılır. Kaplar, kâseler, tabaklar gibi formlar çömlek tornasında elle çekilmek suretiyle yapılmıştır. Mutfak gereçlerinin çoğu dekore edilmiştir. Dalgalı çizgili, zikzak bezleri, kaba taraklar, kesikler, sürekli dikey veya yatay cilalarla çeşitli kombinasyonlarda da görülebilir.¹¹⁴

¹¹³ İ. N.Vasilyeva, “O Tehnologii Proizvodstva Nepolivnoy Keramiki Bolgarskogo Gorodiça”, **Gorod Bolgar: Oçerki Remeslennoy Deyatelnosti** (ed. an German Fedorov-Davıfov), Moskva, 1988, s. 112-122.

¹¹⁴ İ. Zakirova, **a.g.e**, Resim, 96-104.

Bilyar kentinin kalıntılarını araştırmasıyla tanınan sırlı seramiklerin üretimi X. yüzyılın ikinci yarısında Bulgarlar tarafından kabul edildi.¹¹⁵ Sürahiler, saksılar, kâseler, kandiller ve koyu yeşil renk genellikle sırlı seramiklerin benzersizliğini korudu. Seramik malzemeler üzerindeki kabartmalı nakışlar kil henüz kurumamışken kalıp baskı tekniğiyle meydana getirilmiştir. Nakışlar, seramiğin üzerine basit kesimlerle veya özel bir aletle basılarak oluşturulmuştur.¹¹⁶

F. 28 Seramik https://vk.com/album-15658634_105126538 (2010)

F.29 XIV. yüzyıla ait aslan resimli kâse. (Velikiy Bolgar 2013)

¹¹⁵ Leonilla Golubeva, **a.g.e.**, s. 31-56.

¹¹⁶ Anna Koçkina, "Gonçarnie Kleyma Bilyarskogo Gorodiça", **Srednevekovie Arheologičeskie Pamyatniki Tatarstana**, Kazan, 1983, s. 69-91.

F.30 Kâseler Bulgar, XIV. Yüzyıl (Velikiy Bulgar 2013)

Moğol öncesi Bulgar seramik sanatının, üretim teknolojisinin yanı sıra biçim ve dekoratif repertuar biçiminde arkaik bir karaktere sahip olduğu belirtilmelidir. Yerel seramik üretimi seri olmasına rağmen, iktidar merkezinin kullandığı çanak çömlek yine de ithal edildi. Arkeolojik malzemeler arasında Maveraynnehir, Ön ve Orta Doğu'dan çok renkli kaplar da yaygındır.¹¹⁷ İslam dünyasının diğer yerlerinden getirilen seramik kaplar, seramik üretimini doğrudan etkilememiştir. Ancak, daha sonraki dönemlerde, özellikle el sanatlarının diğer alanlarında, çeşitli motif ve formların kaynağı olmuşlardır.¹¹⁸

Sıraltı ve lüster tekniğindeki bu seramik kaplar, teknikleri, formları ve desenleri ile İlhanlı ve Timurlu seramiklerine benzemekte olup, İran bölgesinden ithal edildikleri düşünülebilir.

¹¹⁷ Ryabinin Evgeniy, a.g.e, 1981, s.50.

¹¹⁸ Anna Koçkina, a.g.e, s. 69-91.

F.31 Kâseler Bulgar, XIV. yüzyıl https://vk.com/photo-15658634_154831432 (2010)

Kürevi, konik kaplar, aynı zamanda İslam dünyasındaki ortaçağ şehirlerinin arkeolojik çalışmalarında bulunan orijinal nesnelere aittir. Bu Kafkasya, Kırım ve İdil kabilelerinde¹¹⁹ görülür. Kürevi konik kaplar, Bulgar şehirlerinin kalıntıları arasında yaygındır; özellikle de Bilyar'da.¹²⁰ Neden kullanıldıkları sorusu tartışmalıdır. En güçlü kanıt, likit metallerin (cıva) taşınması ve depolanması için el sanatları üretimi alanında kullanılmalarıdır.¹²¹ Bilyar'daki metalurji tesisi alanında, 500 adet kürevi konik kap bulunması tesadüf değildi.¹²² Bunların çoğunda bazı işaretler bulundu (Kiril'deki solda kapalı olan "W" harfine benzer ve yatay biçimde "G" harfine benzer şekilde gamalı haç işareti). Bunların bir kısmı (üzerinde yazanla benzerlikle) A. Blagar / W Bolgar O. A. Khalikov olarak okundu. Bu tür konteynerlerin Bulgar şehirlerinde varlığı ve mevcudiyeti, gelişmiş el sanatlarının yanı sıra, doğu ülkeleriyle kalıcı ve çok aktif ticari bağların varlığına da işaret ediyor.¹²³

¹¹⁹ Anna Koçkina, *a.g.e.*, s. 69-91.

¹²⁰ Nina Kokorina, "O Tehnike Bilyarskogo Gonçarstva", *Posuda Bilyara*, Kazan, 1986, İstitut istorii ANT, Kazan, 1986, s. 66.

¹²¹ Bilyar çanak koleksiyonunu 600'e yakın örnek teşkil ediyor. Anna Koçkina *a.g.e.*, s. 69-92. Bazı işaretler, yazı oluşturmaktalar, bu yazılar Bulgar veya Blar olarak okunur. Grigoryev G. V., Terehina L. S., Terehina N. A., A. H. Halikov, "Gonçarnaya Keramika Bilyarskogo Gorodiça", *İssledovaniye Velikogo Goroda*, Moskva, 1976, s. 191.

¹²² İrina Vasilyeva, *a.g.e.*, s. 112-122.

¹²³ Nina Kokorina, *a.g.e.*, s. 66.

F.32 Seramik Kâseler XIV. Yüzyıl. https://vk.com/photo-15658634_188332755

(2010)

İdil Bulgar'da çini süslemeleri çok yaygındı ve neredeyse hepsi bir bölgede: Han Türbesi, Küçük Minare, ve türbe kalıntıları da bulunmuştur. Tek renkli mozaik süsleme parçaları kentin orta kısmında: Büyük Cami, Beyaz Hamam gibi çevrelerde yaygındı. Bulgar'daki süs stiline birleşimi öncelikle Orta Asya, Kafkaslar ve İran'ın güçlü etkisi altında ortaya çıktı, bu nedenle Bulgar'daki seramik, çini süslemelerin İran ve Orta Asya ile ortak olduğunu açıkça görüyoruz.¹²⁴

Bulgar devletinde Orta Çağ kent kültürünün ortaya çıkışı ve gelişimi, İslam sanatının özgün yönünün oluşumuna yol açtı. Bulgar sanatı, çok çeşitli mal türlerine ek olarak, nakışın stil ve biçim açısından çok zengin olduğunu kanıtlamıştır. Dekor ustalarının çeşitli teknik ve yöntemlerinin farkında olan Bulgar ustalarının ürünlerinde, basit çizgili ve yuvarlak işlemlerden bitkisel ve hayvansal motiflere kadar çeşitli dekor türleri yaygın olarak kullanılmıştır. Bununla birlikte, tüm bu motifler sadece mitolojik görüntülerin veya mitlerin açıklamaları değildir; X-XIII. yüzyılda Bulgar sanat ve kültür tarihinin dokuzuncu yüzyıldaki çalışmaları, bu dönemde İslam'ın putperestliğinin olmadığını, aksine Bulgar gelenek ve kültürünün

¹²⁴ L. M. Noskova, **Velikiy Bolgar**, “Stroitelnaya keramika”, Kazan, 2013, s. 271.

İslamlaştırılmasının yanı sıra ortaçağ kültürü oluşturma sürecinin olduğunu gösteriyor.

F. 33 XIII.-XIV. Yüzyıl seramik kalıntıları (Velikiy Bolgar, 2013)

X-XIII.yy. ilk yarısında, Bulgar İdil devletindeki karmaşık bir toplumun sanatı, İslami kültürü X. yüzyılın sonlarında manevi kültürün bir parçası olarak düşünmemizi gerektiren çok katmanlı ve özgün bir fenomen olarak görülüyor. Bu kültürün özgüllüğü, Türk-Bulgar ve diğer halkların sanatsal deneyimlerinin mirası olan oluşumunun, İslam kültürünün işlenmesi ve bu kültürün en parlak döneme dâhil olmasının temelindedir. Anıtsal korumanın tarihi eserleri göz önüne alındığında, tek bir sanatsal süreç oluşturduklarını söyleyebiliriz. Böylece, feodal İslam devletinin ideolojisinin bir anlatıcısı olarak, anıtsal mimari pek çok Bulgar kentinin kalıntılarında doğmuştur. Bu profesyonel sanat eserlerinde, Türk-Bulgar kültürel kaynaklarının bir yansımasını ve Doğu Finno-Ugrik kabilelerle uzun vadeli etkileşimin bir yansımasını görüyoruz.

3.2. Mezar Taşları

Bulgar mezar anıtları oldukça ayrıntılı incelenmiştir. Bu konuda H.F. Feyizhanov, G.V. Yusupov, N.F. Kalinin, F.S. Hakimzyanov, D.G. Muhamtşin gibi bilim adamlarının çalışmaları mevcuttur.¹²⁵ Bulgar mezar taşları, T. Tekin ve H. Çal gibi Türk bilim insanlarının çalışmalarına da konu olmuştur.¹²⁶ Bulgar mezar taşları yassı şeklindeki özenle işlenmiş kireçtaşı plakalarıdır. Onların uzunluğu 70-80 cm.den 3.50 m.ye kadardır.¹²⁷ Mezar taşının üst kısmı genellikle 3-7 cm. girintili kemerle dikdörtgen ya da hafif eğimlidir veya omurga biçimli bir kemerlidir.

Kitabeler, mezar taşlarının çoğunda yan ve ön kısmında bulunur.¹²⁸ Üst kısmında Kuran suresi ve bazen altı veya sekizli yapraklı rozet süslemesi bulunmaktadır. Mezar taşlarının tasarımı el yazısındaki metnin yapısı ve yazıtın içeriğiyle ayrı ayrı bağlantılıdır.

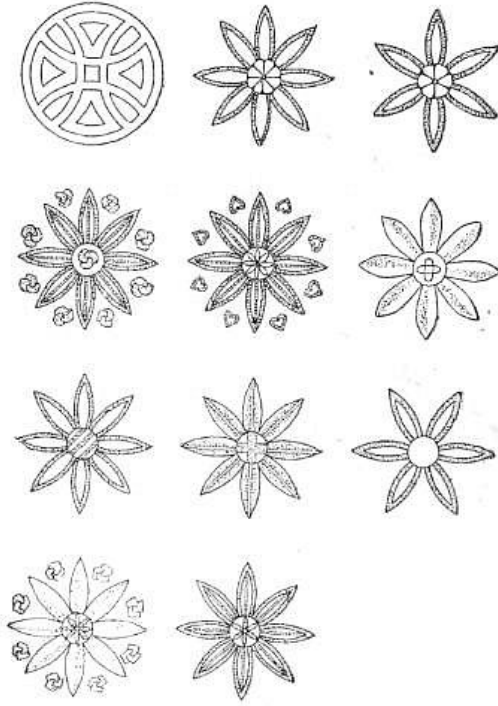
¹²⁵ Gamirzan Davletşin, **Türk Tatar Kültür Tarihi**, Ankara, 2013, s.302.

¹²⁶ Talat Tekin, **Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası**, Ankara 1988, s.52-193; H.Çal, "Tataristan ve Türkiye'deki 13-14. yy. Mezar Taşlarının Karşılaştırılması", **Türk Dünyası Kültürel Değerleri Uluslararası Sempozyumu 4-8 Kasım 2013 Bildiriler**, Eskişehir 2014, s.415-436.

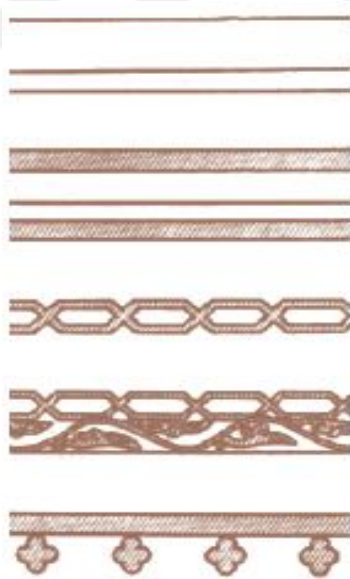
¹²⁷ Hakimov, **a.g.e.**, s. 320.

¹²⁸ Hakimov, **a.g.e.**, s. 320.

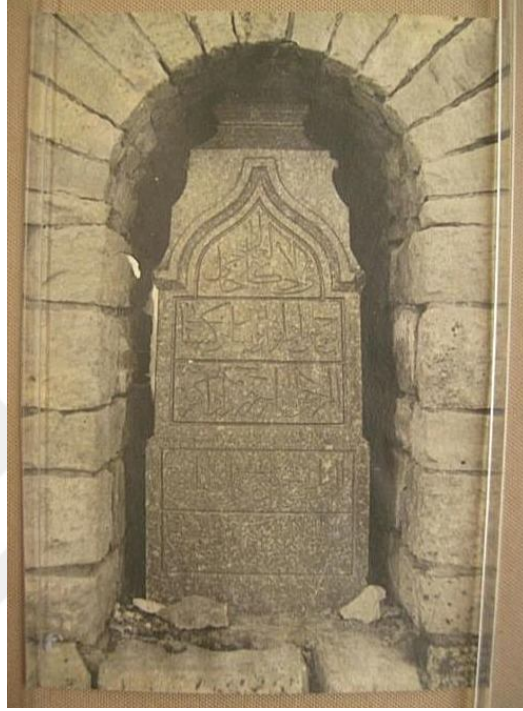
F.34 Desenler, dekoru süslemesi için (Velikiy Bolgar2013)

F.35 Mezar taşlarının sınır süslemeler.(Velikiy Bolgar 2013)

Mezar taşlarının önemli bir bölüme ait süslemesi için altı ve sekiz yapraklı rozetlar ilavesi tipiktir. Buradaki rozetin yaprakları dar, rozetin ortasındaki yuvarlak kısmında ve yaprak arasında antik tibet işareti bulunur. Başka bir örneğe göre rozetin

içindeki yuvarlak kısmında sekiz yapraklı rozeti vardır, ancak antik tibet işareti yoktur. Rozetin birkaç dekor usulu vardır, onlar sadece bir birinden sadece içindeki yuvarlak kısımdaki stili, yaprak boyutları ve başka stil çeşitleri kullanılmıştır.

F. 36 Han Türbesindeki mezar taşı, XX. yüzyıl fotoğrafı.

Bulgar Epigrafisi yazının gelişimi ve Volga Bulgaristanın küçük mimarisinin sonucudur.¹²⁹ Bulgar-Tatar epigrafisi, islamın katı çerçevesi içinde, otantik halk sanatlarını ve şiirsel geleneklerini korumayı başarmıştır. Yerel gerçek süs motifleriyle birlikte, Bulgar Tatar ustaları, doğunun sanatsal geleneklerini yaygın olarak kullanılmıştır.¹³⁰ Dönemin başarılarına yaratıcı bir şekilde ulaşırken, Bulgar ve Tatar halklarının halk dekoratif sanatının yüksek seviyesini gösteren özgün ve sanatsal bir eser oluşmuştur.

¹²⁹ Hakimov, a.g.e, s. 324.

¹³⁰ Hakimov, a.g.e, s. 325.

F.37 Bulgardaki mezar taşı, 1309 yıl, (2001).

Bulgar'ın epigrafik anıtlarını gruplara bölerken yazı tipi, süslenmesi, boyutları ve başka stile göre XIII-XIV. yüzyıla ait mezar taşları dekoru iki gruba ayırabiliriz. Bu iki grup aynı zamanda türüyle ve tiplere bölünür. Birinci gruba dikdörtgen ya da yarım yuvarlak biçimli, sivri kemerli, suls kalligrafi kabartma stilinde arapça ya da edebi dilde (bulgar dilinde) yazılmış formu şeklindedir. Yazı ve dilin kullanımına göre bu anıtlar üç türe ayrılır: 1) arap dilinde, 2) o dönemin türk dili ve şiirsel epitellerle kullanılan, 3) karma (karışık) tasarım.¹³¹

¹³¹ Oçerki İstorii İ Kulturi, s.146.

F.38 Mezar taşı (Velikiy Bolgar 2013)

İkinci gruba dikdörtgen ya da yarım yuvarlak, üçgen biçimli, kufi kalligrafi stilinde yazılan formu şeklindedir. Taşın stilizesi ve yazısına göre 4 türe ayrılır:

I.tür iki alt (A,B), türe ayrılır: A-“O(Allah) Hayydir ve Ölümsüzdür!”, B- (57 ayet, Al Ankebut süresi) كُلُّ نَفْسٍ كَالْمَوْتِ ذَائِقَةٌ نَفْسٍ كُلُّ “ Her can ölümü tadacaktır, sonra bize döndürüleceksiniz! ”

II. tür rozetli mezar taşları ve birinci dizide “ yazıyla”, bu türde boyutu olarak 2 tipe ayrılır: A- büyük boyutlar, B- küçük boy ve kısaltılmış yazılar.

III. tür üstleri dikdörtgen planlı, ya da sivri kemerli, içindeki yazıları farklı yazı tipleri kullanılmış anıtlardır. Bu tür mezar taşları küçük bir kısımdır.

IV. tür mezar taşları üst kısmı yarım yuvarlak şeklindedir. Tarihsizdir ve altı ve üst arasında bölünme yoktur. İlk yazı böyle başlıyordu: (57 ayet, Al Ankebut süresi) كُلُّ نَفْسٍ كَالْمَوْتِ ذَائِقَةٌ نَفْسٍ كُلُّ “ Her can ölümü tadacaktır, onra bize döndürüleceksiniz! ”¹³²

¹³² Anonim, *Oçerki İstorii İ Kulturi*, s.146.

F.39 Mezar taşı, XIV yüzyıl, (Velikiy Bolgar kitabı 2013,s.290)

XIII. yüzyılın taşlarında esas olarak sanatsal algıyı güçlendirmek için yapılan taşın süslemesi büyük önem taşımaktadır. Bu süslemeler 3 çeşide ayrılabilir. Birincisi gömme tek ve ya çift düz çizgiden yapılan süslemeler. İkincisi rölyefli ya da gömme. Üçüncüsü paralel giden çizgiler, düzenli aralıktan sonra birbiriyle kesişen çizgiler. Üçüncü çeşit çok orijinaldir ve benzer bir süsleme Buhara şehrinde XII. yy. Bayram Camisi'nin mihrabında görebiliriz. Benzer süsleme Azerbaycan'da XII. yy. Gülistan Türbesi'nin taçkapısında görebiliriz. XIII. yy.'ın ikinci yarısında Bulgar'da bulunan bronz kâsede de bu süsleme çeşidini görebiliriz. XIII. yy. sonlarındaki Bulgar dirhemlerinin kartashi desenleri buna çok yakındır. Bu analogiler süslemenin XII-XIII. yüzyılda var olduğunu ispat etmektedir.¹³³

¹³³ Hakimov, a.g.e, s. 321.

F.40 Auraz Urun Alpın oğlusunun mezar taşı, bulgar dilinde (Velikiy Bolgar 2013, s.320)

XIII. yüzyılın anıtları zengin süslemeleri ile ayırt edilemez, onlar için birincil olan muhtemelen Müslüman ülkelerinin bir tür sanat olarak kabul edildiği hattı. Bulgar anıtlarının stili sülüs ya da kufi hattı ile ayırt edilir. İlk grubun bazı yazılı harfleri o kadar zarif yapılmış ki, sanat eseri olarak kabul edebileceğiz. Bunun yanı sıra Bulgarlar'ın mezar taşları, düzgün bir işlem, yan ya da arka taraflarda bir yazıt ya da süslemenin varlığı ile dikkat çekiyor.

F.41 XIII.-XIV. yüzyıl (Velikiy Bolgar,2013)

F. 42 Mezar Taşı (Velikiy Bolgar 2013).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DEĞERLENDİRME KARŞILAŞTIRMA

4.1. Camiler

İdil Bulgar'da, Büyük Cami adıyla anılan günümüze ulaşmış bir cami, caminin XIX. yy.'da tamamen yıkıldıktan sonra yakın yıllarda yeniden inşa edilen minaresi ve Han Türbesi ile yanındaki türbelerin yakınında yer alan Küçük Minare, dini mimarinin önemli izleri olarak dikkat çekmektedir. Yapılan çalışmalarda, henüz Küçük Minare'nin bağlı bulunduğu bir yapı (cami) tespit edilememiştir. Söz konusu yapılar, Abbasi, Anadolu Selçuklu, Azerbaycan, Kafkaslar ve Kırım gibi geniş bir coğrafyanın gerek mimari gerekse de süsleme özelliklerini taşımakla birlikte, özellikle Büyük Cami'nin planına bakıldığında, İdil Bulgar coğrafyasına özgü bir kuruluşa sahip olduğu da anlaşılmaktadır. Büyük Cami'nin planı, mihraba dik neflerden oluşan, çok ayaklı camiler tipindedir. Mukarnas başlıklara sahip sütunların üzerinde yer alan kemerlerin ahşap üst örtüyü (muhtemelen ahşap çatı) taşıdığını düşünmek mümkündür. Büyük Cami'nin yapılışı XIII-XIV. yy.lara tarihlendirilmektedir. Ancak Bilyar şehrinde günümüze ulaşmamış daha erken tarihli diğer camiler düşünüldüğünde, Bulgar şehrinde de erken tarihli (X-XII. yy.lar) inşa edilmiş başka camiler de olabileceği, bunların XIII. yy. ortasındaki Moğol istilasındaki tahribinden sonra günümüze ulaşmış Büyük Cami'nin inşa edildiği de akla yatkın gelmektedir. Kaynaklarda, Büyük Cami'nin çok ayaklı kuruluğu ve dört köşesinde yer alan anıtsal kuleleri göz önünde bulundurularak Abbasi dönemi Irak yapılarıyla (örneğin Samerra Ulu Camii, Bağdat, Rakka yapıları gibi) karşılaştırılmıştır.

F.43 Mutavvakil camisi Samarra, IX yüzyıl.
<https://visualhistory.livejournal.com/927382.html>

Bunda en büyük etken, İdil Bulgar Hanı Almuş Han'ın Abbasi Halifesi Muktedir'den "kale inşa edecek ve camiler kuracak mimarlar istemesi" yönünde kaynaklarda geçen bilgidir. Döneminde ticari ve siyasi olarak birçok devletle ilişki içinde bulunan Hanlığın, İslamiyeti kabul ettikten sonra, cami gibi dini yapıların inşasında böyle bir girişimde bulunması halinde, şehirde inşa edilen ilk camilerin de Irak bölgesi yapılarıyla paralellik göstermesi mümkün olmalıdır. Coğrafyanın yoğun bir orman dokusuna sahip olması da, Bilyar örneğinde olduğu gibi ilk yapıların (cami ya da evler) malzemesinin ahşap olmasını sağlamıştır.

Büyük Cami'nin köşelerinde yer alan anıtsal kuleler, Moğol öncesi dönemde Bilyar şehrindeki ahşap camide de kullanılmıştı. Daha sonraki Doğu mimarisinde, bu tür anıtsal kulelere sahip camilere ait örnekler bulamıyoruz.¹³⁴

¹³⁴ Rafail Hakimov, **Velikiye Bulgarı**, Kazan 2013, s. 213.

F. 44 Bilyar şehrindeki Caminin imarı, https://vk.com/photo-15658634_264527762 X.-XIII. yüzyıl.

Bilyar'daki cami iki farklı kısımdan oluşup, müstakil minareli inşa edilmiştir. Caminin ahşap bölümü 922'de, taştan inşa edilmiş bölümü de X.yy.ın ortalarında yapılmıştır. Taştan inşa edilmiş dikine dikdörtgen planlı camide, 24 adet sütun kalıntısı tespit edilmiştir.¹³⁵ Bilyar'daki ahşap mescitlerin rekonstrüksiyonu, genellikle eski Rus mimarîsinin deneyimi ışığında yapılmıştır.¹³⁶ Fakat harim mekânının çok ayaklı kuruluşunun anlaşılması için İslam mimarisine başvurmak gerekmektedir. Bununla birlikte, caminin muhtemelen ahşap olduğu düşünülen taşıyıcıları üzerinde de işlemlerin olduğu tahmin edilebilir. Bu durum özellikle Harezm ve Maverâünnehir'e has olmuştur. Bu bölgelerde, X-XII. yy.'da taş duvarlı, ahşap sütunlu camiler yaygındı. Bu yapıların plan kuruluşu ve süslemesi muhtemelen İdil Bulgar Devleti'ne de geçmiştir.¹³⁷ Günümüze kadar ulaşan X-XI. yy.'lara ait Buhara ve Hive'nin, IX-X. yy.'lara ait Obburdana oymalı ahşap sütunları ile Çorkuh köyündeki X-XII. yy.'lara ait mescidin oymalı ahşap sütunlarının,

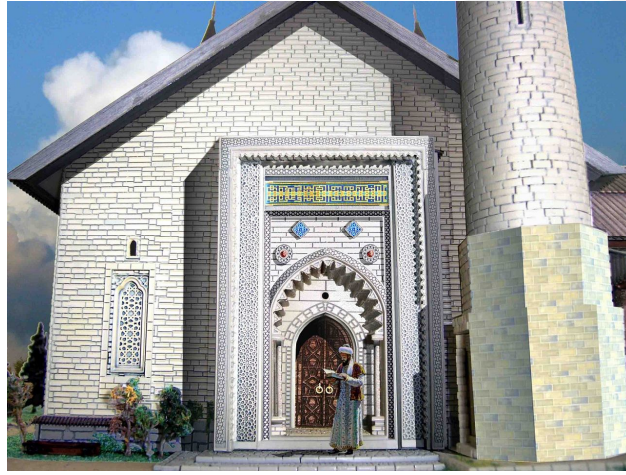
¹³⁵ https://vk.com/photo-15658634_456240496

¹³⁶ Sayar Aydarov, Farida Zabirowa, "O Rekonstruksii I Konservatsii Ostatkov Kompleksa Meçeti", **Novoe v Arheologii Povoljya**, Kazan, 1979, s. 52, resim 17.

¹³⁷ Smirnov A. P., Mimaride Orta Asya Detayları. s. 4-5; Şarifullin R. F., Mimaride İran Paralelleri; Khalikov A. Kh., Şarifullin R. F., On the Development of Architecture in Premongolian Volga-Bulgaria... resim 199-202.

Bilyar'daki caminin dekorlarıyla bir derece benzediği, aralarında bir bağ olduğu düşünülmektedir. Anadolu'daki XII-XIII. yy.'lara ait ahşap sütunlar ile oymalar ve nakışlarla zengin bir şekilde süslenmiş ahşap tavanlara sahip “ahşap taşıyıcılı mescitler”le yapılan karşılaştırma aynı zamanda da Bilyar'daki ve diğer Bulgar ahşap mescitlerindeki iç mekânı yeniden oluşturmada yardımcı olmaktadır. Mihraba dik plan kuruluşuna sahip olduğu anlaşılan bu yapıların, harim mekânında aydınlık feneri altında havuz ve mihrab önü kubbeli bölümlerinin de bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu tarzdaki harim düzenlemesi, özellikle Anadolu Selçuklu dönemi, camilerinde hem taş, hem de ahşap taşıyıcılı camilerde karşımıza çıkan ve XI-XIII. yy.lar boyunca yaygın olarak kullanılan bir düzenlemedir.¹³⁸ Bilyar'daki camide karşımıza çıkan diğer bir özellik ise, minberin dışında mihrabın da ahşaptan yapılabilmesidir.¹³⁹ Bu konuda belirtmemiz gereken önemli nokta ise bilinen çok az ahşap mihrap Orta Asya'da (İskodar, Maveraünnehir iskânları, IX.-X. yy.) ve Anadolu'da (Damsaköy, Orta Anadolu, XIV. yy.'ın başları) karşımıza çıkmaktadır.

F.45. Bilyar Camisi, rekonstrüksiyonu (Velikiy Bolgar 2013)

Yukarıda bahsedildiği gibi, Büyük Cami'nin harim mekânının çok ayaklı plan kuruluşu, Anadolu Selçuklu döneminde pek çok örnekte karşımıza çıkmaktadır. XI.-

¹³⁸ Ara Altun, **Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet**, İstanbul 1988, s.47-54, 71-80.

¹³⁹ Cami mimberinin oluşu hakkında bilgi veren, tek kanıt o mihrap bölgesinde bulunan birçok çivi ve demir çengelli çivinin bulunması olmuştur. Halikov A. H., Şarifulin R. F. Cami külliyesinin incelenmesi, **Povoljye (İdil Bölgesi) Arkeolojisinde Yenilikler**, Kazan, 1979, s. 27.

XIII. yüzyıllar arasında, Sivas Ulu Camii, Kayseri Köçük Camii, Kayseri Ulu Camii, Erzurum Ulu Camii, Niksar Ulu Camii, Niğde Alaaddin Camii, Develi Ulu Camii, Konya Sahip Ata Camii, Ankara Arslanhane Camii, Afyon Ulu Camii gibi örnekler, mihraba dik neflerden oluşan harim mekânlarına sahiptirler.

Büyük Cami'ye benzer plan kuruluşundaki bir yapı, Kırım Solhat'ta yer alan 1314 tarihli Özbek Camii'dir¹⁴⁰. Güney cephesinde medresesi yer alan yapı, dikdörtgen planlı olup mihraba dik üç neflidir. Bu özellikleriyle de Anadolu Selçuklu ve Beylikler dönemi camilerinin, Anadolu dışında Kırım'daki temsilcisi niteliğindedir. Caminin harim mekânında yer alan mukarnaslı sütun başlıklarına sahip sütunların özellikleri, Bulgar Büyük Camii'de gördüklerimizle oldukça paraleldir.

F.46. Kırım, Solhat Özbek Camii

<http://www.idemvpohod.com/dostoprimechatelnosty/554-solhat13> (2019)

¹⁴⁰ Oktay Aslanapa, **Kırım ve Kuzey Azerbaycan'da Türk Eserleri**, İstanbul 1979, s.5-32; Bozkurt Ersoy, Aygül Uçar, "Eski Kırım (Solhat) Özbek Camisi ve Medresesi", **TÜBA-KED**, S.10, Ankara 2012, s.61-79.

F. 47 Kırım Solhat Özbek Camii, giriş cephesi, (Bozkurt, Uçar, 2012)

F. 48 Solhat Özbek Camii, harim (Bozkurt, Uçar, 2012)

Büyük Camii'nin günümüze ulaşmamış olan taçkapısının da Solhat Özbek Camii'nin taçkapısıyla benzer olarak mukarnas kavsaralı bir kapı açıklığına sahip olduğu düşünülebilir. Bordürün üzerindeki düğümlü geçmeli motif dizisi, yine Anadolu Selçuklu dönemi mimarisinde ve süslemesinde görülen motiflerle paraleldir. Caminin kuzey cephesindeki pencerenin bordürlerinde de yine Anadolu Selçuklu dönemi yapılarında, taçkapı ve pencere bordürlerinde sıklıkla karşılaştığımız üçgen zig zag yivli desen ve geometrik yıldız geçmeli düzenleme

görülmektedir.

Büyük Cami minaresi ve Küçük Minare'nin formlarının, erken Azerbaycan minarelerine benzediği dikkati çekmektedir. Bulgar minareleri, kare kaide üzerindeki sekizgen pabuçluk üzerinde silindir ve kalın gövdeler masif bir etki vermektedir. Şerefe altında kitabe kuşağı ve mukarnas yer alırken, masif taş şerefe korkuluklarına sahip olmalıdırlar. Azerbaycan'daki benzerleri; Bakü'de XI. yy.dan Muhammed Camii minaresi, Şemkor yakınındaki minare (XII.yy.), Pirsagat Nehri üzerindeki Hanegah'ın Minaresi (XIII.yy.), Şihovo Bibi-Heybat Camii minaresi (XIV.yy.)¹⁴¹. Bulgar minareleri ve ile Azerbaycan minareleri arasındaki en büyük fark, minarelerinin külahlarındadır. Azerbaycan örneklerinde minareler kubbemsi bir şekilde sonlanırken, Anadolu Selçuklu ve Kırım örneklerinde ise minareler sivri külahlarla sonlanmaktadır.¹⁴²

F.49. Bakü, Muhammad Camisi, <http://www.photosight.ru/photos/4817524/>

¹⁴¹ Aslanapa, a.g.e., 1979, s.34-41; Oktay Aslanapa, **Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri**, Ankara 1996, s.83-109.

¹⁴² Rafail Hakimov, a.g.e., Kazan 2013, s. 213.

F.50 Hanegah Minaresi

<https://sherqmirvarisi.wordpress.com/2012/09/17/xanega-na-reke-pirsaqat/>

F.51 Şihovo, Bibi-Heibat Camisi

http://www.wikiwand.com/ru/Мечеть_Биби-Эйбат

Büyük Camii'nin minaresi ve Küçük Minare birbirlerine oldukça benzemektedir. Bazı araştırmacılar Bulgar minarelerinin yukarıda da belirtildiği gibi, Azerbaycan'da Şirvan-Abşeron okulunun ürünü olan minareleriyle olan yakınlığını belirtmektedir.¹⁴³ Ancak Bulgar şehrindeki minarelerin konik kûlahla sonlanması, bunların Anadolu Selçuklu minareleriyle paralellliğini sağlamaktadır.¹⁴⁴ Niğde

¹⁴³ Egerev, a.g.e., 1958, s.382-383.

¹⁴⁴ Niyaz Halit , "К Реконструксии Первоначального Облика Малого Минарета V Болгарии",

Alaaddin Camii'nin minaresi bu konuda örnek olmaktadır. Solhat Özbek Camii göz önüne alındığında ise, benzer paralellik Kırım minareleriyle de kurulabilmektedir. Altın Orda döneminden Tatartup Minaresi de, daha mütevazı ölçülerde olmasıyla birlikte, yukarıda belirtilen özellikleri göstermektedir. Küçük Minare'nin kapısındaki süslemeler de dikkat çekicidir. Kapının köşelerindeki rozetler ve bordür gibi süslemeli alanlar, hem Azerbaycan'ın Nahçıvan bölgesi yapılarında, hem de Anadolu Selçuklu dönemi yapılarında gördüğümüz örneklerle benzetilmektedirler. Bulgar şehri üzerine yapılan araştırmalarda da, yapılarda yer alan süslemelerin, özellikle Anadolu Selçuklu ve Kırım ile olan ilişkileri üzerinde durulmuştur.¹⁴⁵

F.52 Niğde Alaeddin Camii.

İzvestiya, KAZGASU, №2, (12), 2009, s.27

¹⁴⁵ Niyaz Halit, a.g.e., 2009, s. 28.

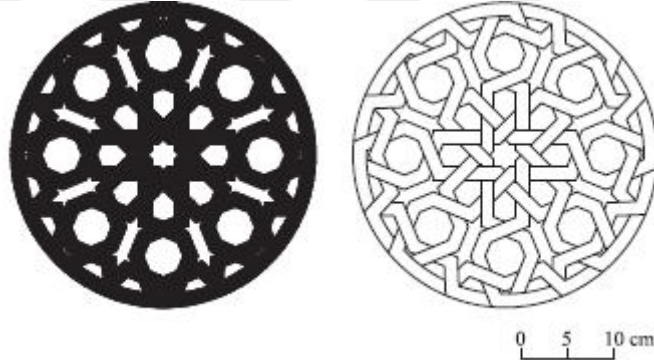
F.53 Tatartup Minaresi

Küçük minarenin girişini burmalı bir silme çevrelemekte, girişin yuvarlak kemeri üzerinde kitabe, köşeliklerinde ince işçilikli bitkisel süslemeli rozetler ve kapıyı çevreleyen bordürde ise rumi ve palmet dizilerinden oluşan bitkisel bir süsleme yer almaktadır. Taçkapıların ya da mihrapların köşeliklerinde yer alan rozetler, Anadolu Selçuklu yapılarında sıklıkla karşımıza çıkmakta, bazen yüzeyden yarımküre taşkın ya da yapının cephesiyle hemyüz olarak, geometrik ya da bitkisel süslemeli, değişik formlarda olmaktadır¹⁴⁶. Küçük Minare’de görülen rozetlerdeki süslemelerin çok benzeri, Kırım Solhat Özbek Camii’nde de görülmektedir.

¹⁴⁶ Nermin Şaman Doğan, Tugay Yazar, “Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi Mimari Süslemesinde Küre, Küre ve Koni Kesiti/Kabara, Rozet”, **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.19, Ankara 2013, s.221-244.

F. 54. Aksaray Sultan Han taçkapıda rozetler (Şaman Doğan, Yazar, 2013)

F. 55 Ağzıkara Han, avlu taç kapısında rozetler (Bulut, 2017)

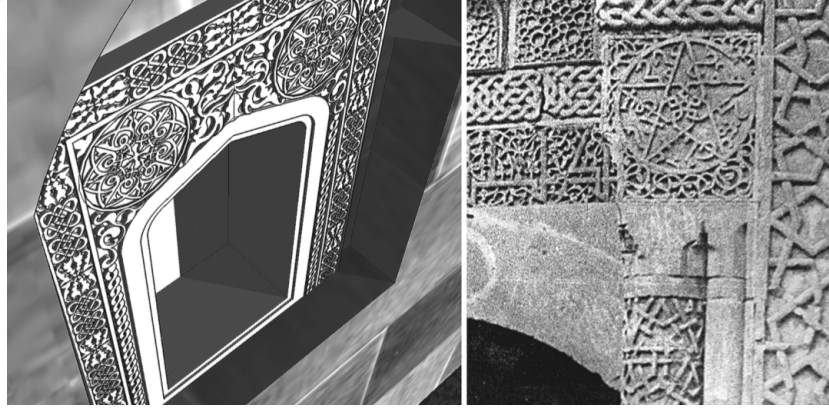
Kapının kenarlarını çevreleyen rumi-palmet düzenlemeli bordürün aynısı, yine Solhat Özbek Camii'nde görülmekte, aynı zamanda Anadolu Selçuklu döneminde Sivas, Amasya ve Erzurum yapılarında görülen yüksek kabartma rumi ve palmet süslemeli bordürleri de hatırlatmaktadır. Yine Solhat Özbek Camii'ndeki bordürün çok benzerinin Erken Osmanlı döneminden Milet İlyas Bey Camii'nde de görülmesi, bölgenin Anadolu'yla olan bağlantılarını göstermesi açısından da oldukça önemlidir. Minarenin batı yüzünde işlevi tam anlaşılamayan oldukça süslemeli bir niş bulunmaktadır. Nişin köşeliklerindeki rozetler, ikili zencerek motifi ve bordürlerindeki düğümlü geçmeler de yine yukarıda bahsettiğimiz Anadolu ve Kırım

bağlantılarına işaret etmektedir.

F.56 Kırım Solhat Camii taçkapı bordüründen ayrıntı (Bozkurt, Uçar, 2012)

F. 57. Sol, Küçük Minare nişinin Niyaz Halit rekonstrüksiyonu, Sağ, Mama Hatun Türbesi taçkapısı (Niyaz Halit, 2009)

İdil Bulgar şehrinden günümüze ulaşmış tek cami ve iki minare bulunmaktadır. Caminin planının çok ayaklı kuruluşuyla Anadolu Selçuklu ve Kırım yapılarıyla benzetmesinin yanı sıra, köşelerinde yer alan anıtsal kulelerinin ise cami mimarisinde benzer bir örneği tespit edilememektedir. Bu yönüyle de kendine özgü bir mimari göstermektedir. Bulgar’da inşa edilen erken dönem yapılarının ahşap olduğu göz önünde bulundurulduğunda, günümüze ulaşan taş malzemedeki yapıların,

1236'daki Moğol istilasından sonra XIII-XIV. yy.larda inşa edildikleri ortaya konmaktadır. Büyük Cami'de ve Küçük Minare'de görülen süslemeler de özellikleri açısından aynı yüzyılları işaret etmekte, yerel özelliklerle göstermekle birlikte, yine Bulgar şehrinin Anadolu ve Kırım ilişkisini vurgulamaktadır. Minarelerin mimari özellikleri de, tarzları açısından baskın özellikler gösteren, pek çok coğrafyayla ilişkide bulunan Anadolu ve Azerbaycan mimarileriyle benzerdir.

4.2. Hamamlar

Bulgar'da ilk hamam Volga (İtil) –Kama bölgesinde 922'de İslamın resmi olarak kabul edilmesini ardından Doğu Avrupanın ilk erken feodal ülkelerinden biri olmasıyla ortaya çıktı.¹⁴⁷ Bulgar hamamları yerleşim alanlarına ve alt yapılarındaki farklılıklarına bakıldığında farklı sosyal statüye sahip olmuş ve belki de mahallelere göre ayrılmış oldukları düşünülmektedir.¹⁴⁸

Bulgar hamamları, Azeri ve Orta Asya hamamlarına benzer tarzdadır. Hamamların özelliği oda kısımlarının varlığında veya yokluğunda, süslemelerinde farklılık gösterir. Bulgar hamamları başka ülkelerdeki olan hamamlarla kıyasladığımız zaman, hamamlarımız Harezm bölgesine ait hamamlara değil de, daha fazla Kafkasya ve Kırım tarafındaki olan hamamların şekline benzerdir.¹⁴⁹ Müslümanların hamamları kendi temelini bizans ve antik çağındaki olan hamamlardan alır. Isıtma sistemi ve duvarlar sıvalama metodu da oralardan gelmiştir. Bulgar hamamlarının ısıtma sistemi, Türk ve Transkafkasya bölgesindeki olan hamamların ısıtma sistemine benzerdir. Sarnıçlardan gelen sıcak su hamamın odalarına borulardan ulaşırdı. Sarnıca içinde tükenmek üzere olan sıcak suyun yerine, hemen kenarlarında duran su deposundan soğuk suyla yeniden doluyordu. Kırmızı hamamın duvar üzerine uygulanan ilk sıvanın içinde seramikten yapılmış eklentiler olduğundan dolayı, duvarlar pembe rengini almıştır. Buna benzer sıvalar, Kırım ve Transkafkasya bölgelerinde yaygındı, ancak Orta Asya'da bunun gibi sıvalar hiç kullanmamıştır. Bulgar'da tepit edilen hamamlar, dikdörtgen ya da kare plan içinde üzeri kubbeli merkezi sofalı ve dört köşede yer alan halvetleri, soğuklu ve ılıklik gibi

¹⁴⁷ Aleksey Smirnov **a.g.e.**, s.57.

¹⁴⁸ O.G. Bolşakov, **Srednevekoviy Gorod Blijnego Vostoka**, Moskva, 1984, s. 113-117.

¹⁴⁹ Aleksey Smirnov **a.g.e.**, 1951, s.60.

bölümleriyle birlikte plan düzenlemesi açısından Anadolu Selçuklu dönemi hamamlarıyla paralellik göstermektedir.¹⁵⁰

4.3. Türbeler

İdil Bulgar şehrinde günümüze ulaşan mezar anıtları bulunmaktadır. Bunlardan Kuzey Türbesi ve Doğu Türbesi kare plandan sonra dört köşedeki pahlarla sekizgen gövdeye dönüşmekte, içten tromplarla geçişi sağlanan kubbe, dıştan ise günümüze ulaşmamış olmakla birlikte piramidal külahla örtülmüşlerdi. Yapıların giriş cephelerinde dışa taşkın ve yüksek eyvan benzeri bir giriş kısmı bulunduğu da dikkati çekmektedir. Taş malzemeyle inşa edilmiş yapıların iç kısımlarının vaktiyle sıvalı oldukları da anlaşılmaktadır. Burada bahsettiğimiz yapıların benzer örnekleri yine Azerbaycan, Anadolu Selçuklu ve Kırım'da karşımıza çıkmaktadır. Azerbaycan'da Gülistan Kümbeti'nin altında kriptası olup pahlı bölümü daha yüksek tutulmuş ve gövdesi ise neredeyse daireye dönüşmüştür.

F.58. Azerbaycan, Gülistan Kümbeti

¹⁵⁰ Yılmaz Önge, **Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları**, Ankara 1997; Aleksey Smirnov, **a.g.e.**, s. 60.

Başkurdistan'da XIV. yy.dan Tura Han Türbesi de planı açısından Bulgar şehrindeki Kuzey ve Doğu türbelerinin çok yakın benzeridir.

F.59. Başkurdistan, Tura Han Türbesi
https://vk.com/album-15658634_185412627

Kuzey ve Doğu Türbelerden başka, günümüzde kazılarda tespit edilen dört mezar anıtı daha bulunmaktadır. Bunların da kare planlı alt yapıları ve eyvan şeklindeki girişleri belirgindir. Bu planda bahsedilen türbelerin, dışa taşkın eyvan şeklinde düzenlenmiş taçkapıları Dehistan'da bulunan benzer düzendeki mezar anıtlarını hatırlatması bakımından da ilginçtir. Benzer eyvan biçiminde kapı düzenlemeleri çeşitli coğrafyalarda görülmektedir; Örneğin Kazakistan Baytak türbesi (XI-XII. yy.), Kırım Canike Hanım Türbesi (XV.yy.), Kırım (Eskiyurt) Beyhude Sultan Türbesi (XV.yy) .

F. 60. Kazakistan, Baytak Türbesi

F.61. Kırım, Canike Hanım Türbesi
(https://vk.com/photo-15658634_318762445)

F. 62 Kırım (Eskiyurt) Beyhude Sultan Türbesi (Uçar, 2009)

Anadolu Selçuklu döneminden, giriş birimleri benzememekle birlikte pahlı alt yapıları ve sekizgen gövdeleri ile XIII.-XIV. yy.'dan Kayseri Döner Kümbet, Amasya Burmalı Minare Kümbeti, Kırşehir Fatma Hatun Kümbeti, Ahlat Hasan Padişah Kümbeti, Ahlat Usta Şagirt Kümbeti gibi örnekler bulunmaktadır¹⁵¹.

F. 63 Kayseri Döner Kümbet (Denkhalbant Çobanoğlu, 2018)

¹⁵¹ Hakkı Önkal, *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Ankara 2015.

Han Türbesi ise kare planlı bir yapı olup, kubbe ile örtülüdür. İçinde çini süslemelerin tespit edilmiş olması açısından da önemli bir yapıdır. Zaman içinde yan cephelerinde inşa edilen türbelerle birlikte değerlendirilmektedir. Yine Başkurdistan'dan Hüseyin Bey Türbesi de bu grup yapıların benzeri olarak karşımıza çıkmaktadır.

F.64. Başkurdistan, Hüseyin Bey Türbesi
(https://vk.com/photo-15658634_318754554)

Katalogta ele alınan türbelerin özellikleri değerlendirildiğinde, Azerbaycan, Anadolu ve Kırım yapılarıyla paralelliklerin yanı sıra, Başkurdistan gibi Bulgar'a yakın bir coğrafyada da benzer örneklerin var olduğu da görülmektedir.

4.4. Kara Pulat

İdil Bulgar şehrinde, Kara Pulat ismiyle anılan ancak fonksiyonu tam olarak anlaşılamayan anıtsal bir yapı bulunmaktadır. Kare planlı yapı, yüksek sekizgen bir kasnağa sahip olup tromplarla geçilen bir kubbe ile örtülüdür. Kubbenin dışarıdan konik bir külahla örtülü olduğu da ileri sürülmektedir. Yapının fonksiyonu çeşitli kaynaklarda değerlendirilirken türbe, hanegah, Han'ın görüşmelerini yaptığı mahkeme-adalet sarayı gibi alternatifler ileri sürülmüştür.

İslam mimarisinde, Orta Asya örnekleri de dahil olmak üzere, pek çok anıtsal mezar anıtı bulunmaktadır. Merv Sultan Sencer Türbesi ve Ürgenç'teki Şeyh Şerefa Türbesi gibi örnekler bunu kanıtlamaktadır. Kara Pulat'ın mimari özellikleri, Türk mezar anıtlarıyla benzerlik göstermektedir. Yapının üst kısmında, sekizgen kasnak, tromplar gibi öğelerde bunlar görülmektedir. Tromplar da mukarnaslar ile süslenmiştir. Benzer uygulama, II. Murad'ın türbesinin üst kısmına (XV. yüzyıl) benzemektedir.¹⁵² Böylece bazı araştırmacılar, Kara Pulat'ı, Transkafkasya ve Anadolu Selçuklu mimarileriyle bağlantılı olarak değerlendirirler.¹⁵³

Farklı zamanlarda Kara Pulat cami, türbe, hanekah veya bir hapisane ile mahkeme yeri olarak kabul edilmiştir. Kara Pulat'ın Orta Asya türbelerine benzediğini ileri süren araştırmacıların yanısıra, çeşitli efsanelere sahip olduğundan dolayı, Han mahkemesi olarak kullanılmış olabileceği de ileri sürülmüştür. Yapının penceresi bulunmayan tek girişli alt katı da, mahkemesi görülecek kişilerin tutulduğu yer olarak düşünülmüştür.¹⁵⁴

Bunların yanısıra, yapının etrafında yapılan kazı sonucunda bulunan kare planlı temel ve kenara kaydırılmış taçkapının temeli olduğu düşünülen izler tespit edilmiştir. Bu izler, muhtemelen yapıyı çevreleyen ve günümüze ulaşmamış bir galerinin temelleri olarak değerlendirilmiş ve yapının rekonstrüksiyonları da bu şekilde ele alınmıştır. Yapı eğer bu bahsettiğimiz şekilde idiyse, Bakü'de XV.yy.'a ait Divanhane'nin kuruluşuna oldukça benzemekte, belki de ondan önce inşa edilmiş bir yapı olmaktadır. Özellikle ikisinin de efsaneye göre, Han'ın mahkemesi olarak değerlendirilmesi dikkati çekmektedir. Divanhane, Kara Pulat'tan bir asır sonra, daha şık formlarda inşa edilmiştir.¹⁵⁵ Anadolu'da yine XV. yy.'a ait Emir Bayındır Kümbeti de, galerili düzeniyle Anadolu yapıları içinde özel bir örnek olmakta, mimarının da Azerbaycan'lı olduğu tahmin edilmektedir. Aynı yüzyıllarda, birbirlerine yakın coğrafyalarda ortaya konan bu eserler, İdil Bulgar, Anadolu ve Azerbaycan arasındaki mimari ilişkiyi gösterir niteliktedir.

¹⁵² E.D.Zilivinskaya, **Çernaya Palata v Bolgare r voprosu ob istokah arhitekturnoy formi**, №13, Vıpusk 19, 2011, s.5.

¹⁵³ E.D.Zilivinskaya **a.g.e.**, 2011, ,s.5.

¹⁵⁴ R.S.Hakimov, **Velikiy Bolgar**, Moskva-Kazan 2013 s. 220.

¹⁵⁵ S.S. Aydarov, “ Arhitekturniye Kompleksi Srednevekogogo Bolgara”, **Arhitekturnoe Nasledstvo**, 1976, s. 142; Aslanapa, **a.g.e.**, 1979, s.39-49. Aslanapa, **a.g.e.**, 1996, s.97-105

F.65 Samarkandaki Ruhabat türbesi, XIV yüzyıl.

F.66 "Divan-Hane" Bakû XV yüzyıl.

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. İDİL BULGAR ŞEHRİNDE BULUNAN MİMARİ ESERLER

5.1. Camiler

5.1.1 Büyük Cami (Büyük Minare)

F.67 Büyük Minare <http://bolgar.mobi/ru/poi/9/> (2017)

Yeri konumu: Bulgar şehrinin merkezinde, Uspen Kilisesi yanındadır.

Tarihi: Caminin yapılışı bir kaynağa göre XIII. yüzyılın başına M.1230 yıllarına dayanmaktadır.¹⁵⁶ Başka bir kaynakta ise M.1240-1250 yıllarında inşa edildiğine dair bilgiler bulunmakta olup XIV. yüzyılda inşa edildiğine dair bilgiler de nakledilir. Genel olarak XIII. yüzyılın ortasından itibaren XIV. yüzyılın başına kadar inşa edildiği kabul edilmiştir.¹⁵⁷

¹⁵⁶ Sayar Aydarov “Çetirehugolnik (Sobornaya Meçet)”, **Gorod Bolgar Monumentalnoe Stroitelstvo Arhitektura Blagoustroistvo**, (Ed. Fedorov-Davidov German A.), Moskva, 2001, s. 31.

¹⁵⁷ Yurii Egoruşkin, **İssledovaniye Smirnovim ruin sobornoy meçeti gorodiça velikiye Bulgarı 1964-1965 gg. V tselyah restavrasii**, 1965, s. 3.

Tarihçesi: Oldukça harap durumda olan caminin kitabesi bulunmamaktadır. Minarenin şerefe altındaki kitabe kuşağında “La İlahe İllallah Muhammedün Resulullah” yazısıyla kelime-i-şehadet bulunmaktadır.

Onarım ve Bugünkü Durumu:

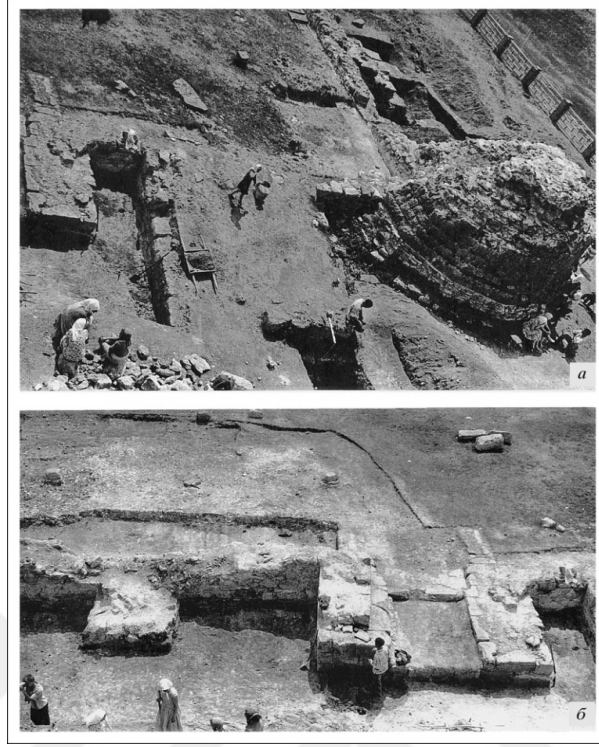
Kaynaklar Büyük Cami'nin XIII-XIV. yüzyıllarda yangın geçirdiğini belirtmektedir. M.1330 yıllarında cami elden geçirilmiş, batı ve doğudaki duvarlarında kapı ve pencereler açılmıştır. Yapıda gerçekleştirilen kazılarda, zeminde 3 tabaka tespit edilmiştir. 3. tabakadaki temeller ağaçtan, 2. tabakadaki temeller taş-kireç çözeltilisinden yapılmıştır. Zemin araştırmasında ayrıca tüm sütunların yerleri ve kaç tane olduğu ortaya çıkarılmıştır. En alt tabakada (3.tabaka) tespit edilen zeminde sütunlar 6x6 olmak üzere 36 adet yerleştirilmiştir. İkinci tabakadaki sütunlar ise 4 x 5 olmak üzere 20 tane yerleştirilmiştir. 1841 yılında 24 m. yüksekliğindeki minarenin yıkıldığını bilmekteyiz.¹⁵⁸

1841 yılında 24 m. yüksekliğindeki minarenin yıkıldığını bilmekteyiz.¹⁵⁹

---

¹⁵⁸ Galina Polyakova, “Arheologičeskiye issledovaniya Sobornoy meçeti”, Sayar Aydarov, “İssledovaniye I restoveatsiya pamyatnikov monumentalnogo zodčestva Bolgara”, **Monumentalnoe Stroitelstvo i Arhitektura i Blagoustroistvo**, (Ed. Fedorov-Davidov German A.), Moskva, 2001, s.173.

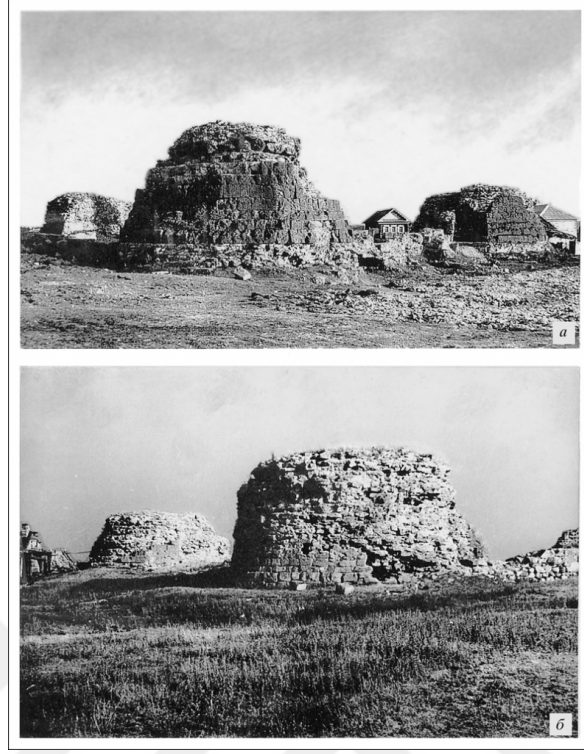
¹⁵⁹ “Bu çökme her halde civarındaki yer altı yollarının bozulmasından ileri gelmiş olacaktır”, Rauf Ahmed Hotinli, “Bulgar”, **İslam Ansiklopedisi**, İslam Âlemi, Tarih, Coğrafya, Etnografya Ve Biyografya Lügatı, 2.cilt, İstanbul, Maarif Matbaası,1944, s.793.

F.68 Büyük Cami, A. Smirnov başlığında 1964 yılın kazıları (Aydarov, 2001)

1964-1967 yıllarında Kazan Özel Bilimsel Restorasyon Birliği başkanlığında, Büyük Cami'nin kazıları gerçekleştirilmiştir.¹⁶⁰

¹⁶⁰ Sayar Aydarov, Nadejda Aksenova, **a.g.e.**, s.24.

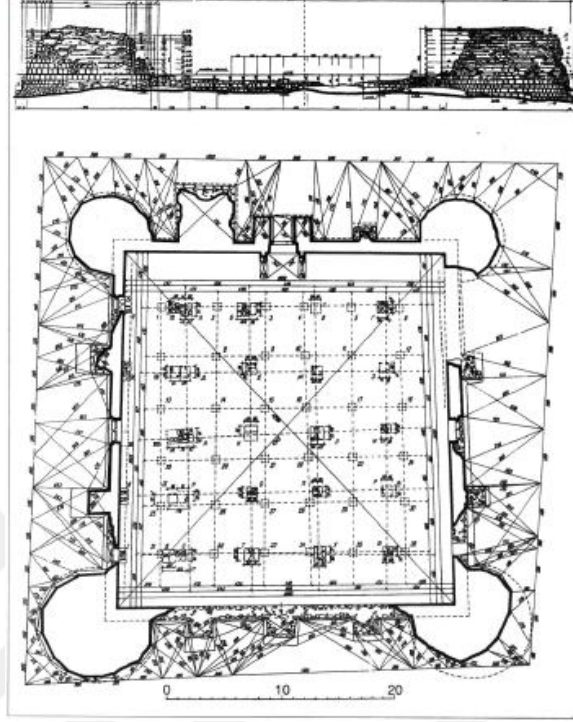
F. 69 Büyük Caminin 1950 yıllarındaki kalıntıları. kuzeybatı ve güneybat tarafları (Aydarov, 2001.)

Bu çalışmalar sırasında öncelikle caminin pek çok yerinde sondajlar açılmış ve zemin 1,5-2 m. derinlikteki temeller seviyesine kadar araştırılmıştır. Yapıyı korumak için bu çalışma sırasında tespit edilmiş olan temeller, cami zemininden taşlarla örülerek yükseltilmiştir.¹⁶¹

Onun görüntüsü ve çağdaşlar yazılara göre, şu andaki mevcut Küçük Minareden başta sadece büyüklük ve güzelce oyulmuş 12 metre yükseklikte rakımda yer alan Arapça yazıt, Kuran'dan gelen sözler, açısından farklı olduğunu söylememizi sağlıyor.

¹⁶¹ Sayar Aydarov, Nadejda Aksenova, a.g.e, s.25-26.

Mimarisi ve Süslemesi:

.1 Büyük Cami planı, (Aydarov, 2001)

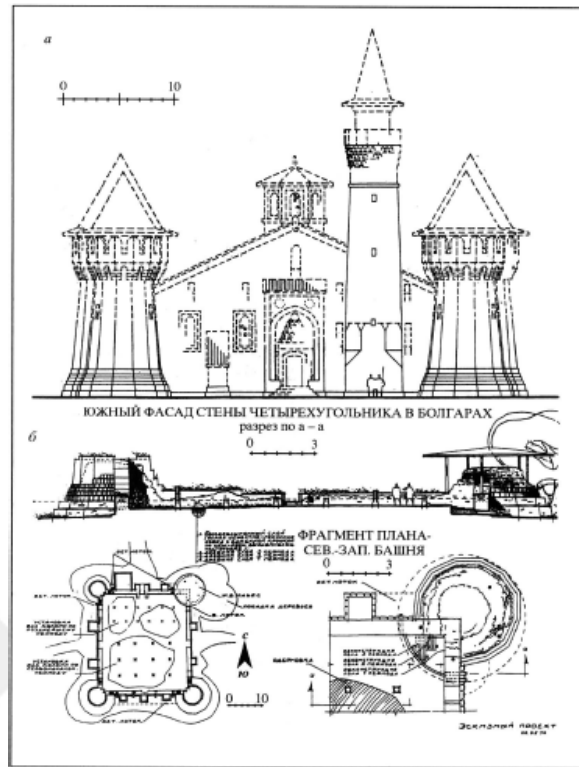
Büyük Cami 32 x 34 m. llerinde kareye yakın dikdörtgen bir alanı kaplamaktadır.¹⁶² Kuzey cephesinde süslemeli ta kapı ve ta kapının sağında bir minare yer almaktadır.¹⁶³ Yapının dört köşesinde oldukça iri ve geniş köşe kuleleri bulunmaktadır. Mevcut zemine göre enine yerleştirilmiş 4, dikine yerleştirilmiş 5 sütunla ortadaki dört tanesi geniş, iki yanlardakiler dar olmak üzere 6 nef ayrılmıştır. Kuzey yönde asıl giriş yer almakta olup, doğu ve batı cephelerinde kapı ve pencere açıklıkları bulunmaktadır. Günümüze yapının beden duvarları, sütunları ve üst örtüsü yıkılarak oldukça harap biçimde ulaşmış olup, mevcut duvarları temel seviyesinde bir miktar yükseltilmiştir.

Büyük Cami'nin duvarlarının genişliği 1 m. civarındadır. Kalan izlerden moloz taş ile rlp kesme taş kaplandığını anlayabilmekteyiz.

¹⁶² Sayar Aydarov, Nadejda Aksenova, **a.g.e.**, s.20.

¹⁶³ Sayar Aydarov, Nadejda Aksenova, **a.g.e.**, s.20.

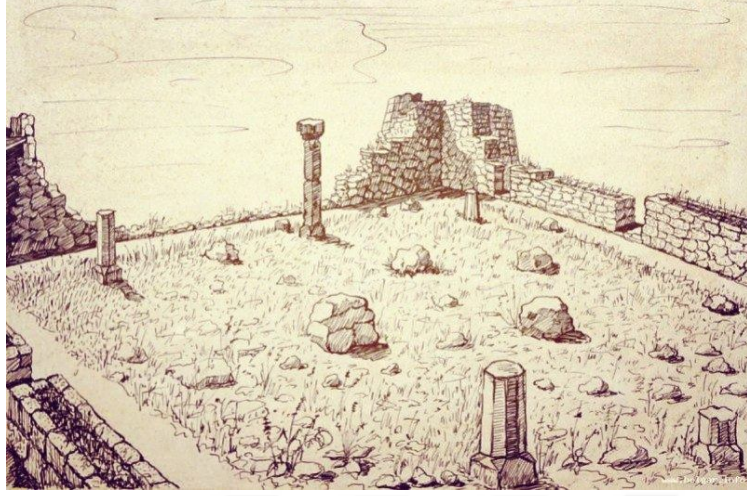

Ç.2 Büyük Cami planı, (Aydarov, 2001)

F.70 Büyük Cami (2017)

F. 71 Büyük Cami kalıntıları.

Caminin beden duvarları batı ve doğu yönlerinde iki payandayla, güneyde ise üç payandayla güçlendirilmiştir.¹⁶⁴

F.72 Büyük Caminin Doğu duvarındaki payanda kalıntısı.

Büyük Caminin batı, doğu ve kuzey duvarlarında kapı açıklıkları mevcuttur.

¹⁶⁴ Galina Polyakova, a.g.e, s. 174.

Caminin üç giriş açıklığında da eşik blokları korunmuştur.¹⁶⁵

F. 73 Büyük Caminin kuzey tarafındaki giriş kısmı.

Esas kapı olan kuzey yöndeki taç kapı yaklaşık 2 m. genişliğinde olup günümüze ulaşan izlerden geometrik desenli bir bordüre sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bordürün üzerinde bir yatay bir dikey olmak üzere alternatif olarak yerleştirilmiş iki şeridin birbirine geçmesiyle oluşturulmuş düğüm motifi yer almaktadır. Motiflerin aralarında yer alan kıvrımlı kollar, düzenlemeyi birbirine bağlamaktadır. Şevli bir alan üzerine yerleştirilmiş dar bordür üzerinde ise kıvrım dallar ile birbirine bağlanmış rumi dizisi işlenmiştir. Bu bordürler taç kapıyı üç yönde dolaşmaktaydı. Yapının orijinal süslemeli malzemesi müzede bulunmaktadır.

¹⁶⁵ Sayar Aydarov, “Arhitekturnoe issledovanie ruin Sobornoy meçeti v Vekilih Bolgarah” **Povoljye v sredniye veka**, Moskva, 1970, s.46.

F.74 Büyük Caminin kalıntıları orijinal.(Bulgar müzesi)

F.75 Büyük Camideki süslemeler imarı.(imitasyon) (Bulgar Müzesi).

F.76 Büyük Caminin imarı, (Hakimov, 2013)

Yapının güney duvarı yıkılarak oldukça harap duruma geldiği için problemlili bir bölüm olarak görülmektedir. Yan duvarlarının ise çok az bir kısmı kalmıştır. Günümüze ulaşan izlerden güney duvarının zengin bir düzenlemeye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Burada mermerden yapılmış olan süslemeli bir mihrap bulunmaktaydı. Günümüzde bu cephenin restorasyonunda sade bir nişten oluşan bir mihrap düzenlemesi yapılmıştır.

F.77 Büyük Camini güney tarafı duvarı.

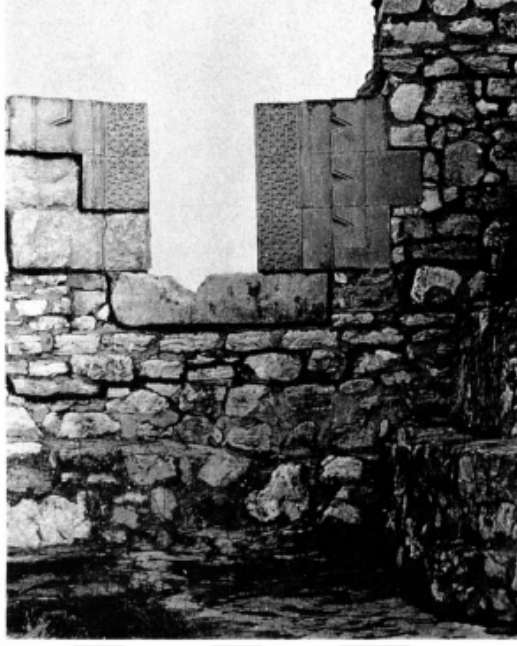

F.78 Büyük Caminin Güney duvarının iç görünüşü. Mihrab kısmı.

Caminin üst örtüsünün iki yana eğimli ahşap bir kırma çatı olduğu tahmin edilebileceği gibi ortasında bir aydınlık feneri bulunan dört yana eğimli bir ahşap çatıyla örtülü olabileceği de düşünülebilir.

F.79 Büyük Caminin imarı, Bulgar müzesi, 2017.

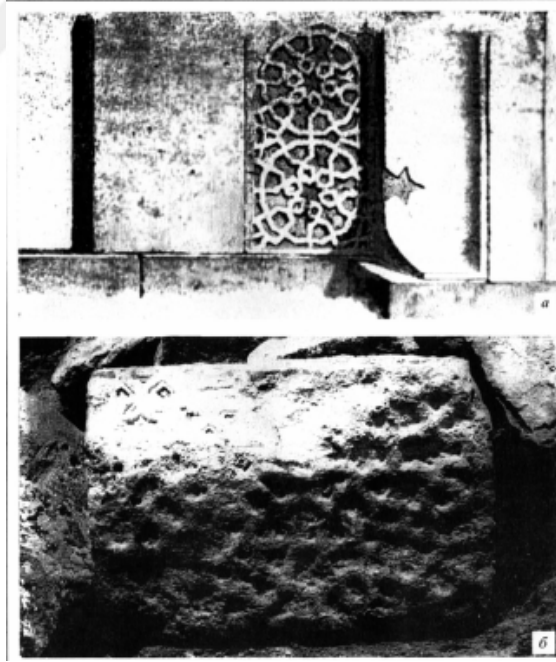

F.80 Büyük Caminin kuzey cephesindeki pencere (Aydarov, 2001)

Doğu yöndeki pencerenin kesme taştan olan sövelerinin büyük bir bölümü eski resimlerde de görülebilmektedir. İlk bordürde, kademeli üçgen dizisinden oluşan sade bir düzenleme görülmektedir. Kademeli ikinci sade bordürden sonra geometrik geçmeli bordür yer almaktadır. Bordürün üzerinde, kırık çizgiler ve kolların birbiriyle kesişerek meydana getirdiği basık sekizgenler ve aralarında kelebek motifleri yer almaktadır.

F.81 Büyük Caminin doğu duvarındaki pencere

F.82 Büyük Caminin pencere (V.İ.Korsuntsov, 1920)

F.83 Büyük Caminin pencere imarı. İmitasyon. (Bulgar müzesi).

Güney pencere, doğu yöndeki pencereye benzer olarak, üzerinde üç köşeli yıldız motifinin bir dizi halinde yerleştirildiği anlaşılan sade bir bordüre sahiptir. Bundan sonraki bordür üzerinde, ortadaki 6 kollu yıldızdan gelişen ve yine kırık kolların kesişmesiyle elde edilen 10gen formlu geometrik desene yer verilmiştir.

F.84 Büyük Caminin bordürü.

Yapının beden duvarlarında, üstleri basit mukarnaslı kavsaralarla sonlandığı

tahmin edilen nişler de yer almaktadır.

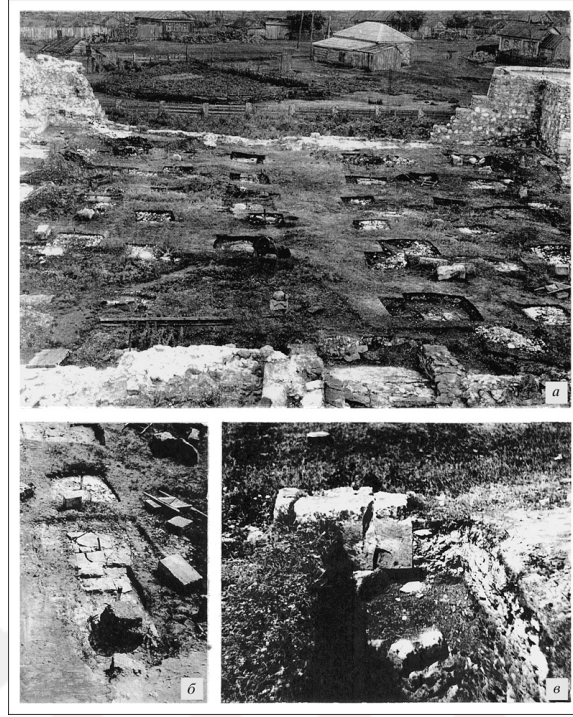
Büyük Cami içerisinde sekizgen (altıgen) kesitli, enine 4, dikine 5 adet yerleştirilmek üzere 20 adet sütun bulunmaktadır. Yıllar geçince sütunlar 6 x 6 ye değişmiştir.¹⁶⁶

F.85 Büyük Caminin sütunlar şekli. (Aydarov, 2001)

¹⁶⁶ Galina Polyakova, **a.g.e.**, s.173.

F.86 Büyük Caminin kazılar esnasında bulunan sütunlar temeli. (Aydarov, 2001)

F.87 Büyük Caminin iç kısmı.

F.88 Büyük Caminin tac kapılı giriş kısmı.

Muhtemelen sivri kemerli revak kemerlerini taşıyan sütunlar 6gen şeklidir. Sütunlar taştan yapılmıştır. İki kat mukarnastan oluşan sütun başlıklarının ilk sırasında altı dilimden oluşan stilize bitkisel süslemeli bir motif bulunmaktadır.

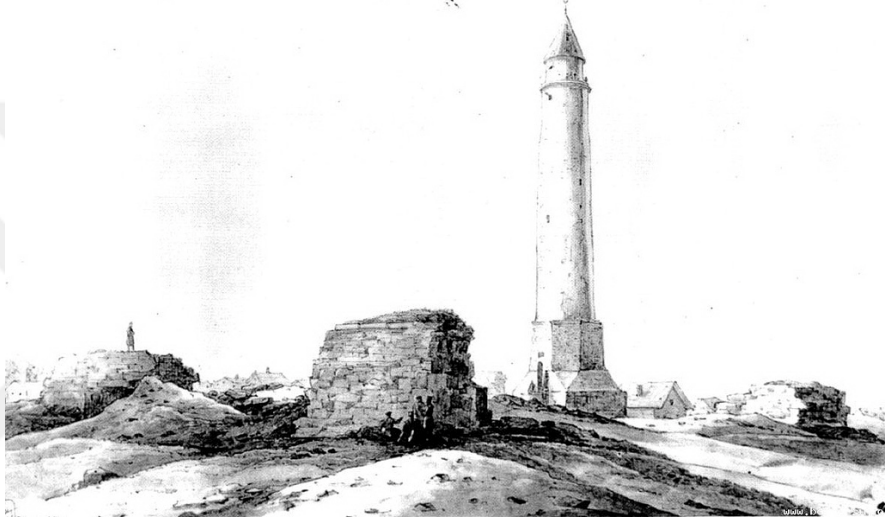
F.89 Büyük Camide stalaktit parçası. (Bulgar müzesinden)

Caminin minaresi 24 m.dir. Minarenin 5 x 5 m. ölçülerindeki kare kaidesinin 4 köşesi pahlanarak sekizgen pabuçluk şekline dönüşmüştür.¹⁶⁷ Minarenin kapısı

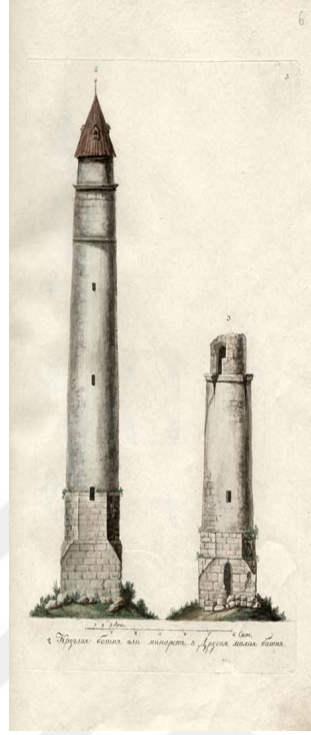
¹⁶⁷ Galina Polyakova, a.g.e, s.174.

caminin içine açılmaktadır.

Minare, silindirik bir gövdeye sahiptir. Şerefe altında iki silme arasında Kelime-i Şahadet yazılı kufi bir kitabe yer almaktadır. İki sıralı mukarnastan sonra şerefeye geçilmektedir. Minare, konik külâh altında bir dizi küçük pencereyle sonlanmaktadır. Minarenin durumundan, son imarında tümüyle elden geçtiği anlaşılmaktadır.

F. 90 Büyük Cami (Çernıetsov kardeşleri resimi 1838)

F.91 Küçük ve Büyük minare.

F. 92 Büyük minare

<https://supersnimki.ru/ru/photo/15/57c4a347c2c26418cd4c6ccc?s=popular> , (2014)

F.93 Büyük Cami imarı.

Binanın dört köşesinde yer alan iri kuleler çokgen planlıdır.¹⁶⁸ Yapının beden duvarlarından daha yüksek olarak inşa edildikleri tahmin edilebilir.

¹⁶⁸ Galina Polyakova, a.g.e, s.174.

5.1.2. Küçük Minare

F. 94 Küçük Minare.

Yeri: Bulgar şehrinin orta kısımlarında han türbesinden 15 m. civarında güney tarafında yer almaktadır.

Tarihi: Küçük Minare XIV. yüzyılın ortalarında, M.1350 yıllarında inşa edilmiştir.¹⁶⁹

Tarihçesi: Büyük Minareye benzediği için Küçük minare ismiyle adlandırılmıştır. Günümüze minareyi inşa edenlerle ilgili bilgi, tarihiyle ilgili bir bilgi ya da gerçek ismi ulaşmamıştır.

¹⁶⁹ Küçük Minare XIV. yüzyılında yani Büyük Minare inşaat edildikten sonra benzeri bir şekilde yapılmıştır. (S.S. Aydarov, N.D. Aksenova, **a.g.e**, s. 62. kitabına göre).

Onarım ve Bugünkü Durumu: 1950 yılında Kazan Özel Bilimsel Restorasyon Atölyesi tarafından ilk yenileme, arşiv araştırmaları, eskiz ölçümleri ve koruyucu onarım işleri gerçekleştirilmiştir.¹⁷⁰

F.95 Çernetsov kardeşleri resimi XIX. yüzyıl.

1964-1965 yılında AN SSSR Arkeoloji Enstitüsü ve Dil ve Edebiyat Enstitüsü ve AN SSSR Kazan Tarih Şubesi ile A.P. Smirnov, T.A. Hlebnikova ve A.S.Voskresenskiy tarafından anıtın incelenmesi ve korunması gerçekleştirilmiştir.¹⁷¹ 1964-1970 ve birkaç sene aralıklarla 1980 yılına kadar bu araştırmalar devam etmiştir.¹⁷² Bulgar şehrinde bulunan Küçük Minare günümüze kadar neredeyse tamamıyla korunmuştur.

¹⁷⁰ R.S. Hakimov, **a.g.e**, s.204.

¹⁷¹ R.S. Hakimov, **a.g.e**, s.204.

¹⁷² R.S. Hakimov, **a.g.e**, s.204.

Mimarisi ve Süslemesi:

Minarenin bugünkü yüksekliği 16,5 m.dir.¹⁷³ Minare, 2 m. yüksekliğinde, yaklaşık 4,80 x 4,80 m.ölçüleriyle kare şeklinde ve dört köşesi pahlanmış bir kaideye sahiptir. Bunun üzerinde sekizgen planlı pabuçluk yer almakta olup üstte yukarıya doğru daralan silindir şeklinde olan minare gövdesi bulunmaktadır.¹⁷⁴

F. 96 Küçük minare.

Sekizgenden pabuçluğun köşelerinde altı yapraklı stilize çiçek motifleri yer almaktadır. Minare şerefe üzerinde daralan silindirik gövde ve konik bir çatıyla son bulmaktadır. Söz konusu şerefe, günümüzde orijinal değildir. Taş veya ahşap korkuluklarının bulunduğu tahmin edilebilir. Şerefenin altında küçük kemerlerle bağlanan sağır nişlerden oluşan bir sıra basit mukarnaslı korniş bulunmaktadır.¹⁷⁵

Küçük Minarenin üst katında galeri bulunmaktadır.¹⁷⁶ Minarenin duvarlarının

¹⁷³ Eskiden belki daha yüksekti. Fakat S.S. Aydarov N.D. Aksenova, **a.g.e**, s.62, kitabına göre “Küçük Minarenin yüksekliği, çadıra benzer çatısını saymadan 12 metreydi”.

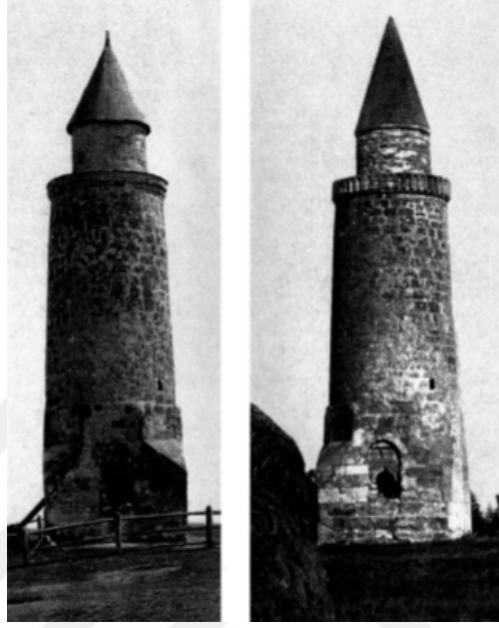
¹⁷⁴ Sayar Aydarov N.D. Aksenova **a.g.e**, s.63; Akdes Nimet Kurat, a.g.e, s.793.

¹⁷⁵ Sayar Aydarov, “İssledovanie İ Restavratsiya Pamyatnikov Monumentalnogo Zodçestva Bolgara”, **Gorod Bolgar. Monumentalnoe Stroitelstvo Arhitektura İ Blagoustroystvo**, 2001, s.53.

¹⁷⁶ “Yukarıya doğru daralan silindir gövdenin üzerinde alçak yuvarlak, çatısı konik şeklinde olan ve kemerli bir katın etrafında konkors galeri bulunmaktadır.”, Sayar Aydarov, N.D.Aksenova, **a.g.e**,

iç ve dış kısımları kireçli süngertaşından elde edilmiş bloklar ile kaplanmış, harcı, kum ve kireç solüsyon kullanımıyla yapılmıştır.

F. 97 Küçük minare batı ve güneybatı tarafı, (Aydarov, 2001)

F.98 Küçük minarenin basamakları.

F.99 Küçük minareye giriş.

Hafif basık yarım yuvarlak kemerli açıklığa sahip giriş, minare kaidesinin kuzey cephesinde bulunmaktadır. Smirnov kendi araştırmalarında onu bu şekilde tarif ediyor: “İlk başta giriş kemeri sivri şeklindeydi ve hafifçe gömülü kemer, üstündeki dikdörtgen şeklinde olan zengin dekorasyonu ile göz kamaştırıcı nişin bir parçasıydı”¹⁷⁷.

Günümüzde, minarenin kapısına, yukarıya çıkıldıkça küçülen 5 basamakla ulaşılmaktadır. Hafif basık kemerli kapı dikdörtgen açıklıklı olup kenarlarını ince bir halat silme dolaşmaktadır. Kenar bordürlerinde palmetler, rumiler ve kıvrımlı dalların kullanımıyla bitkisel bir motife yer verilmiştir. Bu bordürü dıştan ikili örgüye sahip zencerek motifi çevrelemektedir.

Minare kapısının köşeliklerinde iki adet rozet bulunmaktadır. Göbekteki dört adet küçük yaprağa bağlı kolların kırık ve dairesel hareketlerle birbirini kesmesiyle sekiz köşeli bir yıldız meydana getirilmiştir. Boşluklarda kullanılan küçük palmetler ve kolların kesişirken meydana getirdiği düğümler ile motif bitkisel bir desen olarak algılanmaktadır. Rozetin köşeyle buluştuğu noktada da küçük bir palmet yer almıştır.

¹⁷⁷ Sayar Aydarov, “Malıy Minaret”, **Gorod Bolgar Monumentalnoe Stroitelstvo Arhitektura Blagoustroistvo**, (Ed. Fedorov-Davidov German A.), Moskva, 2001, s.55.

Kapının hemen üzerinde dikdörtgen bir kitabe panosu bulunmaktadır. Kuran-ı Kerim Ayeti yer almaktadır. Kuran-ı Kerim'in El-Fatiha Süresindeki Ayeti burada yer almaktadır.

“Hamd, Âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur. O Rahman ve Rahim'dir”¹⁷⁸

F.100 Küçük minarenin giriş portalının süslemesi.

F.101 Küçük Minarenin giriş portalı süslemesi.

¹⁷⁸ Fatıha 1/ 2-3.

F.102 Küçük minarenin giriş portalının imaresi. (bulgar müzesi).

Kaynaklara göre kapının daha farklı bir tasarımı bulunmaktaydı, ancak geçirdiği tahribatlardan sonra günümüze bu kısımları ulaşabilmişti.¹⁷⁹

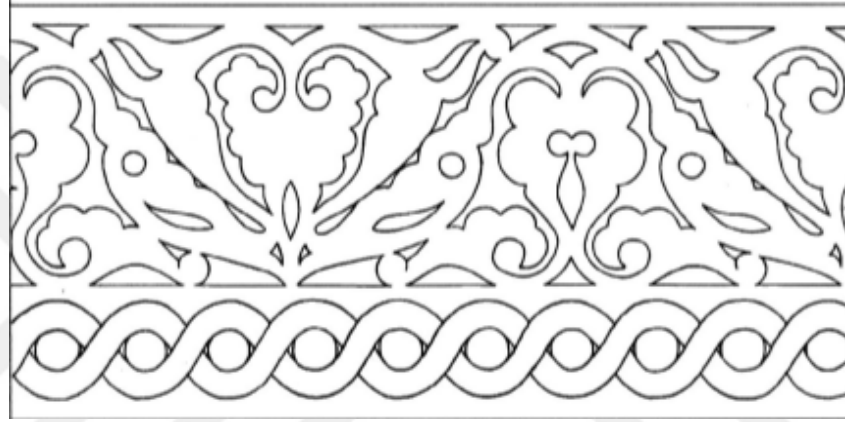

F.103 Küçük Minare giriş portalı süslemesi.

¹⁷⁹ S.S. Aydarov N.D. Aksenova, a.g.e, s.64. Bu kitapta bununla ilgili şöyle ifade bulabiliriz "...ve bitkisel desenler ile ve örgülü geometrik süslemeler ile dekorasyon edilmiştir"

Federov-Davıdov, “ Monumentalnoe Stroitelstvo arhitektura I blagoustroystvo ” kitabında “giriş kemerinde bulunan kilit taşı ve üst kısmında bulunan blokların çoğu yeniden yerleştirildi. Söz konusu parçalar ana kompozisyonuna uygunsuz ve özensiz bir şekilde yer almaktadır.”¹⁸⁰ demektedir.

Küçük Minarenin Giriş kapısı öncelikle sivri kemerliydi ve büyük ihtimalle en üst kısmında dikdörtgen boşluk yerinde kitabesi olması imkân sağlamaktadır. İzlerden üst kısmının sonradan konduğu anlaşılıyor.¹⁸¹

F. 104 Küçük minarenin giriş portalının bir elemanı.

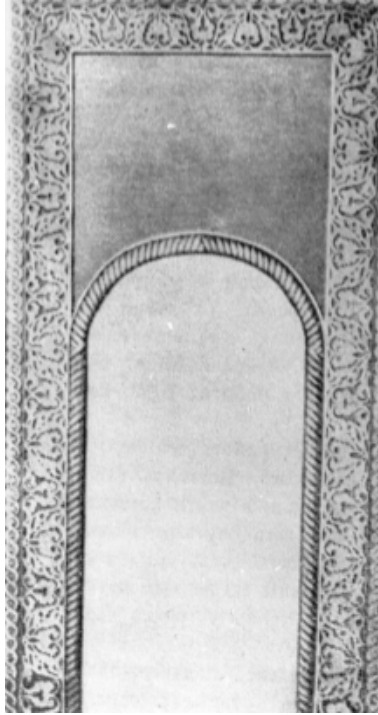
¹⁸⁰ Sayar Aydarov, **a.g.e**, s. 55.

¹⁸¹ Sayar Aydarov, **a.g.e**, s. 56.

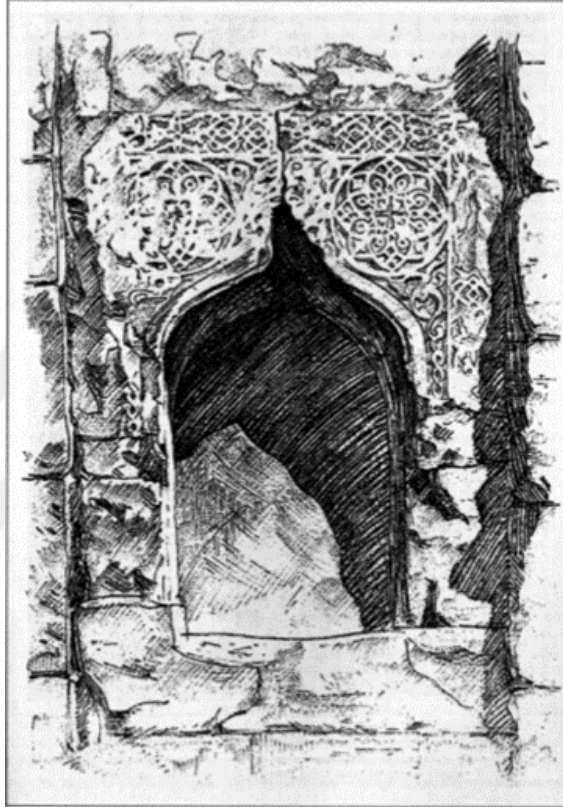

F.105 Küçük minarenin giriş portalı.

F. 106 Küçük Minarenin giriş portalının, (F.H. Valeeva rekonstrüksiyonu)

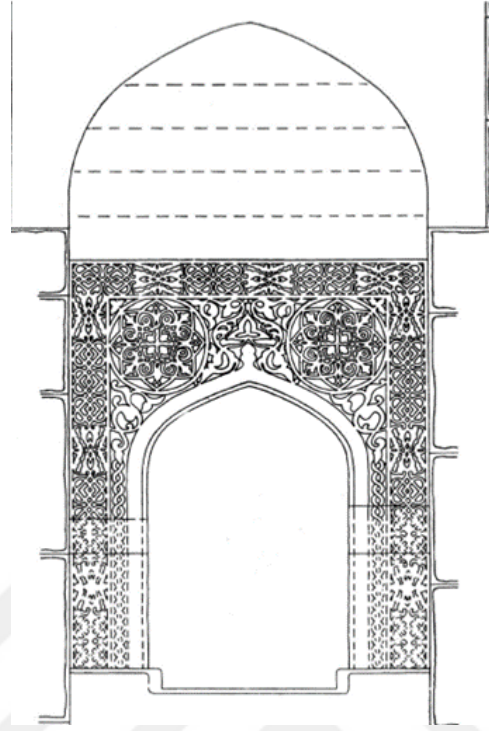
Batı cephede bulunan niş ile minarenin kapısının düzeni benzer kompozisyon içermektedir. Smirnov minare kapısı için: “...eskiden sivri kemerli şeklinde olan ve buna benzer gömülü nişin içindeki kemerin üzerinde büyük desenin parçası olan iki yuvarlak desen bulunmaktadır”.¹⁸² demektedir.

F. 107 Küçük minarenin batı tarafındaki nişin imarı 1950 yıllar, (2001)

¹⁸² Sayar Aydarov, a.g.e, s. 56.

F.108 Küçük Minare nişinin eskizi, (Aydarov, 2001)

Minarenin batı cephesinde, minare kapısına benzer düzendeki yarım daire planlı ve sivri kemerli niş yer almaktadır.¹⁸³ Dekoratif amaçlı yapıldığını söyleyebiliriz.¹⁸⁴

Niyaz Halit'a göre "Oyma ve dekoratif motif tekniğindeki dekoratif detaylarının ayrıntıları eskidir ve XII.- XIII. yüzyılın başlarında Anadolu Selçuklu Devleti'nin bazı anıtlarının tasarımına çok yakındır. Ancak burada (rozetler, süs bordürleri) oyma detayları oldukça bireyseldir ve oldukça orijinal bir şekilde ele alınır, bu da Altın Orda dönemi Bulgar sanatının eserlerine bağlanabilir."¹⁸⁵

Kemerler arasındaki alan ince desenli iki yuvarlak rozet içeren desenler ile süslenen kenarlık ile doldurulmuştur.¹⁸⁶ Nişin eski resimlerine bakarak süslemesini tanımlamak mümkün olmaktadır. Hafifçe içe göçertilmiş kemerli bir niş içinde ikinci bir sivri kemerli nişle düzenleme yapılmış, bu nişin kemer köşelikleri ve kenarları

¹⁸³ Sayar Aydarov, **a.g.e.**, s.56. Smirnov'a göre "Bu kemerin üzerinde sıvanın altında diğer dörtgen bir nişin izleri bulundu. Söz konusu niş, üst eğik kemer üzerinde yer alıyordu (sol taraf korunamadı). Aynı zamanda küçük nişin kemeri her simetrik tarafından 2 yan yana duran bloka dayanmaktadır.

¹⁸⁴ Sayar Aydarov, **a.g.e.**, s. 56.

¹⁸⁵ Niyaz Halit, **a.g.e.**, s.28.

¹⁸⁶ E.D. Zilivinskaya, "Minareti Zolotoy Ordı", **Rossiyskaya Arheologiya №2**, 2010, s. 3.

süslemelerle dolgulanmıştır. Kenar bordüründe aralarında çift yerleştirilmiş palmetlerin de yer aldığı, kolların köşeli ve düğümlü kesişmeleriyle meydana gelen geometrik bir desen bulunmaktadır. Nişin köşeliklerinde minare kapısında gördüğümüz rozetler, aynı desen ile yer almaktadır. Rozetlerde, göbekteki dört adet küçük yaprağa bağlı kolların kırık ve dairesel hareketlerle birbirini kesmesiyle sekiz köşeli bir yıldız meydana getirilmiştir. Boşluklarda kullanılan küçük palmetler ve kolların kesişirken meydana getirdiği düğümler ile motif bitkisel bir desen olarak algılanmaktadır. Rozetlerin arasında kalan yüzeyler ise palmetler, rumiler ve kıvrım dallar ile dolgulanmıştır.

Gördüğümüz nişin üstünde olunan boşluk kısmı vardır. Başka doğu nişlerle karşılaştığımızda kompozisyon konumunu ve diğer kayıp unsurları belirlemeyi sağlar. Örnek olarak Küçük Minarenin nişin başlangıcında kitabe içerdiği varsayabiliriz. Kenarlarında da süslemeler kullanıldığını düşünüyoruz.

F.109 Küçük minarenin batı tarafındaki nişi. XX yüzyıl fotoğrafı. (Aydarov, 2001)

F. 110 Küçük minarenin batı tarafındaki nişi, (Fedorov-Davidov, 2001)

F. 111 Küçük minarenin nişi.

Sekiz köşeli katın üst kesmelerin köşeleri oyulmuş altı yapraklı çiçek desenleri ile süslenmiştir.

F. 112 Küçük Minare 6 yapraklı çiçek süslemesi.

Bu yapı sadece tek minare olarak kullanılmış mı yoksa cami olarak binası da var mıydı?

Arkeolojik kazılar esnasında güneyden minareye dar bir duvarın birleştiği ortaya çıkmıştır. Yerel sakinler sonrasında duvarı tamamen sökmüşler.¹⁸⁷

Fakat A.P. Smirnov "Duvarın temelini minareye dayanmadığını ve "kutsal Bulgarların" geleneklerine göre minarenin ayrı bir şekilde mezarlığın üzerinde bulunan bir yapı olduğunu" belirtmektedir.¹⁸⁸

Smirnov'a göre minarenin mezarlığın yüksek noktasında bulunması onu birçok mezarın önemli unsuru ve bir nevi anıt camiinin parçası olduğunu göstermektedir.¹⁸⁹

Bu çevredeki kompleksin tümü günümüze kadar ulaşmamıştır ve ayrı bir kule gibi görünen minarenin net bir şekilde hangi amaçla kullanıldığını belli değildir.¹⁹⁰

Küçük Minare tek bir yapı olarak kullanılabilirdi, ancak yanında Han Türbesi Kompleksi olduğundan dolayı büyük ihtimalle Küçük Minare'nin de yanında caminin de olduğu düşünülmektedir.¹⁹¹

Küçük Minare, ölçülerinde ve bazı süslemelerinde farklılıklar gösterse de Büyük Minare'ye benzemektedir.

¹⁸⁷ <http://bolgar.photokzn.ru/places/9> 18 Augustos, 2014.

¹⁸⁸ Sayar Aydarov, **a.g.e.**, s.54.

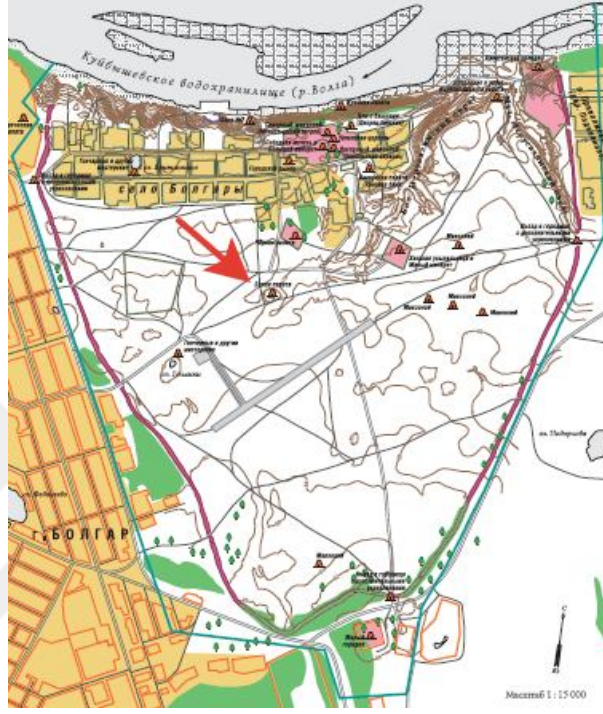
¹⁸⁹ Sayar Aydarov, **a.g.e.**, s.54.

¹⁹⁰ Niyaz Halit, **a.g.e.**, s.27

¹⁹¹ Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s.793.

5.2. Hamamlar

5.2.1. Beyaz Hamam

Ç.3 Bulgar şehrinin planı ve Beyaz hamam yerleştiği yer, (Hakimov, 2013)

Yeri: Şehrin güney batı kesimindedir. Kara Pulat'tan 100 metre güneyde yer almaktadır.

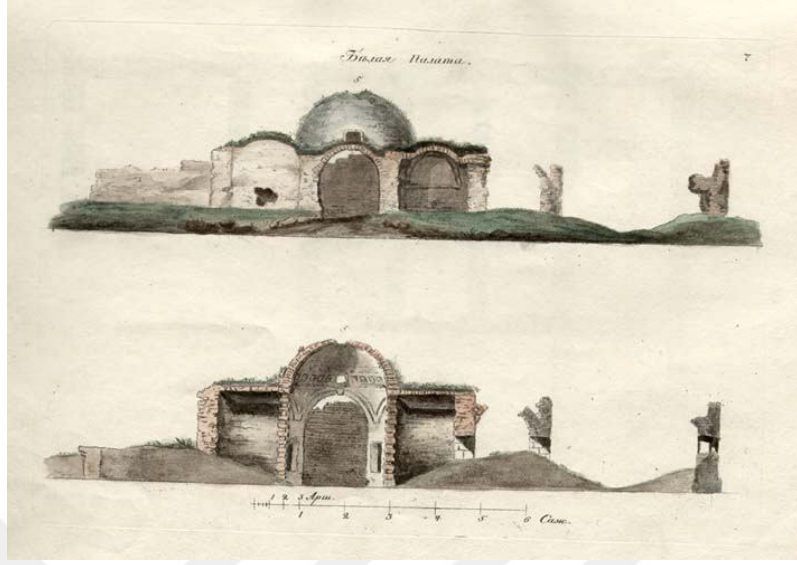
F.113 Beyaz Hamam kalıntıları. http://www.bolgar.info/b_palata.php (2014-2018)

Tarihi: Hamam, XIV. yüzyılın ortalarında, M.1330-1340'lı yıllarda inşa edilmiştir. Hamam olarak M.1360 yıllarına kadar kullanılmış ve sonra harap hale gelmiştir.¹⁹²

Hamamın ismi saflığı ve temizliği ifade ederek ve 'beyaz taştan' yapıldığı için Beyaz Hamam olarak adlandırılmıştır. Bu inşaat için kullanılan beyaz taşı da Bulgar şehrinde bulmuşlardır.¹⁹³ Günümüze hamamın temeli ve külhanları ulaşabilmiştir.

¹⁹² Rafid Şarifullin, "Bani Bolgara i ih izuçenie", **Gorod Bolgar Monumentalnoe Stroitelstvo Arhitektura Blagoustroistvo**, (Ed. Fedorov-Davidov German A.), Moskva, 2001, s.243.

¹⁹³ Rizaiddin Fahrudin, "Stolitsa Bulgar, Gorod Bolgar", (ter. Kadırov Raşid Al Bulgari), **The Bulgar Times**, № 1/2 (14/15) 2015, s.32.

F. 114 Beyaz Hamam (A.Şmit 1827 yılı)

<https://arch-heritage.livejournal.com/1520339.html> (2013)

Onarım ve Bugünkü Durumu:

F.115 N.N. Beyaz Hamam (Kaftannikov, 1819 yılı)

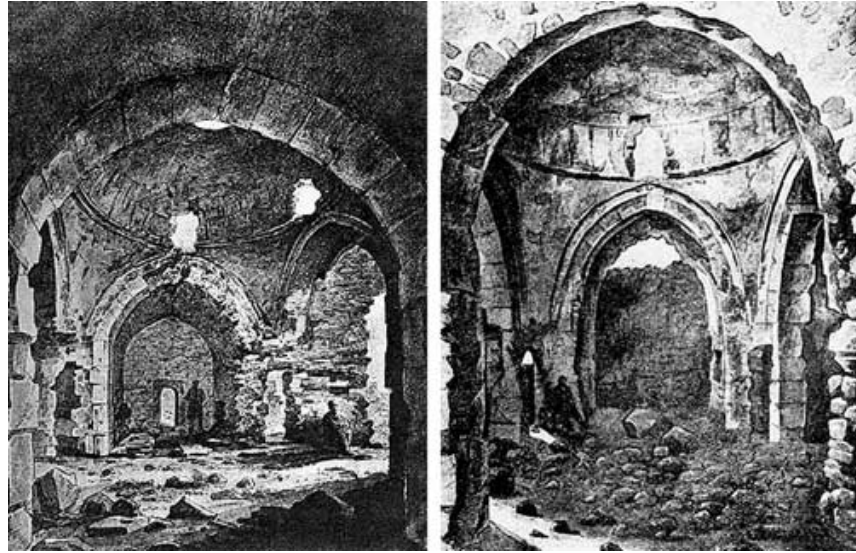
Hamam, günümüze temel seviyesinde ulaşmıştır. Yapılan kazılarla tespit edilen verilere göre, yapının planı ortaya çıkartılmış, temeller ve mevcut duvarlar bir miktar yükseltilerek korumaya alınmıştır.

F.116 Beyaz Hamam, (Düran resmi, XVIII. yüzyıl)

Tarihçesi: Yapının temellerinde tespit edilen M.1360-1361 yıllarına ait bakır paraya göre, hamamın bu tarihe kadar kullanıldığı düşünülmektedir.¹⁹⁴ Bulgar harabelerini 1809, 1812 ve 1829'da inceleyen Kaftannikov, Güneydoğuda dörtgen köşe odasını ve bir tonoz şeklini fark etmiştir.¹⁹⁵

F.117 Beyaz Hamamın merkez salonu, (N.G. ve G.G. Çernetsov resmi, 1838 yıl).

¹⁹⁴ Rafid Şarifullin, *a.g.e*, s. 244.

¹⁹⁵ Vsevolod Kazazarinov *Razvalini drevnih zdaniü pri sele Bolgarah Spasskogo uezda Kazanskoy gubernii*, Kazan, T.VI vıpusk 2. 1888, "O Beloy Palate i Bane" s.20.

F.118 Beyaz Hamamın merkez planı, (XIX yüzyıl. Kırmızı hamam imarı, İllustratsiya iz Atlası)

F. 119 Beyaz Hamam (orijinal İ.İ.Şişkin resiminin E.G. Golubtsev tarafından kopyası 1951 yıl). www.bolgar.info

M.1830 yıllarında Beyaz Hamam'da araştırma yapmış olan Vtorov, merkezi kubbeli alanın (sıcaklık bölümü) harap da olsa henüz ayakta olduğunu tespit etmektedir. Kazılar neticesinde yapının genişliğinin güney ve kuzey yönlerine doğru 30 m. olduğunun anlaşıldığını ifade etmektedir.¹⁹⁶

¹⁹⁶ Şarifullin, a.g.e, s. 244

F.120 Beyaz Hamam gravürü (XVIII yüzyil)

İ. Berezin 1846-1851 yıllarında hamamı araştırırken onun aydınlatma sisteminin yeterli olmadığına dikkat etmektedir.¹⁹⁷ Aynı anda arkeologların kazıları ve araştırmaları sonucunda su temini için ve kanalizasyon için kullanılan kanalların kalıntılarının bulunması ayrıca ilgi çekmektedir. 1887 yılında gerçekleştirilmiş olan kazı çerçevesinde kuzey duvardaki boşlukta kanalizasyon kanalının bulunması atık su sisteminin olduğunu ve yapının altında bulunan toprak künklerden de su temini sağlandığını ortaya koymuştur.¹⁹⁸

¹⁹⁷ Kazazarinov a.g.e, s.17-20.

¹⁹⁸ Şarifulin, a.g.e, s. 245.

F.121 Beyaz Hamam (N.Çernetsov resmi, 1928)

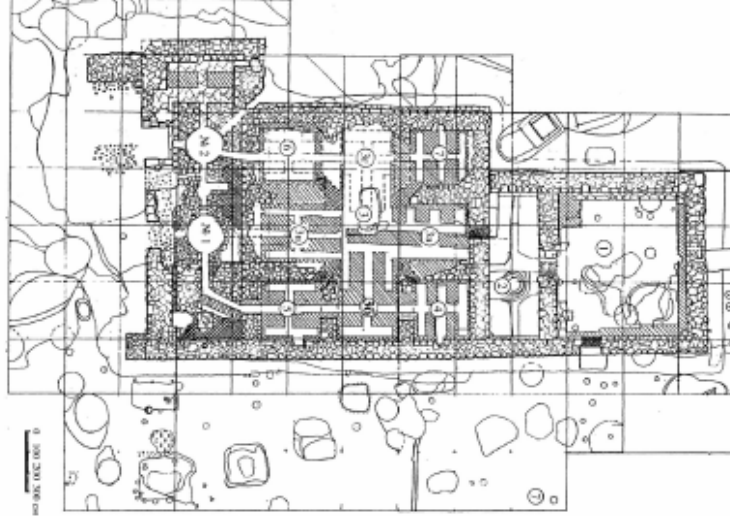
XIX. yüzyılın sonuna kadar, binanın duvarları ve kubbelerinin bir kısmı, çeşitli resimlerden ve gravürlerden de tespit edilebildiği gibi ayakta idi. Ancak, 1880'lerde gerçekleştirilen kazılardaki bazı hatalar yapının daha çok tahrip olmasına neden oldu.¹⁹⁹

F.122 Beyaz Hamam güney tarafı, (1979-1983 yıllardaki kazılar)

¹⁹⁹ Arhitekturnoe naslediyeş, live journal, <https://arch-heritage.livejournal.com/1520339.html>

Mimarisi ve Süslemesi:

Ç.4 Beyaz Hamam planı. (Şarifullin, 1980-1983)

Beyaz Hamam dikdörtgen planlıdır.²⁰⁰ Mevcut kalıntılarıyla yapı, kuzeyden güneye 30 m. uzunluğundadır.²⁰¹ Hamam taştan yapılmıştır, ama restorasyon esnasında hamam kireç taşından yenilenmiştir.²⁰² Hamam, kuzey girişi tarafında 9,7 m., orta kısmında 13,5 m., güney külhan tarafında ise 17 m. genişliğindedir. Binanın güney tarafı köşelerinde payandalarla güçlendirilmiştir. Duvarları ve temeli büyük beyaz kireç taşlarından inşa edilmiştir. Köşeler ve kapı kemerleri gibi diğer kısımlar ise taş bloklarından yapılmıştır. Temelin genişliği 1,4 m., duvarların genişliği ise 0,9-1,16 m. civarındadır.²⁰³

²⁰⁰ Rizauddin a.g.e. s.32.

²⁰¹ Şarifullin, a.g.e. s. 244.

²⁰² Kazarinov a.g.e. s.23.

²⁰³ Şarifullin, a.g.e. s. 244.

F.123 Beyaz Hamam külhane tarafından. http://www.bolgar.info/b_palata.php
(2014-2018)

Yapı, dört eyvanlı, köşe hücreli haçvari plan tipindedir. Sıcaklık beşik tonozlu dört eyvanla köşelerde dört halvet hücrelerinden oluşur. Sıcaklığın orta mekânı pandantifle taşınan bir kubbe ile örtülüdür. Köşelerdeki halvet odaları da kubbelidir. Merkezi kubbenin üzerinde, hamamı aydınlatmak için yuvarlak açıklıklar ve ortasında da bir aydınlık feneri bulunuyor olmalıdır.²⁰⁴ Girişin sağlandığı soğukluk ve sonrasındaki ılıkılık kısımları da dikdörtgen planlıdır. Ilıklık kısmının da sivri kemerli beşik tonozla örtüldüğü tahmin edilmektedir.

²⁰⁴ Kazarinov **a.g.e.** s.17-20, Rizauddin, **a.g.e.** s.32. pandatiflerle örtülünü ve kübbesi yuvarlak olduğunu yazıyor.

F.124 Beyaz Hamam

Hamamın girişı kuzey yönünde olup kapısı basık sivri kemerlidir. Giriş kısmı yüksek olduğundan dolayı merdivenlerle çıkıldığı tahmin edilse de buna kanıt olabilecek bir veri tespit edilememiştir.

F. 125 Beyaz Hamamın Giriş kapısı

Soğukluk 6,9 x 7,6 m. ölçüleriyle kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Isıtma sistemi yoktur.²⁰⁵ Güneybatı tarafındaki temel günümüze kadar ulaşmıştır. Bu mekânın kuzey ve batı duvarı kenarlarında 25 cm. yükseklikte, 40 cm. genişliğindeki

²⁰⁵ Şarifullin, a.g.e. s. 244.

taş sekiler bulunmaktadır.

F.126 Beyaz Hamamın soğukluk kısmı.

1887 yılındaki kazıda kuzey duvarında kanalizasyon tesisatını oluşturan künkler bulunmuştur.²⁰⁶

Soğukluk kısmının duvarları kesme taştan yapılmıştır ve dar ve uzun olan ılıklik kısmına dar bir kapıdan girilmiştir.²⁰⁷

Ilıklık 2,65 x 7,6 m. ölçülerinde ince uzun dikdörtgen planlıdır. Günümüze ulaşan haliyle mimari durumu hakkında fazla bilgi vermek mümkün değildir. Soğukluk gibi bu bölümde de ısıtma sistemi bulunmamaktadır.²⁰⁸

1887 yılındaki kazı esnasında 30 x 14,5 x 9 cm. ölçülerinde tuğladan yapılmış zemin kaplaması bulmuşlardı.²⁰⁹ Güneybatı tarafındaki köşede bir kanalizasyon kanalı, güney duvarında ise, hamamın merkez odasından gelen 0,13 cm. çapında pişmiş toprak künkler tespit edilmişti.²¹⁰ Büyük ihtimalle ılıklik kısmının üzeri tonozla örtülmüştü. Ilıklık bölümünün batısındaki kapısından sıcaklık kısmına geçilmektedir.

²⁰⁶ Şarifullin, a.g.e. s. 245.

²⁰⁷ Aleksey Başkirov, **Pamyatniki Bulgaro-Tatarskoy Kulturı na Volge**, Akademiçeskiy tsentr Tatnarkomprosa i Nauçno-İssledovatelskiy İstitut Etniçeskih i Natsionalnih Kultur Narodov Vostoka SSSR, Kazan, 1928, s.83.

²⁰⁸ Şarifullin, a.g.e. s. 244.

²⁰⁹ Kazarinov a.g.e. s.20.

²¹⁰ Şarifullin, a.g.e. s. 246.

F.127 Beyaz Hamamın ılıklik kısmı

F.128 Beyaz Hamamın ılıklik kısmı

Hamamın merkezini oluşturan sıcaklık kısmı 11,2 m. genişliğindedir. Sıcaklık kısmına giriş, bu bölümün kuzey tarafındadır²¹¹ Sıcaklık bölümünün tümünde ısıtma sistemi vardır. Sıcaklık bölümünün merkezine kubbesine pandantiflerle geçiş sağlanmakta olup kubbe eteğinde de bir dizi sivri kemerli sağır niş yer almaktaydı.

Merkezi kubbeli sıcaklık bölümünün köşelerinde kubbe ile örtülü 4 yıkanma hücrelerine (halvetler) yer verilmiştir. Halvetlerin duvarları iri kireç taşlarıyla örülmüş,

---

211 Şarifullin, a.g.e. s. 246.

kaymaktaşı ve kireçtaşı ile süslenmiştir. Odalar 9,6 x 10 m. ölçülerinde kare planlıdır. Halvetlerin üzerlerini örten kubbelere, kalan izlere göre sivri kemerli tromplarla geçiş sağlanmaktaydı. Halvetlerin sivri kemerli kapıları haçvari planlı merkeze yönlendirilmiş ve pahlanmış köşelere yerleştirilmiştir. Köşe hücreleri arasında eyvanlı yıkanma kısımları bulunmaktadır.

Sıcaklık bölümünün merkezinde taştan yapılmıştır şadırvanı da mevcuttur. Büyük miktarda su tüketilmesi, mekânın altından geçen toprak künklerin bulunmasıyla isbat edilmektedir.²¹² Bunu açıklayarak su temin sistemi merkezi olarak çeşmeye bağlanmaktadır.

Su temin sistemi binanın hamam olduğunu isbat etmektedir.²¹³ Bu odaların zemini karo (taştan zemin) kaplanmıştır; günümüze kadar ulaşmamıştır. Güney batı köşesinde yer alan odanın batı duvarında, orta duvarın içine doğru küçük bir çöküntü bulunduğunu ve Kaftannikova göre, muhtemelen bir boru eklenmiş olduğunu tahmin ediliyor. Aynı girinti duvar içinden binanın kubbesi yakınındaki dışına çıkıyordu. Tahmin edebiliriz ki, hamamın sıcak havası, yani hamamın hava kanalı aşağıdan yukarı çıkabilirdi.²¹⁴

---

²¹² Şarifullin, **a.g.e.** s. 249.

²¹³ Fahrudin, **a.g.e.** s.32

²¹⁴ Kazarinov, **a.g.e.** s. 20.

F.129 Beyaz Hamamın merkez kısmına girirken kapıları.

Beyaz Hamam, günümüze ulaşan kısmıyla genel olarak bazı mimari özellikleri koruyamadığından dolayı onun benzeri olan Kırmızı Hamam'ı değerlendirerek sonuca varmaya çalışmaktayız. Hamamların planları birbirine benzediği için, Beyaz Hamam'da da her köşe odasında 3'er tane aynalıklı kurna olma ihtimali bulunmaktadır. Aynı zamanda sekiler de yer almaktadır.

F.130 Kırmızı hamamın aynalıklı kurna şekli.

F. 131 XIV. yüzyıla ait Bulgar şehrindeki Beyaz ve Kırmızı hamamların musluğu. XX. Yüzyılın N.F.Kalinin, A.P.Smirnov, A.M Efimova, O.S.Hovanskaya kazılarında bulunan musluklar. Fotoğraf Tataristan Cümhuriyetindeki Milli müzesinden çekilmiş, 2018.

F.132 XIV. yüzyıla ait Bulgar şehrindeki Beyaz ve Kırmızı hamamların muslûğü. XX. Yüzyılın N.F.Kalinin, A.P.Smirnov, A.M Efimova, O.S.Hovanskaya kazılarında bulunan musluklar. Fotoğraf T. C.M.M. 2018.

F.133 Beyaz hamam, (K.Tilli resimi), (Aleksey Başkirov, 1928)

Beyaz Hamamın bize ulaşan eski resimlere göre, biz daha net şekilde hamamın dış mimarisin açıklayabiliriz. Bir büyük kubbe etrafında dört tane küçük kubbe olduğunu tahmin edebiliriz.

F.134 Beyaz Hamam (Pallas resimi, 1768 yılı)

Pallas, büyük kubbenin tam orta yerinde yuvarlak aydınlık deliği olduğunu ve her tarafında (4 tane) pencereler olduğunu yazıyor.²¹⁵ Her 4 küçük kubbenin ortasında da yuvarlak aydınlık feneri olup, köşe halvet kısımlarına ışık sağlamışlardı.²¹⁶

F.135 Beyaz Hamamın köşedeki yıkanma odası

Batı tarafında yerleşmiş olan dikdörtgen açık yıkama kısmından ısıtma sistemiyle alakalı bilgi bulunmamaktadır. Ancak yan (doğu) tarafında dikdörtgen

²¹⁵ Peter Pallas, “1768, Dekabrya”, **Puteşestviye po raznim provintsiyam Rossiyskoy İmperii**, T. I, İmperatorskaya Akademiya “Nauk”, Sankt-Peterburg, 1773 yıl, s.190.

²¹⁶ Peter Pallas, **a.g.e.** s.191.

yıkınma kısmına benzeri olabilmesiyle beraber bazı özellikleri açıklanabilir.

F.136 Beyaz Hamamın Merkez salonu.

F.137 Beyaz hamamın merkez salonu.

Külhan, yapının güney tarafında yer almaktadır.²¹⁷ Buradan, kanallardan sıcak hava yayılırdı, ancak bu havanın zeminin altına çekilmesi için, duvarlar içinde özel kil borular kurulup, delikleri de binanın dışında yapılırdı, böylece havanın odalara girmesine sağlardı.²¹⁸

Doğudan batıya uzanan dikdörtgen planlı bölüm 3,8 x 14,8 m. ölçülerindedir.

²¹⁷ Kazarinov, a.g.e. s.30.

²¹⁸ Kazarinov, a.g.e. s.30.

Bu kısmında su deposu vardı ve su geçirmez sıva ile kaplanmıştı²¹⁹ Hamamda yer alan iki ateşhaneden birincisi yuvarlak planda 2 m. çapında olup uzunluğu 1,7 m.dir.²²⁰

F.138 Beyaz Hamamın ateşaneleri.

İkinci külhanın altı dörtgen planlı olup ölçüleri 3,6 x 4 m.dir. Ateşhanenin üst kısmı yuvarlak planlı ve 2 m. çapındadır. Kubbe ile kapatılmıştı.²²¹

F.139 Beyaz hamamın ateşhane kısmı

²¹⁹ Şarifullin, a.g.e. s. 253.

²²⁰ Şarifullin, a.g.e. s. 257.

²²¹ Şarifullin, a.g.e. s. 257.

F.140 Beyaz hamamın ateşhane içi.

F.141 Beyaz Hamamın ateşhanesi

F.142 Beyaz hamamın ateşhane kısmı

5.2.2. Kızıl Pulat (Kırmızı Hamam)

Ç.5 Bulgar şehrin planı, Kırmızı hamamın yerleştiği yeri

Yeri: Büyük Minare Camisi'nin kuzey tarafındadır.

Tarihi: XIV. yüzyıl ortasında inşa edilen yapı, 1430 yıllarında yıkılmıştır.²²²

Onarım ve Bugünkü Durumu: XIX. yüzyılda Sidorşin ve A.Suhodoevlar hamamın taşlarını başka yerde kullanmak üzere sökmüşler. Sonra 1938-1940 yıllarında A.P. Smirnov ve A.M. Efimova araştırma yaptılar.²²³ Kırmızı Hamam'ın içindeki süslemeler kırmızı olduğu için Smirnov bu adı vermiştir.²²⁴ Hamam günümüze kadar ulaşmamıştır. Sadece temeli mevcuttur.

²²² Şarifullin, a.g.e, s. 224.

²²³ S.S.Aydarov, N.D. Aksenova, a.g.e, s.37.

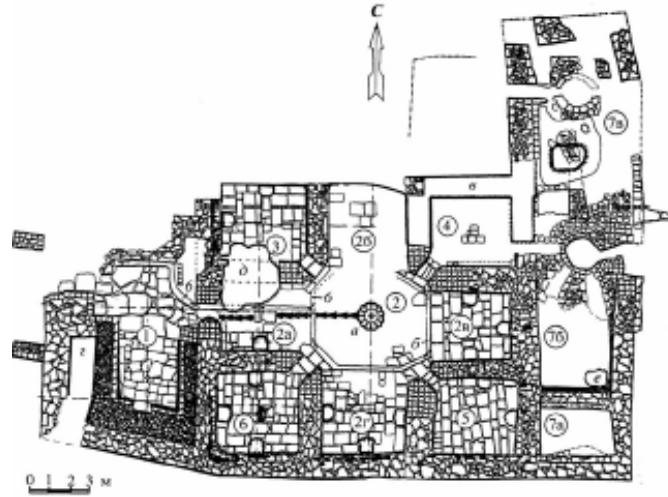
²²⁴ A.Smirmov, Materialı i issledovaniya po arheologii", Trudi Kuubişevskoy arheologičeskoj ekspeditsii, "SSSR №42, Moskva 1954, s.407.

F. 143 Kırmızı hamam, (Fedorov-Davidov German, 2001)

Tarihçesi:

Mimarisi ve Süslemesi:

Ç.6 Kırmızı hamamın planı

Günümüze kadar hamamın sadece temeli ulaşmıştır. Ancak günümüze ulaşan kalıntılara göre hamamı inceleyebilmekteyiz. Hamam batıdan doğu yönüne doğru 32 m., güneyden kuzeye doğru ise 15 m.dir. Bu cephenin kalan izlerinden 23 m. kadar

olduğu tahmin edilebilir.²²⁵ Hamam dört eyvanlı köşe halvetli plan tipinde olup merkezi alanı ve köşeleri kubbelidir.

Ancak başka bilgilere göre hamam duvarı iki sırayla yapılmış ve ortasında küçük taşlar ve alebastr (su mermeri) ile 20 x 20 ve 25 x 25 cm. genişliği de 4-6 cm. ölçülerinde tuğlayla yapılmıştır.²²⁶ Binanın iç duvarları farklı zamanlarda pembe, mavi, kırmızı gibi renklere boyanmıştı.²²⁷ Temeli kesme taştan yapılmıştır ve su tahliyesi için oluklar bulunmaktadır.²²⁸

F. 144 Kırmızı Hamam

<https://arch-heritage.livejournal.com/1520339.html> (2001)

Hamamın genişliği 4 m. olan taçkapısının temeli mevcuttur. Nadırova H.G. araştırmasına göre taç kapı geniş ve yüksek tutulmuş olup sivri kemerli olduğu tahmin edilmektedir.²²⁹

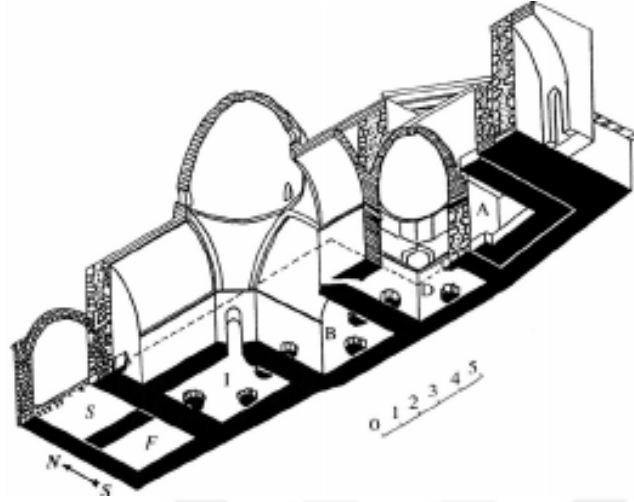
²²⁵ Şarifullin, **a.g.e.** s. 237.

²²⁶ Aleksey Smirnov, **a.g.e.** s. 410.

²²⁷ S.S. Aydarov N.D. Aksenova **a.g.e.** s.38.

²²⁸ S.S. Aydarov N.D. Aksenova **a.g.e.** s.39.

²²⁹ H.G. Nadırova, “Teoriya I Istoriya Restavratsii I Rekonstruksii İstoriko-Arhitektornogo Naslediya”, **Obçestvenniye Bani –Hamam V Srednevekovih Gorodah Volgo-Kamya. Formirovaniye I Traditsii I Osobennosti Arhitekturi**, “İzvestiya”, KGASU № 4 (42) Kazan, 2017, s.7.

Ç.7 Kızıl hamamın planı (R.F. Şarifullin 2001)

Yapının duvarlarının kalınlığı yaklaşık 1 m. olup kabaca yontulmuş kireçtaşı ile yapılmış ve aralarındaki boşluklar içinde alebestr ve kireçtaşının da olduğu bir harçla doldurulmuştur.²³⁰ Hamamın tuğladan yapılmış ve yaklaşık 1m. genişliğindeki kapısı kuzeybatı yönündedir.

Hamamın merkezi sıcaklık bölümü pandantiflerle geçişi sağlanan kubbe ile örtülüydü. Kubbede hamamı aydınlatmak için küçük açıklıklar bulunmaktaydı. Kazılar sonucunda bunu destekleyecek epeyce cam parçası bulunmuştur. Hamam, soyunmalık, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşmaktadır.

²³⁰ Şarifullin, a.g.e. s. 238.

F. 145 Kırımızi hamam, (Nadırova H.G. Kruçinin V.A imarı, 2017)

Soyunmalık, 7,6 x 4,2 m. ölçülerinde dikdörtgen planlıdır ve iki bölüme ayrılmıştır. Temeli büyük kireç taşlarından yapılmıştır. Soyunma odasının birinci bölümünde kuzey tarafında şadırvan vardır. Bu oda koridor gibidir ve biri batı, diğeri de doğu tarafında iki kapı bulunmaktadır. Doğu, güney ve batı duvarlarındaki göbek taşlarının uzunluğu 45-60 cm., genişliği 80-125 cm.dir. Bu sekiler beyaz taştan ve kalker tüftendi. Soyunma odasının ısıtma sistemi yoktu. Merkezi sıcaklık bölümünün batı tarafında soyunma odası, doğu tarafında külhan bulunmaktadır.

F. 146 Kırımızi hamamın merkez kısmı. (A.P.Smirnov, 1951)

Sıcaklık bölümü 15 x 13 m. ölçülerinde dikdörtgen bir alanı kaplamaktadır.

Dört eyvanlı ve köşelerde dört halvetli haçvari plan tipindedir. Halvet odaları kubbe ile örtülüdür. Sıcaklık bölümünün pandantiflerle geçilen merkezi kubbesinin yüksekliğinin 7 m.den fazla olduğu tahmin edilmektedir.²³¹ Köşe odaları arasında kalan haçvari planlı kolların üzerleri de beşik tonozlarla kapatılmış olmalıdır. Kubbeyle örtülü orta mekândan sonra köşe odalar yarım kubbelerle gerçekleşmiştir. 2 yan tarafında beşik tonozla inşa edilmişti ve köşe odaların girişlerini saran sütunlar duruyordu. Sütunlar 21 x 21 x 22 x 22 santim ve genişliği 4-6 cm. kare tuğladan yapılmıştır.²³² Merkez kısmının tam ortasında 12 yapraklı rozet süslemeli çeşme yerleşmiştir.²³³

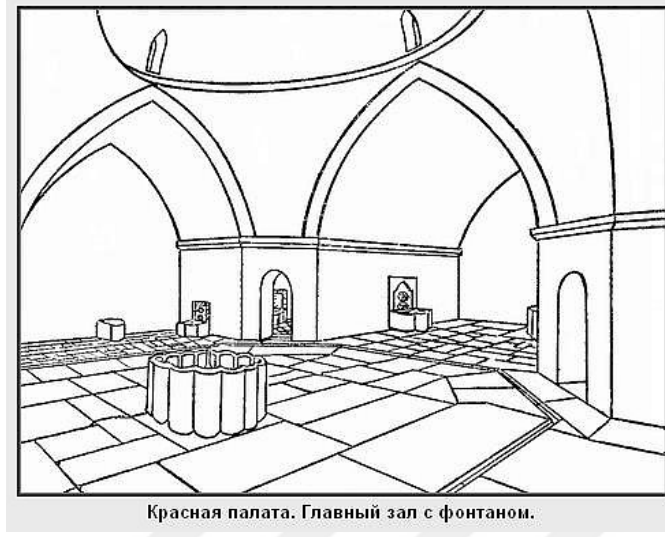

F. 147 Kırmızı hamam, Köşe yıkanma odasından çeşmeye bakış.(A.P.Smirnov 1951)

²³¹ H.G. Nadirova **a.g.e**, s.7.

²³² Şarifullin, **a.g.e**, s. 239-240.

²³³ Şarifullin, **a.g.e**, s. 241.

Красная палата. Главный зал с фонтаном.

Ç.8 Kırmızı hamam eskizi.

Birinci merkez giriş odasında 2 tane musluk vardır. Kuzeybatıdaki köşe odası yaklaşık 3,5 x 3,5 m. ölçüleriyle kare planlıdır ve 3 tane kurnası vardır. Buraya su getiren lüleler taştan yapılmış olup soğuk ve sıcak su kullanımına olanak sağlamaktadır.

F. 148 XIV. yüzyıla ait Bulgar şehrindeki Beyaz ve Kırmızı hamamların musluğu. XX. Yüzyılın N.F.Kalinin, A.P.Smirnov, A.M Efimova, O.S.Hovanskaya kazılarında bulunan musluklar. Fotoğraf Tataristan Cümhuriyetindeki Milli müzesinden çekilmiş, 2018.

Güneybatı köşedeki halvet kare planlıdır. Günümüze kadar 60 cm. genişliğindeki sivri kemerli kapısı ulaşmıştır.²³⁴ Halvetin güneybatı köşesinde kare tuğladan yapılmış ateş kısmı ve toprak künkler bulunmuştur.²³⁵

F.149 Kırmızı Hamamın su boruları. (Bolgar müzesinden fotoğraf, 2017)

Kuzeydoğu ve güneydoğu yönlerdeki halvetler de yaklaşık 3,5 x 3,5 m. ölçüleriyle kare planlıdır. Güneydoğu yöndeki halvetin de pahlanmış köşede yer alan sivri kemerli kapısı zamanımıza kadar ulaşmıştır.

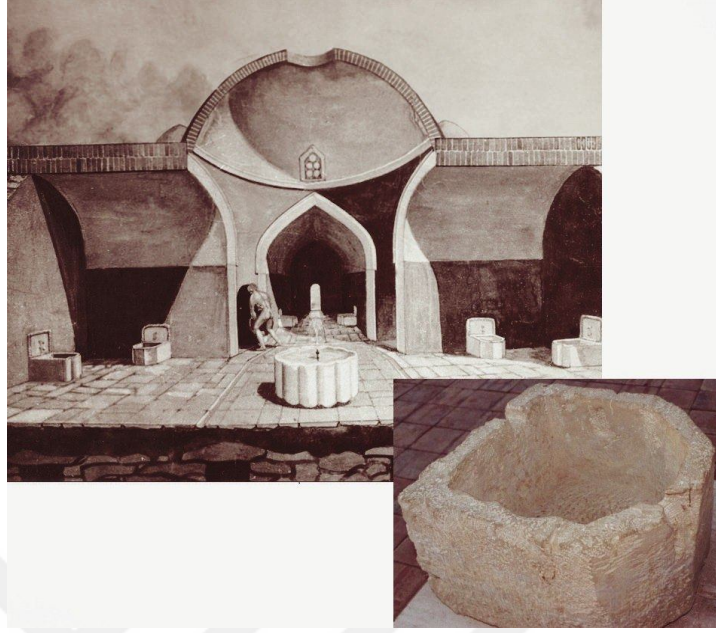
Bazı yayınlarda da köşe odalarının kapı açıklıkları 65-80 cm. ve yüksekliği de 1,7 m. civarında oldukları söylenmektedir.²³⁶ Bu köşelerde yer alan halvetlerin kapıları pahlanmış köşelere alınmış olup haçvari kolları meydana getiren eyvanların da açıldığı orta alana bakmaktadır. Hem eyvanlarda, hem de köşe halvetlerinde 3'er adet kurna olduğu tahmin edilmektedir. Günümüze ulaşan örnekler göre bu kurnalar sivri kemerli alınlıklı, alınlık bölümünde sekizer dilimli iki rozet yer alan ve ön kısmı dilimli şekilde düzenlenmiş haznelere sahiptiler. Eyvanların birleştiği merkezde de, 12 dilimli formda bir şadırvan bulunmaktaydı.

²³⁴ H.G. Nadirova, **a.g.e**, s.7.

²³⁵ Şarifullin, **a.g.e**, s. 241.

²³⁶ Şarifullin, **a.g.e**, s. 241.

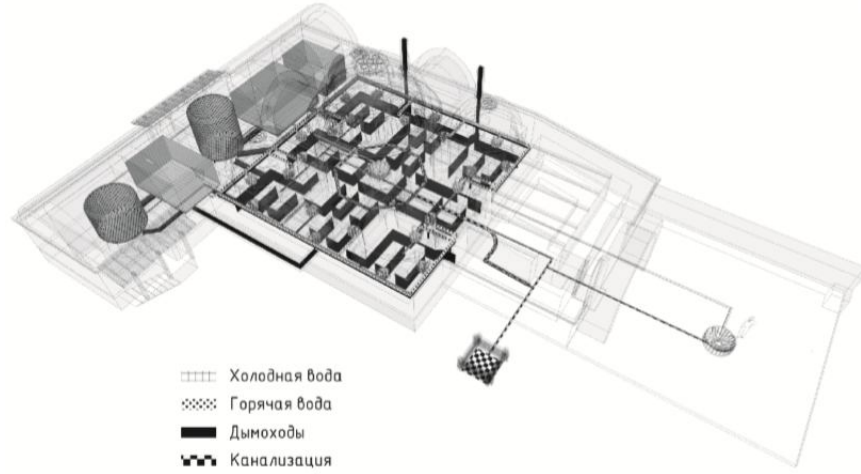

F. 150 Kırımızi hamam

F. 151 Kırımızi hamam musluğu. (Bolgar Őhrinden fotoğraf)

Dört eyvanlı bölümün sağ ve sol tarafındaki odalarda 60 santim uzunluğunda musluklar bulmuşlardı. Hepsi farklı ve hafif süslemeliydi.

Ç.9 Kırmızı hamam.

Külhan bölümünün güneyden kuzeye doğru uzunluğu 18 m. genişliği de yaklaşık 4 m.dir. Hamam zamanında birkaç restarasyon geçirmiştir.²³⁷ Külhan 3 bölüme ayrılmıştır. Kenarlarındaki tuğla izlerinden beşik tonozla örtülü olduğu tahmin edilen mekânlardan güney taraftakinin içi sıvalıdır. Bu sıva, mekânın su deposu olarak kullanıldığını düşündürmektedir. Güney tarafındaki oda 3,2 x 2 metredir. Odanın güney, doğu ve batı tarafında duvarlar vardı. Güney taraftaki duvarın uzunluğu 3 metredir. Beşik eyvanlı kenarları tuğlayla yapılmıştı. Doğu ve batı taraflı duvarlar 1,8 metredir ve 2 katlı tuğlayla sonuçlanmıştır. Bu oda beşik tonozla yapılmıştır ve her yeri çemento ile sürülmüştür. Dimek ki bu oda su rezervuarı olarak kullanılmıştır.

²³⁷ Şarifullin, a.g.e, s. 241.

F. 152 Kırmızı hamam planı, (volos-tlivejournal.com)

Ortadaki bölüm de dikdörtgen planlı olup aynı şekilde iç mekânı sıvalıdır. Bu mekânın altında yaklaşık 1,5 m. çapında tuğladan inşa edilmiş ısıtma birimi soba, odanın tam alt kısmında açık alanda 1,4 x 1,3 çapı metrelik soba vardı. Soba kireçten yapılmıştı. Sobanın ısıtma sistemi 1,5 m. uzunluğunda dışarı hendeğe çıkıyordu. Hemen hemen aynı ölçülerdeki ikinci ateşhanenin 1,2 çapı metrelik hamamın yanındaki günümüze kadar ulaşmamış yapı için inşa edildiği düşünülmektedir. O.S. Hovanskaya, burası için ayrı girişli kadınlar bölümünün olabileceğini söylemektedir.²³⁸

²³⁸ Şarifullin, a.g.e, s. 243.

5.2.3. Doğu Hamamı (Han Hamamı)

F. 153 Doğu hamamı

Yeri: Doğu türbenin 200 m. güneydoğu tarafında yer almaktadır.

Tarihi: XIII. yüzyılın ortalarında, M.1250 yıllarında inşa edilmiş ve M.1330-1340 yıllarına kadar kullanılmıştır.²³⁹

Tarihçesi:

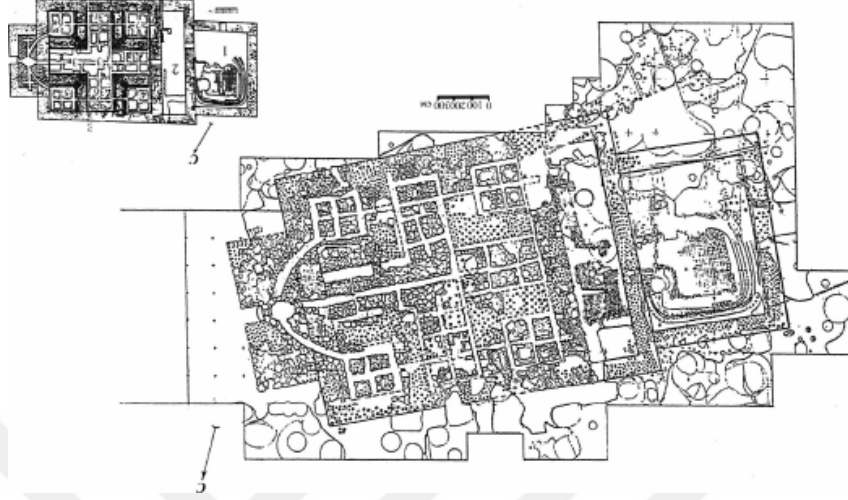
Onarım ve Bugünkü Durumu: 1984-1992 yıllarında kazılar gerçekleştirilmiştir.²⁴⁰ Günümüze kadar hamamın sadece temeli ulaşmıştır. Plan olarak Beyaz Hamam'a benzemektedir.

²³⁹ Şarifullin, a.g.e, s. 257.

²⁴⁰ Şarifullin, a.g.e, s. 257.

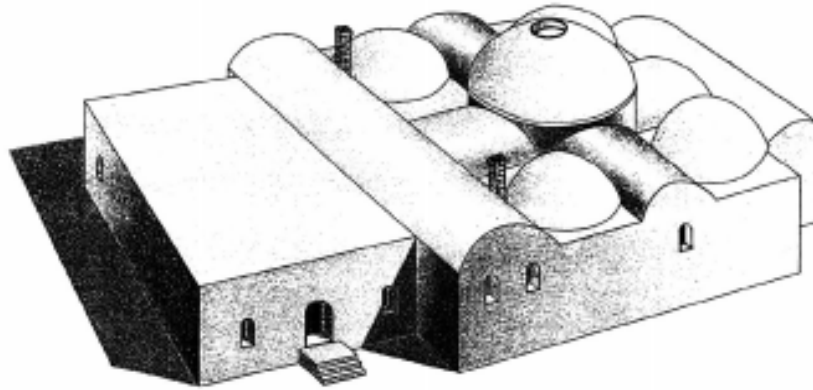
Mimarisi ve Süslemesi:

Ç.10 Doğu hamam planı, (Aydarov, 2001)

Hamam dikdörtgen planlıdır ve güney-batı tarafından 39 metreye kadar uzanmaktadır.²⁴¹ Günümüze kadar hamamın sadece temeli ulaşmıştır. Doğu Hamamı plan olarak Beyaz Hamam ve Kırmızı Hamam'a benzediği için planının ve üst örtüsünün nasıl olduğunu tahmin edebiliriz.

Doğu Hamam haçvari planlı, dört eyvanlı ve köşe hücreli plan tipindedir. Hamam duvarlarının i tarafı moloz taştan örülmüş olup dışarıdan kireç harçlı derzlerle dolgulanmıştır.

Ç.11 Doğu hamamı eskizi

²⁴¹ <http://bolgar.photokzn.ru/places/7>

Soğukluk bölümü, hamamın güneybatı tarafındadır. Dikdörtgen planlı olup 11,8 x 9 m. ölçülerindedir ve bu bölümde ısıtma sistemi yoktur. Kuzey duvarında 1,2-1,4 metre genişliğinde ısıtma sistemi ile taştan sedirler gerçekleştirilmiştir. Soğukluk bölümünün zemini 22-24 cm. genişliğindeki ve 4,5 cm. kalınlığındaki kare tuğlalarla kaplanmıştır.

F. 154 Doğu hamamın sedirleri

Ilıklık kısmı 3,6 x 15,8 m. ölçülerinde olup uzun dikdörtgen planlıdır. Isıtma sistemi yoktur. Bu bölümünün giriş kapısı sivri kemerliydi. Zemini soğukluk kısmında olduğu gibi kare şeklindeki tuğlalarla kaplıdır. Ilıklık bölümünün güneydoğu tarafında dikdörtgen şeklinde küçük bir havuz olduğunu tahmin edebiliriz. Aynı yerde pişmiş toprak su künkleri bulunmuştur.²⁴²

²⁴² Şarifullin, a.g.e, s. 260.

F.155 Doğu hamamı

Haçvari planlı sıcaklık bölümü, 15,2 x 15,6 m. ölçülerindedir.²⁴³ Köşe hücreleri kare planlı olup 4 x 4 m. ölçülerindedir. Yine köşe hücreleri arasında eyvanlar yer almaktadır. Doğu Hamam'ın kalıntıları genel olarak bazı mimari özelliklerini koruyamadığından dolayı Bulgar'da benzeri olan hamamları değerlendirerek sonuca varmaya çalışmaktayız. Bunlara dayanarak, soğukluk ve ılıkılık bölümlerinin üzerlerinin tonoz, sıcaklık bölümünde orta alanın üzerinin kubbe, eyvanların üzerinin tonoz ve köşe hücrelerinin de kubbelerle örtülü olduğunu söyleyebiliriz.

Ayrıca, her köşe hücresinde de 3'er tane aynalıklı kurna olabileceği söylenebilir. Aynı zamanda burada sedirler de tespit edilmiştir. Halvetin ortasında şadırvan mevcuttu. Isıtma sistemi borularla gerçekleştirilmiştir.

Hamamın külhanı 11 x 4,5 m. ölçülerinde ve dikdörtgen planlıdır. Üst örtüsünün beşik tonoz olduğu tahmin edilebilir. Ateş hane kısmı oval planlıdır. Ateş haneden 3 ısıtma kanalı çıkmaktadır. Isıtma sistemi ve su künkleri sistemi planı Beyaz Hamam'ın sistemine benzemektedir.

²⁴³ Şarifulin, a.g.e, s. 261.

F. 156 Doğu hamamın külhane kısmı.

5.2.4. 1 Numaralı Hamam (№1)

Ç.12 1 Numaralı hamamın yeri.

Yeri: Kızıl Hamam'ın 150 km. doğu tarafında yer almaktadır.

Tarihi: XIII. yüzyılın ortalarından itibaren inşa edildiği tahmin edilmektedir. M. 1330 yıllarında yapı yıkılmıştır.²⁴⁴

Tarihçesi: 1950 yıllarında araştırmacı O.S. Hovanskaya tarafından 1 Numaralı Hamam'da kazılar gerçekleştirilmiştir.²⁴⁵ Kazılar sonucunda elde edilen cam parçaları, yapının üstünü örttüğü tahmin edilen kubbeye ait olmalıdırlar. Bu kubbede de aydınlatma sisteminin Beyaz Hamam'daki gibi fil gözleriyle yapıldığını söyleyebiliriz.²⁴⁶

Onarım ve Bugünkü Durumu: Günümüze kadar hamamın sadece temeli ulaşmıştır. Kazılar sonucunda oldukça yoğun (1500 civarında), parçalar halinde toprak su künkleri bulunmuştur.

Hamamda su künkleriyle beraber atık su kanalları da mevcuttur.²⁴⁷ Bundan başka yapıda, çini, seramik ve cam gibi kullanım ve süsleme malzemeleri, ayrıca mimari süsleme unsurları tespit edilememiştir.²⁴⁸

Mimarisi ve Süslemesi:

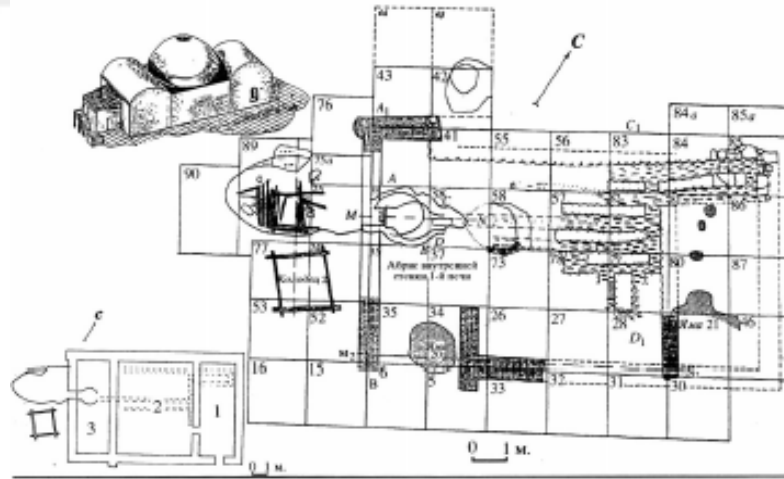

Рис. 117. Общий план бани № 1

Ç.13 1.Numaralı hamamın planı, (Rafid Şarifullin, “Bani Bolgara i ih izuçenie”2001)

²⁴⁴ Şarifullin, a.g.e, s. 230.

²⁴⁵ Rafail Hakimov, a.g.e, s.245.

²⁴⁶ Smirnov a.g.e, s.397.

²⁴⁷ Smirnov, a.g.e, s.397.

²⁴⁸ Smirnov, a.g.e, s.398.

1 Numaralı Hamam, 14 x 9 m. ölçülerinde dikdörtgen planlıdır. Giriş yeri günümüze kadar ulaşmamış olsa da muhtemelen kapı girişi güneydoğu tarafında yer almaktaydı.²⁴⁹ Hamamın duvarları iri kireç taşından örülmüş, harçta ince ezilmiş taş ve alebastr kullanılmıştır.²⁵⁰

Yapı büyük ihtimalle köşe hücreli plan tipindedir. Sıcaklık Kara Pulat ve Beyaz Hamamdaki yapılar gibi sekizgen biraz düzleşmiş bir kubbe ile örtülü olduğunu düşünebiliriz.²⁵¹ Soyunma ve Külhane kısımları karo taştan beşik tonozlu eyvanlarla örtülüdür.

Hamamın aydınlatma sistemi aynı Beyaz Hamamdaki gibi olabilirdi. Merkezi kubbenin üzerinde, hamamı aydınlatmak için yuvarlak fil gözleri ve ortasında da bir aydınlık feneri bulunuyor olmalıdır.²⁵²

Soyunma kısmı kuzeydoğu tarafında 2,72 x 5,5 ölçülerindedir. Soyunma kısmının kuzey-doğu tarafında temel altı borularla ısıtılan sekiler bulmuşlardır.²⁵³

F. 157 1. Numaralı hamamın (1954-1956 yüzyıldaki kazılar çekimi. **Velikiy Bolgar**, 2013)

Sıcaklık bölümü kare planlı 6,14 x 6,64 m. ölçülerindedir.

²⁴⁹ Şarifullin, **a.g.e**, s. 229.

²⁵⁰ Smirnov, **a.g.e**, s.396.

²⁵¹ Smirnov, **a.g.e**, s. 397.

²⁵² Smirnov, **a.g.e**, s. 397.

²⁵³ Şarifullin, **a.g.e**, s. 229.

Külhane bölümü güneybatı tarafında dikdörtgen planlı 7,24 x 2,72 m. ölçülerindedir. Hamamda bir tane 1,4 metre çapında ateşhane vardır.

F. 158 1.Numaralı hamamın külhane kısmı kazılar esnasında yapılan fotoğrafı.

Ateş hane tuğladan yapılmıştır, duvarlarının genişliği 0,6 metredir.²⁵⁴ Tonozlu örtülüydü. Hamamın ısıtma sistemi dışarıdanek binadan yapılıyordu.

Ek bina 4,4 x 2 m.lik desteklerle alanı vardı. Alanın güneydoğu tarafında dar 1,6 x 1,74 ve derinliği 2,38 m.lik su kuyusu vardı. Kuyu meşe panoları ile kaplıydı, su boruları için 2 tane deliği vardı. Borularından su, su deposuna ondan sonra hamama dağılıyordu.²⁵⁵ Su hemen buralardan hamama geçiyordu.²⁵⁶

²⁵⁴ Smirnov, a.g.e, s. 394.

²⁵⁵ Smirnov, a.g.e, s. 396.

²⁵⁶ Şarifullin, a.g.e, s. 230.

5.2.5. 2 Numaralı Hamam (№2)

Ç. 14 2 Numaralı hamamın bulunduğu yeri, (Hakimov, 2013)

Yeri: Kızıl Pulat Hamamı'nın batı tarafında, sol sahil yolunda, turistik kompleks yanında yer almaktadır.

Tarihi: XIV. yüzyılda inşa edilmiştir.

Tarihçesi: Kazılar sonucunda hamamın XIV. yüzyıla ait olduğunu ispat eden ve kubbe için kullanılan tuf malzeme bulmuşlardı.²⁵⁷

Onarım ve Bugünkü durumu: Kazılar 1951 ve 1954 yıllarında O.S. Hovanskiy ve İ.A. Talitskoy tarafından gerçekleştirilmiştir.²⁵⁸ Kazılar sonucunda 2 Numaralı hamamın XIV. yüzyılın ortalarında, M. 1325 yıllarında inşa edildiği belirtilmektedir.²⁵⁹ Kazılarda birkaç parça çini süsleme de bulunmuştur.²⁶⁰ 1951'de kazılara göre temelinin ısıtma sistemi açıklanıyor ve temelinin mermer olduğunun

²⁵⁷ Smirnov, a.g.e, s. 399.

²⁵⁸ Hakimov, a.g.e, s. 246.

²⁵⁹ Hakimov, a.g.e, s. 248.

²⁶⁰ Şarifulin, a.g.e, s. 233.

tahmin edebiliriz. Hamamın Giriş soğukluk kısmı ağaçtan yapıldığını ve doğu taraftan eklendiğini düşünebiliriz.

F. 159 Hamam 2

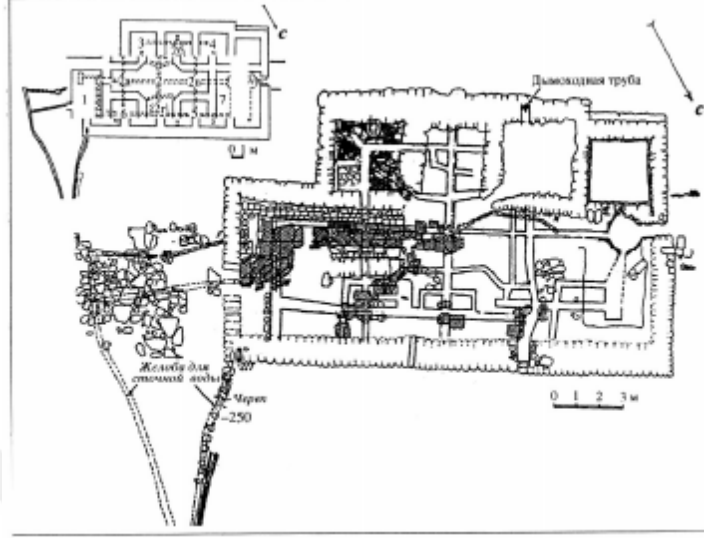
2012 yılında S.G. Boçarov üçüncü kez kazılar ve araştırmalar yapmıştır.²⁶¹ Günümüze kadar hamamın sadece temeli ulaşmıştır. Kazılar sonucunda temel altında ısıtma sistemi boruları bulmuşlardır. Isıtma sistemi sobadan T şeklindeki üç kanallardan gerçekleşmektedir. Binanın merkezinden geçen kanal ılıklik kısmıyla birleşmektedir. Kalan iki kanal sobadan ters tarafa ayrılıp, genel kanala paralel şekilde, merkez kısmı ve başka kısımlarla birleşiyordu.

F.160 2. Numaralı hamamın kazılar esnasında yapılan fotoğrafı.

²⁶¹ Hakimov Rafail, a.g.e, s. 246.

Mimarisi ve Süslemesi:

Ç. 15 2 Numaralı hamamın planı, resim, (Rafid Şarifullin, 2001)

2 Numaralı Hamam 11 x 20 m. ölçülerinde dikdörtgen planlıdır.²⁶² Bina soyunmalık, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşmaktadır. Hamamın giriş etrafındaki alanı 6 x 6 m.dir. Alanın güney tarafında çeşme bulunmuştur.²⁶³ Hamamın 80-90 cm. kalınlığındaki duvarları çeşitli boyutta olan kireçtaşı ve kumtaşından yapılmıştır.

Sıcaklık bölümü haçvari planlı, dört eyvanlı ve köşe hücreli plan tipindedir. Sıcaklık bölümünde orta alanın üzerinin kubbe, köşe hücrelerinin de kubbelerle örtülü olduğunu söyleyebiliriz.²⁶⁴ Kazılar sonucunda kubbede aydınlık feneri bulunabileceğini destekleyecek epeyce cam parçası bulunmuştur.²⁶⁵ Soyunmalık ve külhan kısımları da tonozla örtülü olabilirdi.

²⁶² Şarifullin, **a.g.e**, s. 231.

²⁶³ Smirnov, **a.g.e**, s. 399.

²⁶⁴ Bunu isbat eden kazılar sonucunda bulunan pahlı kenarlarla paralelyüz formlardaki tuf parçalarının

bulunması. Aleksey Smirnov, **a.g.e**, s. 298-399.

²⁶⁵ Kazılar sonucunda orta Asya tipine benzeyen epeyce etrafında boncuklu cam parçaları bulunmuştur. Aleksey Smirnov, **a.g.e**, s. 399.

F.161 2. Numaralı hamamın planı.

Hamam girişı güneydoğu tarafında yer almaktadır.²⁶⁶ Soyunma odası yaklaşık 6 x 3 m. ölçülerindedir. Sol köşede 2 m. uzunluğunda 0,40 m. genişliğinde ve 0,40 m. yüksekliğinde sedirler yerleştirilmiştir.²⁶⁷ Kuzey doğu tarafı günümüze ulaşmamıştır.

Sıcaklık bölümü, 10 x 9 m. ölçülerinde kare planlı olup dört köşede yer alan halvetleri ve aralardaki eyvanlarıyla haçvari şeklindedir.²⁶⁸ Merkezi bölümünün duvarlarının sıvayla kaplanıp üzerine mavi, kırmızı ve sarı tonlarında süslemeler yapıldığı kalan izlerden anlaşılmaktadır.

²⁶⁶ Şarifullin, a.g.e, s. 231.

²⁶⁷ A.Smirnov, a.g.e, s. 399.

²⁶⁸ Şarifullin, a.g.e, s. 231.

F. 162 2 numaralı hamamın yıkanma odaları.

Köşe (halvet) odalarından kuzeybatı ve güneydoğu yönlerde olanlarının ölçüleri kalan temel izlerinden anlaşıldığı kadarıyla yaklaşık 2,5 x 2,5 m.dir. Diğerleri günümüze ulaşmamıştır ancak onların da mevcut halvetlerin şeklinde ve ölçülerinde olduğunu tahmin edebiliriz. Halvet odalarının merkezi ölüme açılan kapılarının genişliği 0,35 m. olup kapılar sivri kemerlidir.²⁶⁹

F. 163 2 Numaralı hamamın köşe halvet kısmındaki kurnusu.

Güneydoğu tarafındaki halvette iki tane kurnası mevcuttur. Kurnalar dikdörtgen

²⁶⁹ A.Smirnov, a.g.e, s. 402.

ve köşeleri pahlı şekildedir.²⁷⁰ Buraya su getiren lüleler taştan yapılmış olup soğuk ve sıcak su kullanımına olanak sağlamaktadır.

F. 164 2 Numaralı hamamın Güneydoğu tarafındaki halvette 2 tane kurnası.

Sıcaklık bölümünün zemini yaklaşık 0,50 x 0,80 m. ölçülerinde ve 0,10 m. kalınlığında dikdörtgen şeklindeki döşeme taş tuğla ile kaplıdır.²⁷¹ Sıcaklık bölümünün ortasında çeşme yer almaktaydı.²⁷²

---

²⁷⁰ A.Smirnov, **a.g.e**, s. 404.

²⁷¹ Smirnov, **a.g.e**, s. 398.

²⁷² A.Smirnov, **a.g.e**, s. 402.

F. 165 2 Numaralı hamamın kazılar esnasındaki fotoğrafı.

Külhan odası dikdörtgen planlı olup iki bölüme ayrılmıştır. Güneybatı tarafı 2,6 x 2,6 m. ölçülerinde kare planlıdır. Temeli kesme taşlarla yapılmıştır. 0,60 m. genişliğinden duvarları kireçtaşı ile kaplanmıştır. Temeli başka odalara göre yaklaşık 0,60 m. yüksek olup bu oda soğuk su deposu olarak yapılmıştır. Kuzeydoğu tarafındaki bölüm 4,5 x 2,2 m. ölçülerindedir. Su geçirmez bir sıva ile kaplanmıştır.

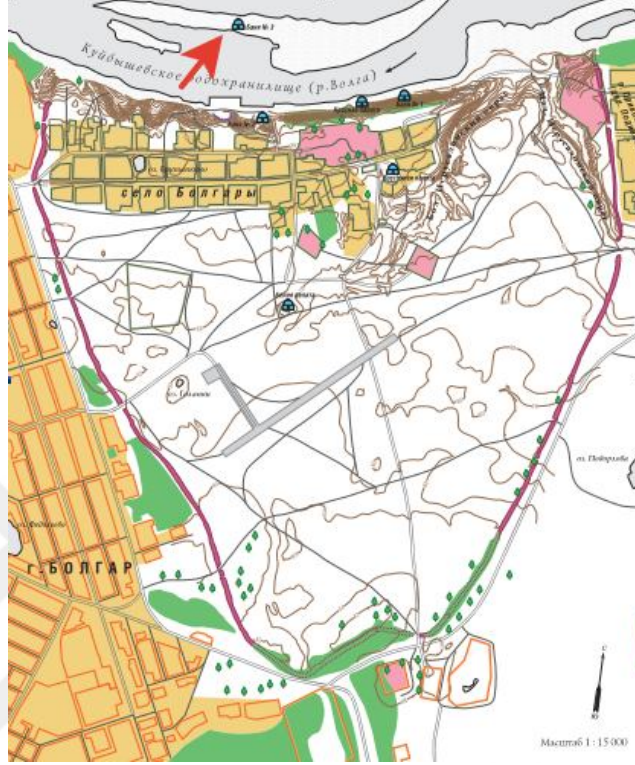
Günümüze kadar külhan kısmı temel seviyesinde ulaşmıştır, temelinin daha yüksek olduğu tahmin edilebilir. Güneybatı duvarı yanında, tam külhanın ortasında ateşhane vardır. Yaklaşık 1,5 m. çapındaki ateşhanenin yüksekliği de yaklaşık 1 m.dir. Ateşhanenin üzeri küçük bir kubbe ile örtülüdür.²⁷³ Su boruları T harfi şeklinde yapılmıştır.

---

²⁷³ Şarifullin, a.g.e, s. 232.

5.2.6. 3 Numaralı Hamam (№3)

Ç.16 3 Numaralı hamamın yerleştiği yeri, (Hakimov, 2013)

Yeri: Bulgar şehrinin karşıdaki adasında, batı tarafında yer almaktadır.

Tarihi: XIV. yüzyılın ortalarında, M.1320 yıllarında inşa edilmiştir ve M.1360 yıllarına kadar kullanılmıştır.

Tarihçesi: Hamamın temeli ve ısıtma sistemin kalıntılarını günümüzde görememekteyiz. Kazılarda, çini, cam gibi malzemeler ve yapıya ait dekoratif unsurlar tespit edilemediği için, araştırmacılar bu hamamın köylü ve şehirden uzakta yaşayan halk için inşa edildiğini söylemektedirler. Onlara göre bu hamamın tarihi XIV. yüzyılın ortasına, 1320 yıllarına dayanmaktadır.²⁷⁴

Kazılar esnasında hamam etrafında delikler bulmuşlardı. Araştırmacıların görüşlerine göre hamamın etrafı çitlerle çevrilmiştir.²⁷⁵

Hamamın sıcaklık bölümünün zemini altında 4-5 tane birbirine paralel künkler

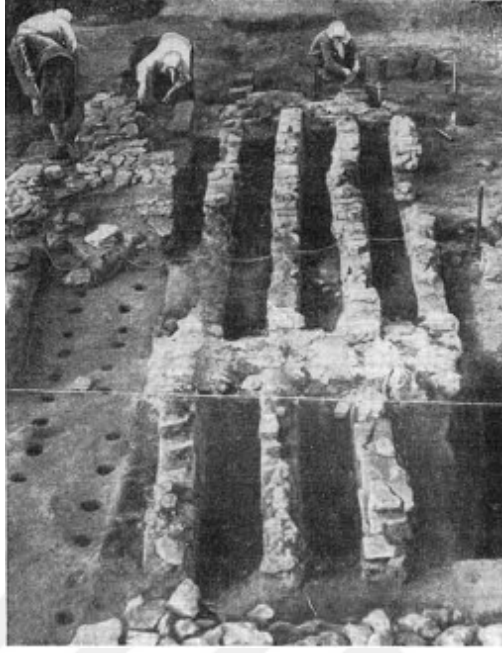
²⁷⁴ A.Şarifullin, a.g.e, s. 237.

²⁷⁵ A.Smirnov, a.g.e, s. 418.

geçmekteydi. Isıtma, su ve kanalizasyon künklerinin sistemini şehirdeki diğer hamamlarla kıyasladığımız zaman, birbirlerine benzediklerini söyleyebilmekteyiz.

F.166 3 Numaralı hamam su küntleri sistemi, ('Trudı Kuybışevskoy arheologičeskoy ekspeditsii' kitabı s.419)

F. 167 3 Numaralı Hamamın 3 su küntleri sistemi, ('Trudı Kuybişevskoy arheologičeskoy ekspeditsii' kitabı s.419)

Onarım ve Bugünkü Durumu: Yapıda, 1950-1951 yıllarında kazılar gerçekleştirilmiştir.²⁷⁶ Günümüzde hamam tamamen yıkılmış olup sadece temeli ulaşmıştır. XIX. yüzyıla kadar hamamın bir kısmının ayakta olduğuna dair rivayetler bulunsa da bunu destekleyecek bir kaynağa ulaşamamıştır. Bu ada üzerindeki olan hamam artık su altında bulunmaktadır.

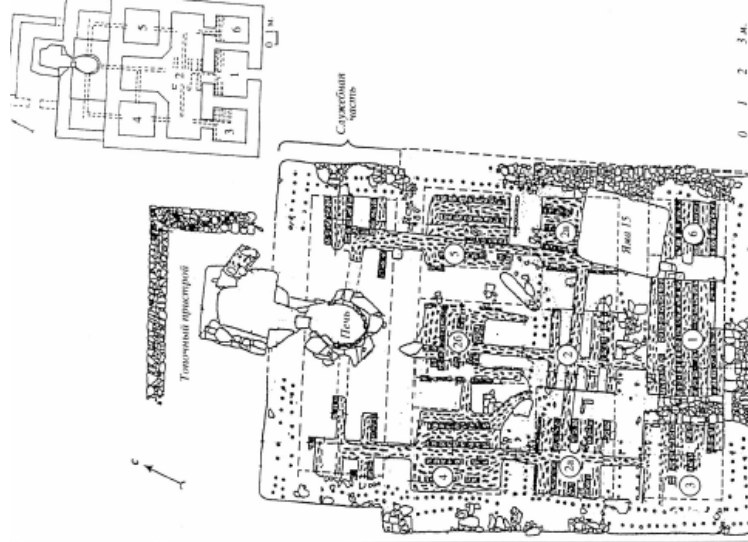
---

²⁷⁶ Smirnov, a.g.e, s. 415.

F. 168 3 Numaralı Hamam ‘Trudı Kuybıřevskoy arheologičeskoj ekspeditsii’ kitabı s. 418

Mimarisi ve Süslemesi:

Ç.173 Numaralı hamamın planı, (Rafid Şarifullin, 2001)

3 Numaralı Hamam, 12 x 15 m. ölçülerinde ve dikdörtgen planlıdır. Kuzeybatı

tarafında 4 m. uzunluğunda bir bina eklenmiştir.²⁷⁷ Yapı, diğer hamamlardan farklı olarak sıcaklık ve sıcaklığa girmeden önce hazırlık mekânlarını oluşturan soğukluk ve ılıklik bölümlerinin farklı bir düzenlemeyle ele alındığı bir plana sahiptir. Kare plan içindeki sıcaklık bölümü üç yönde yerleştirilen eyvanlar ve iki köşe hücrelerinden oluşmakta, buraya üç kare mekândan oluşan dikdörtgen planlı hazırlık mekânından ulaşılmaktadır.

F. 169 3 Numaralı hamamın temeli.

Yapının girişinde ayrıca bir mekân olup olmadığı bilinmemektedir. Hamamın külhanı dikdörtgen planlıdır. Yapının tespit edilen kısımları köşelerdeki halvetler, eyvanlar ve külhan bölümüdür. Günümüze ulaşan haliyle mimari durumu hakkında fazla bilgi vermek mümkün değildir. Ancak yukarıda da bahsedildiği gibi şehirdeki diğer hamamlarla karşılaştırıldığında benzer özellikler gösterdiği söylenebilir. Ancak planındaki farklılıktan dolayı sıcaklık bölümünün merkezinin ve eyvanların kollarının tonozlarla, iki köşedeki halvet kısımlarının da küçük kubbelerle de örtülü olduğu düşünülebilir. Külhan, ek bina ve günümüze ulaşmayan soğukluk kısımları da sivri kemerli ya da beşik tonozlarla örtülü olmalıdır. Hamama giriş güneydoğu tarafından sağlanmaktadır. Hamamın duvarları günümüze kadar ulaşmamıştır, ancak kazılarda tespit edilen malzemelere göre duvarlar 27 x 4 x 5 ölçüsünde tuğladan yapılmıştır.

²⁷⁷ Şarifullin, a.g.e, s. 234.

F. 170 3 Numaralı hamamın temeli.

Yapının mevcut durumuna ve kazılarda tespit edilen planına göre, soğukluk kısmının bulunmadığını, soğukluk ve ılıklik bölümlerinin girişteki üç mekândan oluşan hazırlık birimiyle ele alındığını söyleyebiliriz. Diğer yapılarda karşılaştığımız haçvari kollar arasındaki köşe halvetlerinden oluşan plan bu hamamda farklı değerlendirilmiştir. Yapının kare planlı sıcaklık kısmı içinde, güney yönündeki köşelerindeki iki halvet hücresi ve bir eyvan kolunun yer alması gereken alana 3,7 x 2,4 m. ölçülerindeki dikdörtgen planlı ve kendi içinde üç kare mekân yerleştirilerek, soğukluk ile sıcaklık kısmı arasında bir geçiş mekânının oluşturulduğu düşünülebilir. Bu alanın temelinde ısıtma sistemine ait künkler bulunmaktadır.²⁷⁸ Büyük ihtimalle bu odalar, soğuklukla sıcaklık mekânları arasındaki hazırlık mekânlarıdır ve giyinme odası veya benzeri olarak kullanılabilirlerdi. “Bani Goroda Bolgara” kitabında da O.S.Hovanskaya buna işaret etmektedir.²⁷⁹

Külhan bölümü ise dikdörtgen şeklinde, 3,7 x 10,6 m. ölçülerinde olup, yapının kuzeybatı tarafında yer almaktadır. Külhan bölümünün ortasında 1,2 m. çapında yuvarlak bir ateşhane bulunmuştur. Ateş hanenin iç cephesi tuğlayla yapılmıştır.²⁸⁰ Ateşhanenin üstünde de sıcak suyu depolayan bir hazne bulunmaktaydı. Ateşhanenin içine malzeme konan açıklığı binanın içinde değil,

²⁷⁸ Şarifullin, a.g.e, s. 234.

²⁷⁹ O.S.Hovanskaya, a.g.e, s. 415.

²⁸⁰ Şarifullin, a.g.e, s. 236.

külhana diğer yönden birleşen bina tarafındadır. Hamamın ısıtma sistemi buradan gerçekleştirilmiştir.²⁸¹ Külhanın yanındaki bu bina 7,2 x 4,2 m. ölçülerinde dikdörtgen planlıdır. Bu yapının sadece kuzey köşesinin temelleri mevcuttur.

5.3. Türbeler

5.3.1. Doğu Türbesi

F.171 Doğu türbesi

Yeri: Büyük Cami'nin doğu tarafında yer almaktadır.

Tarihi: XIII-XIV. yüzyıllarda inşa edildiği tahmin edilmektedir.

Tarihçesi:

Onarım ve Bugünkü Durumu: Yapıda, 1888-1990 yıllarında tamirat yapılmış ve bu çalışmalar sırasında iç mekânda mezar taşı bulunmuştu.²⁸² Mezar taşında burada “Sabar-İlçci, Buraş hanın kızı 4 Haziran 1291 yıl” vefat edilmiş diye yazılmıştır.²⁸³ 1964 yılında kazılara başlanmış, 1965-1966 da devam edilmiştir. Sonra 1991, 1995-1996 yıllarında da kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir.

²⁸¹ Şarifullin, a.g.e, s. 237.

²⁸² www.bolgar.info/v_mavzolej.php

²⁸³ Nikolay Katanov “Epigrafičeskiy Pamyatnik Voljskoy Bulgarii”, IOAIE, T. XXI, vıpusk 3, 1905, s.263-268.

Yapı, XVIII. yüzyılın başında kilise olarak kullanılmıştır. Güney cephedeki kapısı pencereye, batı cephedeki penceresi ise giriş kapısına dönüştürülmüştür. Doğu tarafındaki duvarında 2 adet payanda bulunmaktadır. Bunların sonradan eklendiği tahmin edilmektedir.²⁸⁴ Kazılar sonucunda kuzey batı tarafında fırın bulunmaktadır. Son restorasyon çalışmaları 2007 yılında yapılmıştır.²⁸⁵

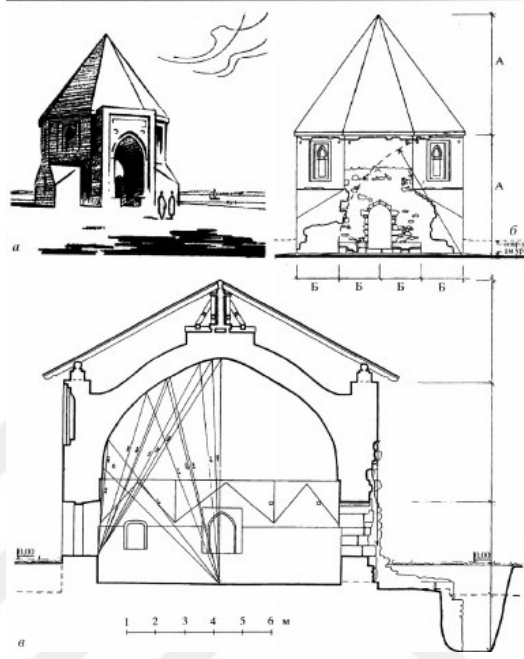

F.172 Doğu Türbesi. (R.S. Hakimov **Velikiy Bolgar**, 2013)

²⁸⁴ Sayar Aydarov, **a.g.e**, s. 38.

²⁸⁵ www.bolgar.info/v_mavzolej.php

Mimarisi ve Süslemesi:

.18 Doğu Türbenin planı, (Fedorov-Davidov German,2001)

Doğu Türbesi dıştan 11 x 11 m. içten ise 8,5 x 8,5 m. llerinde ve kare planlıdır.²⁸⁶ Giriş kısmı güney tarafında ve ta kapısı yüksek sivri kemerlidir. Ta kapının giriş kısmı genişliği 5 m.dir. Türbe kilise olarak kullanılırken türbenin girişi batı tarafına alınmıştır.²⁸⁷ Ancak kazılara göre orijinal ta kapı açıklığı güney cephesindeydi.²⁸⁸

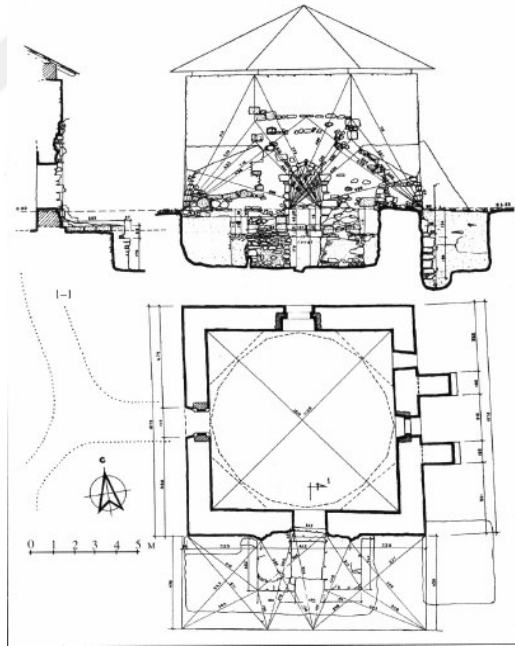
²⁸⁶ Sayar Aydarov, a.g.e, s. 34.

²⁸⁷ Sayar Aydarov, a.g.e, s. 34.

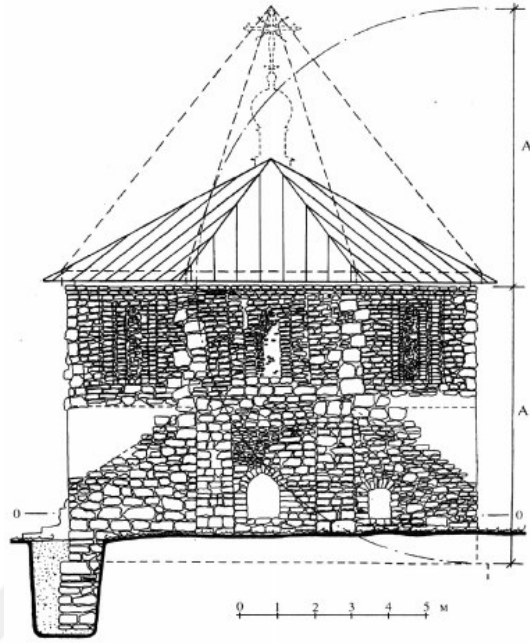
²⁸⁸ Sayar Aydarov, a.g.e, s. 34-36.

F. 173 Doğu türbenin giriş kısmı.

Ç.19 Doğu Türbesi planı. (Fedorov-Davidov German, 2001)

Ç.20 Doğu türbesi çizimi, (Fedorov-Davidov German, 2001)

Kare bir alanı kaplayan türbenin dört köşesinde yer alan pahlarla gövdesi sekizgene dönüştürülmüştür. Orijinalinde, türbenin kubbesi sekiz kenarlı piramidal bir külahla örtülü olmalıdır. Kazılarda tespit edilen ve yapının cephesinde izlenen mimari verilere göre, taçkapı yapının beden duvarları yüksekliğinde ve duvarlardan hafif dışa taşkın şekilde yer almaktaydı. Yapının giriş cephesi hariç olmak üzere üç cephesinde sivri kemerli pencere açıklıkları bulunmaktadır. Türbenin pahlanan dört köşesi üzerindeki cephelerde, dikdörtgen çerçeveler içinde sivri kemerli nişler yer almaktadır. Dıştan piramidal bir külahla örtülü olduğu tahmin edilen yapı, içten ise dört köşede üçgen açıklıklı tromplarla taşınan kubbeyle örtülüdür.

F.174 Doğu Türbesi.

Kubbeye geçişte mukarnas süslemeleri mevcuttur. İç mekândaki çalışmalar esnasında, türbenin köşelerinde 60 santimlik boruların yerleştirildiği de tespit edilmiştir. Duvarların genişliği 1,3 metredir. Duvarların hem iç mekânda hem de dış mekânda kireç taşı ve tuf taşıyla örgülü olduğu görülmektedir. Türbenin içinde kalan izlerden duvarlarının sıvalı olduğu, belki de kubbesinde ve duvarlarında alçı ile yapılan süslemeler olduğu anlaşılmaktadır.

F.175 Doğu Türbesi iç mimarlığı

F.176 Doğu türbenin iç mimarlığı.

5.3.2. Kuzey Türbesi

F. 177 Kuzey türbesi yerleştiği yeri.

Yeri: Büyük Cami'nin minaresinin karşısında yer almaktadır.

Tarihi: XIV. yüzyılın M.1330 – 1331 yıllarında inşa edildiği düşünülmektedir.²⁸⁹

Kazılar sonucunda kuzey türbesinin XIV. yüzyılının başlarına (M. 1330 yıllarına) ait olduğunu söyleyebiliriz.²⁹⁰ M.1431 yılında büyük bir yıkım geçirmiştir.

Tarihçesi:

Onarım ve Bugünkü Durumu: 1964 yılından itibaren araştırmacılar tarafından incelenen²⁹¹ türbede 1968-69 yıllarında restorasyon gerçekleştirilmiştir.²⁹² Uzun bir zamandır türbenin adı 'Monastırskiy pogreb' olarak adlandırılmıştır, çünkü Uспен manastırı rahipleri tarafından manastır için kullanılmıştır.

²⁸⁹ S.S.Aydarov, N.D. Aksenova, **a.g.e**, s.30.

²⁹⁰ T.A Hlebnikova, "Arheologičeskiye İssledovaniya Mavzoleev Goroda Velikiye Bolgarı V 1966 Godu", **Povolje V Sredniye Veka**, Moskva 1970, s.59.

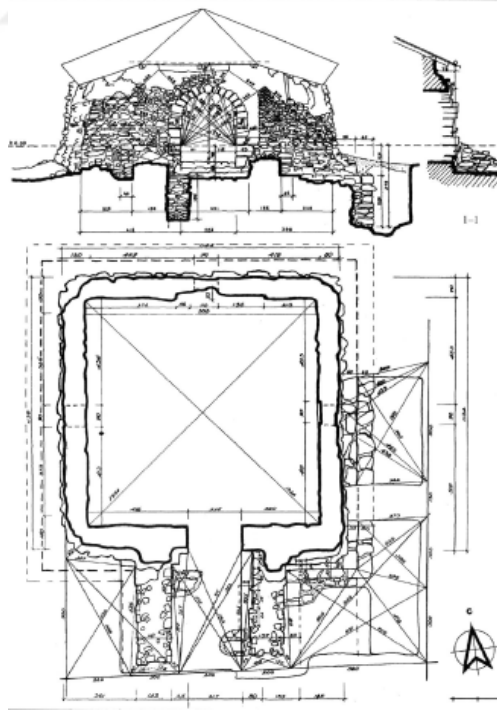
²⁹¹ A.S.Vokresenskiy, A.P Smirnov. "Arheologičeskoe İssledovaniye Sobornoj Meçeti (Çetrehugolnika) V Velikih Bolgarah", 1966, № 1, s.244-257.

²⁹² S.S.Aydarov, N.D. Aksenova, **a.g.e**, s.3

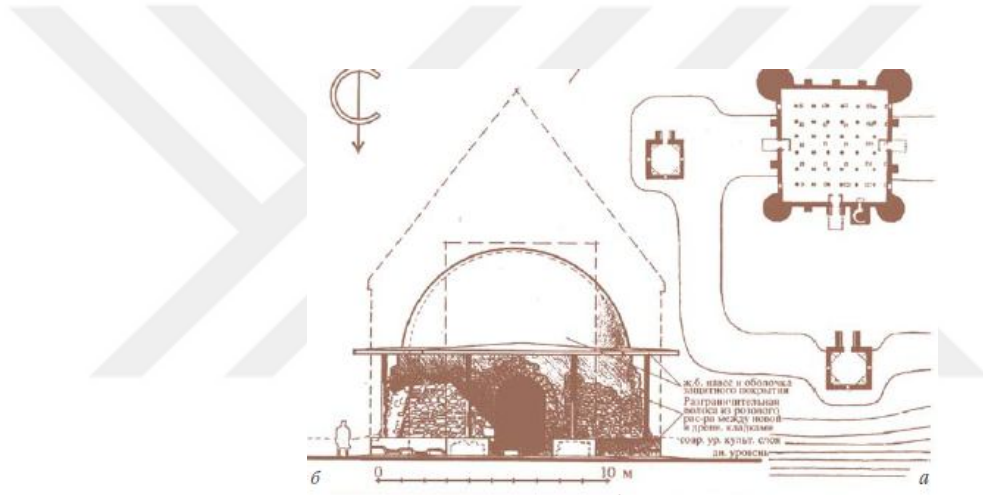
F.178. Kuzey türbesi. (1894 yılı)

Mimarisi ve Süslemesi:

Ç.21 Kuzey Türbesi planı, (Fedorov-Davıdov German, 2001)

Kuzey türbesi 9,5 x 9,5 m. ölçülerinde ve kare planlıdır. Kubbe ile örtülmüştür. Türbenin giriş kısmı güney tarafında yapının beden duvarlarından oldukça dışa taşkın, eyvan benzeri taç kapı şeklinde yapılmıştır. Bu bölüm, yerden biraz yükseltilmiş temel izleri şeklinde görülebilmektedir. Taç kapının yüksekliği 6,5 m. genişliği de 4,5 m. olmalıdır. Türbenin her 3 cephesinde sivri kemerli pencereleri vardır. Duvarın kalınlığı 1,7 m.dir.²⁹³

Ç.22.Kuzey türbesinin imarı. (Hakimov **Velikiy Bolgar**, Moskva-Kazan, 2013)

Taçkapıdan açıklığından sonra sivri kemerli bir kapıyla iç mekâna ulaşılmaktadır. Yapının duvarlarında düzensiz örgülü kireçtaşı kullanılmıştır. Kapıda herhangi bir süsleme görülmemektedir. Büyük ihtimalle bitkisel desenlerle süslenmiş olabilirdi.²⁹⁴ Binanın köşelerinde seramikten çanak çömlekler bulunmuştur.

²⁹³ R.S. Hakimov, **a.g.e**, s. 216.

²⁹⁴ R.S. Hakimov, **a.g.e**, s.216.

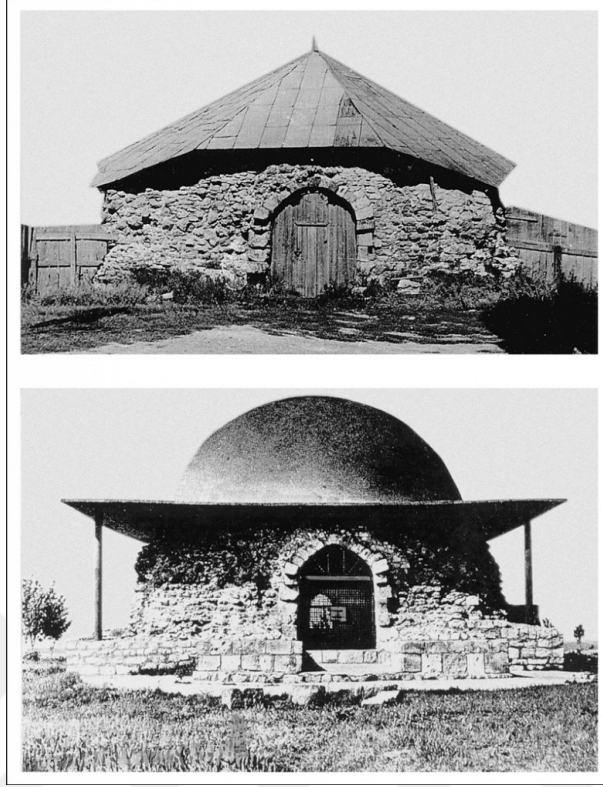

F. 179 Kuzey türbesi, (<http://maptab.ru/ekspozitsii/2429>, 2016)

F.178 Kuzey türbesi

F. 179 Kuzey türbesi, (Fedorov-Davidov German, 2001)

F.180 Kuzey türbesi. Giriş portalı.

F.181 Kuzey türbesi.

F.182 Kuzey türbenin iç mimarlığı.

5.3.3.Han Türbesi

F.183 Han türbesi.

Yeri: Şehrinin güneydoğu tarafında Küçük Minare yanında yer almaktadır.²⁹⁵

Tarihi: XIV. yüzyıl.

Tarihçesi: İdil Bulgar şehrinde, 1361 yılında Timur tarafından gerçekleştirilen saldırılar esnasında Han Türbesi hasar görmüştür. 1431’de ise yangından dolayı büyük bir zarar gören türbe, XVIII-XIX. yy.larda çökmüştür. Şehirde yakın senelerde yapılan çalışmalar sırasında türbe de restorasyon geçirmiştir.²⁹⁶

Onarım ve Bugünkü Durumu: Küçük minarenin yanında yer alan dört türbeden, bir tanesi “Han Türbesi” olarak adlandırılır. Türbelerin yapılış tarihi XIV. yüzyıla dayanır. Bu türbenin temeli, kuzey ve batı duvarları, kendi eski halinde olup bizim günümüze kadar ulaşmıştır. Türbenin başka kısımları ise restore edilmiştir. Bunların yanında başka türbelerin temelleri de bulunmaktadır.

1914 yılında S.İ. Pokrovskiy, M.G. Hudyakov, B.E. Krellenburg tarafından ilk

²⁹⁵ Akdes Nimet Kurat, a.g.e., s.793.

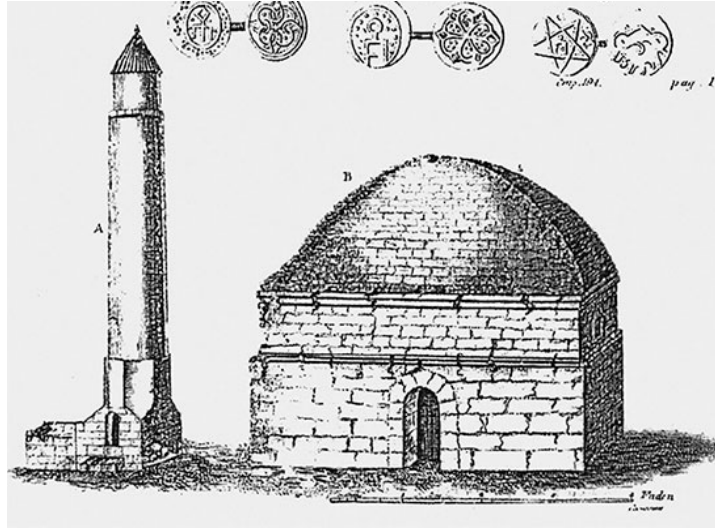
²⁹⁶ N.D Aksenova, “Arheologičeskoe İzüçenie Mavzoleev Yugo-Vostoçnoy i Yujnoy Çasti Bolgara”, **Gorod Bolgar Monumentalnoe stroitelstvo arhitektura i blagoustroistvo**, ‘Nauka’, Moskva; 2001, s. 211.

kazılar gerçekleştirilmiştir.²⁹⁷ 1968-1969 yıllarında da A.P. Smirnov tarafından araştırmalar yapılmıştır.²⁹⁸ Han Türbesi yan yana inşa edilmiş dört yapıardan birisidir.

Bu araştırmada kuzeybatı yönündeki yapının başka amaçlar için de kullanıldığı tespit edilmiştir. Kazılarda bu yapının içinde yeraltı ısıtma sisteminin izleri bulunmuştur. Bazı kaynaklara göre yapı, önceden misafirhane, imaret vb. bir amaçla kullanılmaktaydı. Buna göre, öncesinde konaklama, hamam vb. amaçlarla kullanılan yapı, bir zaman sonra türbeye dönüştürülmüştür.

Bu 4 türbe, batıdan doğuya doğru yerleştirilmiştir. Han türbesi Doğu, Küçük Batı ve Büyük Batı kısımlarına bölünür. Han türbesi ve Küçük Batı türbesi aynı zamanda yapılmıştır. Ancak Büyük Batı ve Doğu türbeleri sonra yapılmış olduğunu görüyoruz. Merkezde bulunan Han Türbesinin duvarları, pencere ve kapı nişleri ve mezar kalıntıları günümüze kadar ulaşmıştır.

Yukarıda bahsettiğimiz türbelerin dönemin önde gelen kişilerine, soylularına ait olduğunu düşünebiliriz. Türbenin kuzey ve güney yönlerinde zamanla hazire oluşmuştur. Hazirede yer alan mezar taşlarının izleri günümüze kadar ulaşmıştır. Uspen Kilisesi'nin inşasında, temelde bu mezar taşlarının kullanıldığı görülmektedir.

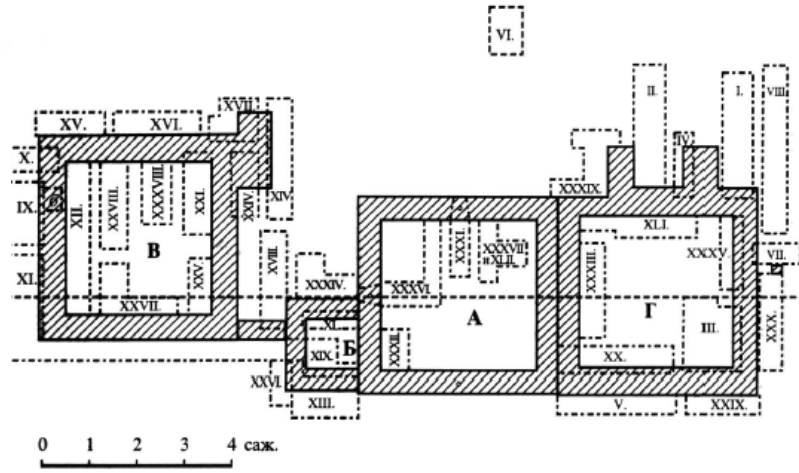
F.184 Han Türbesi, (P.S.Pallas resmi, 1768 yıl)
http://www.kodges.ru/static/read_92270_14_39.html

²⁹⁷ Svetlana Persova, "Deyatelnost Obçestva Arheologii İstorii İ Etnografii", Povoljskaya Arheologiya V Bolgarskom Gorodiçe V Kontse XIX –Naçala XX Veka", №2 (12), 2015, s.273.

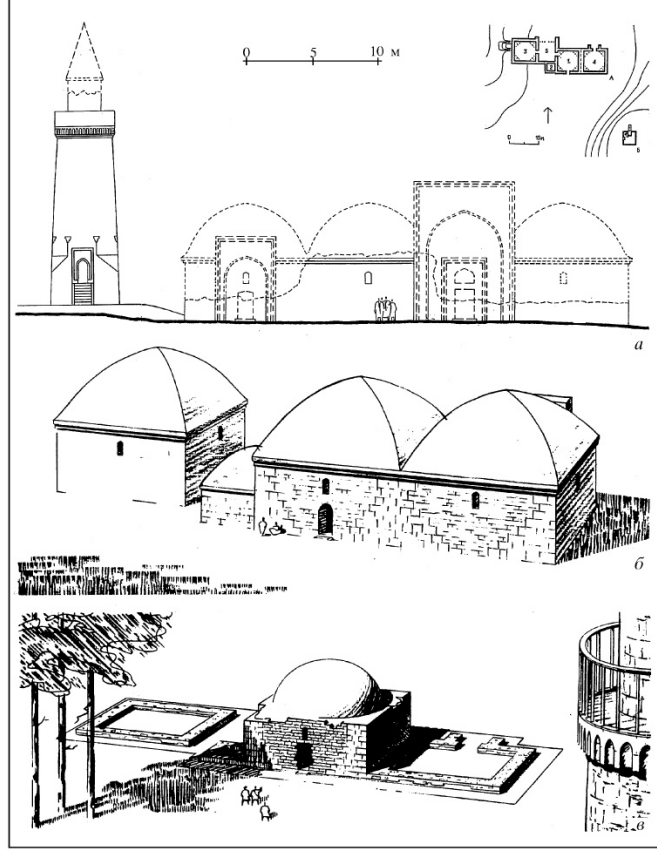
²⁹⁸ N.D.Aksenova, A.P.Smirnov, T.A. Aksenova, **Raskopki Gorodiça Velikiye Bulgari**, Moskva, 1969, s.171-173.

F.185 Han Türbesi,(N.G. ve G.G. Çernetsovlar resmi, 1838 yıl)
http://www.kodges.ru/static/read_92270_14_39.html

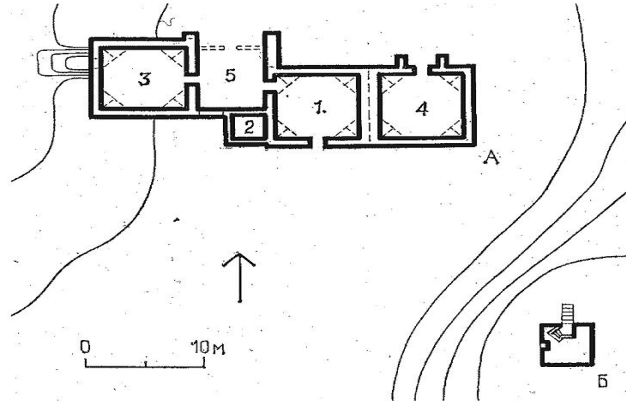

Ç. 23 Han Türbesi planı

Ç.24 Han Türbesi Çizimi.

Mimarisi ve Süslemesi:

F.186 Han türbesi.

Han türbesi 8,5 x 8,5 m. llerinde olup kare planlıdır.²⁹⁹ Türbe kubbeyle örtülüdür. Bazı araştırmalara göre, büyük ihtimalle kubbesinin üzeri piramidal bir klahla örtülüydü. Türbenin duvarları ise kireç taşından yapılmıştır.³⁰⁰

²⁹⁹ Gamirzan Davletşin a.g.e., s.331, Akdes Nimet Kurat, a.g.e., s.793.

³⁰⁰ R.S.Hakimov, a.g.e, s. 218.

F.187 Han Türbesine giriş kısmı.

Türbenin giriş kapısı kuzey duvarında taç kapı şeklinde yapılmıştır. Taçkapıdan açıklığından sonra sivri kemerli bir kapıyla iç mekâna ulaşılmaktadır. Türbenin dört cephesinde sivri kemerli birer pencere bulunmaktadır.³⁰¹ Türbe içerisindeki duvarı ve kubbeleri sıvalı olmalıdır. Kubbesinde sıva görülmektedir.³⁰²

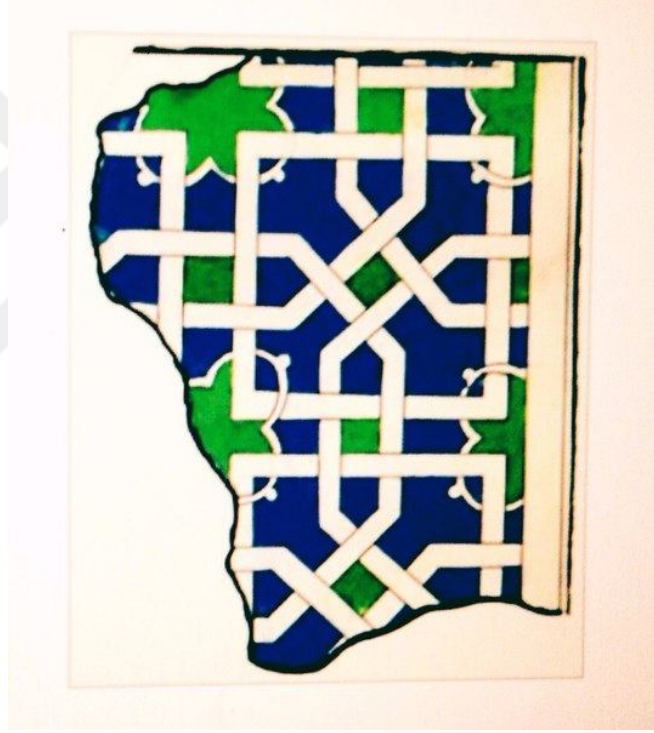

F.188 Han Türbesinin iç mimarlığı.

³⁰¹ N.D Aksenova, **a.g.e**, 206.

³⁰² S.S.Aydarov, N.D.Aksenova, **a.g.e**, s.66.

İç mekânda, dört köşede yer alan tromplar üçgen açıklıklı olup duvarların üst bölümünü önce sekizgen, sonra onaltıgen bir kasmağa dönüştürmektedir. Türbede yapılan kazı çalışmaları sonucunda epeyce bitkisel ve geometrik süslemeli çini parçaları ve kitabeli çini parçaları elde edilmiştir. Çini süslemelerin duvarlarda kullanıldığı tahmin edilmektedir. Yine kazılar sonucu elde edilen silmeli taş fragmaların ise pencerelerin etrafında ve kapı çerçevesinde kullanıldığı belirlenmektedir. Kireç taşından oyulmuş taş kuzey tarafındaki kapı kenarlarında kullanılmıştır.³⁰³

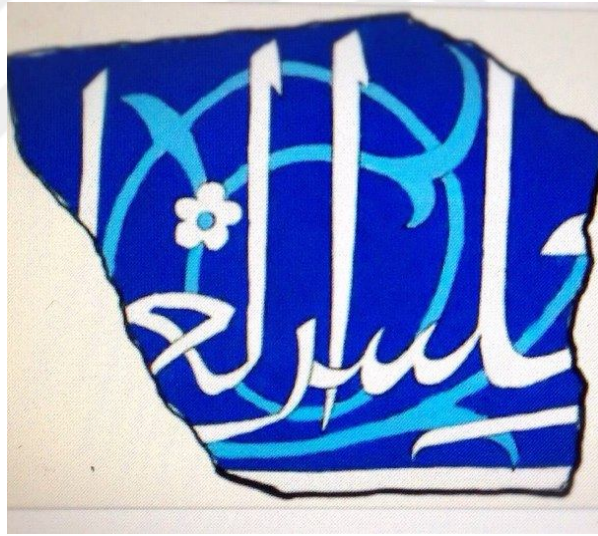

F.189 Han Türbesi Süslemeleri

³⁰³ N.D Aksenova, **a.g.e.**, s. 208.

F.190 Han türbesinin süslemesi.

F.191 Han Türbesinin süsleme motifleri

Han türbesinin batı tarafında, Küçük Batı Türbesi bulunmaktadır. Türbe 3.30 x 3.40 m. ölçülerinde kare planlıdır. Duvarlarının genişliği 60 cm.dir.

Han Türbesi'nin doğu tarafında, Doğu Türbe bulunmaktadır. Araştırmalara göre türbe daha sonra inşa edilmiştir. Doğu türbesi 8,5 x 8,5 m. ölçülerinde kare planlıdır. Duvarları kireç taşından yapılmıştır. Türbenin girişinin genişliği 2.30 m. olup, kuzey

tarafındadır.³⁰⁴ Girişteki avlu kerpiçten yapılmıştır. Türbede sekiz tane mezar tespit edilmiştir. Bunlardan ikisi çocuklara aittir.

Büyük (ikinci) Batı Türbesi 8,5 x 8,5 m. ölçülerinde olup dikdörtgen planlıdır. Ancak maalesef bu bina zamanımıza kadar ulaşmamıştır. Türbe XIX. yüzyılda kendi kendine çökmüştür. XVIII. yüzyıla ait bir eserde, aynen Han Türbesindeki gibi pencerelerinin dar ve sivri kemerli olduğu zikredilir. Büyük ihtimalle türbenin girişinin taç kapılı ve yüksek kemerli olduğunu tahmin edebiliriz.³⁰⁵

Kazılar sonucunda Büyük Batı Türbesi'nde ısıtma işlevli kullanıldığı düşünülen bir tandır bulunmuştur. Zikrettiğimiz türbelerin iç kısımlarında, 18 tane mezar tespit edilmiştir.³⁰⁶

5.3.4. 1 Numaralı Türbe

Bulgar şehrinde, XIV.-XV. yüzyıllarda inşa edildiği tahmin edilen 4 türbe daha mevcuttur. Taştan inşa edilmiş türbelerin hepsi kare planlıdır ve muhtemelen giriş kısımları yapıların beden duvarlarından yüksek olup dışa taşkın taçkapıya sahiptir.

Türbe 1, XIV. yüzyılın sonunda inşa edilmiştir. Küçük Minare'nin 150 m. güneydoğu tarafındadır. Boyutu 6,6 x 7 m. ölçülerindedir.

³⁰⁴ S.S.Aydarov, N.D.Aksenova, **a.g.e.**, s. 66.

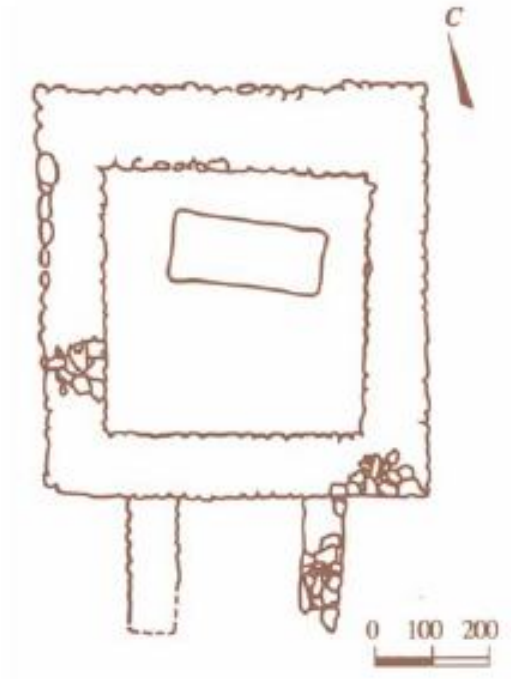
³⁰⁵ N.D Aksenova, **a.g.e.**, s. 208-210.

³⁰⁶ N.D Aksenova, **a.g.e.**, s. 210.

F.192 Türbe 1.

Ç.25 Türbe 1 çizimi.

F. 193 Türbe 1.

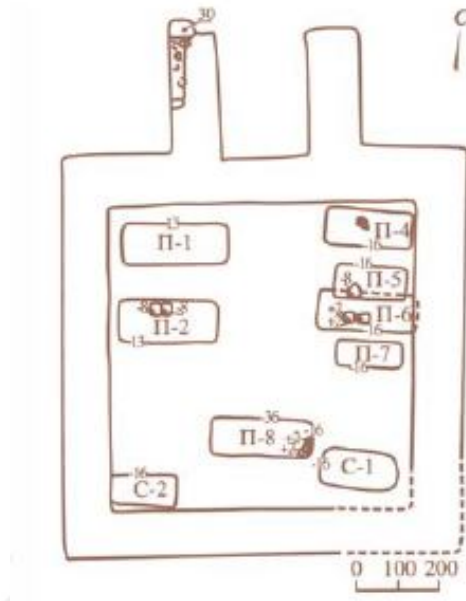
5.3.5 2 Numaralı Türbe

Türbe 2 XIV. yüzyılın sonunda inşa edilmiştir. Küçük minareden 350 metre güneydoğu tarafındadır, türbe 1'den 110 m. uzaklıktadır. Boyutu 9,6 x 9,6 m.dir.

F.194 türbe 2.

Ç.26 Türbe 2 çizimi.

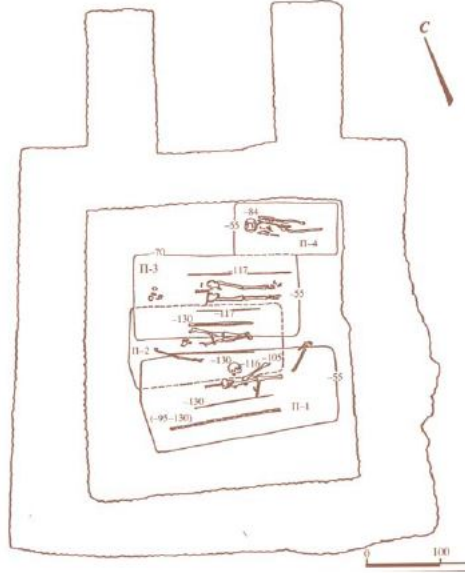
F. 195 Türbe 2

5.3.6. 3 Numaralı Türbe

Türbe 3 XIV. yüzyılın sonunda inşa edilmiştir. Küçük Minareden 250 m. güney tarafındadır. Boyutu 5,3 x 5,3 m.dir.

F.196 Türbe 3

Ç.27 Türbe 3 çizimi

F.197 türbe 3

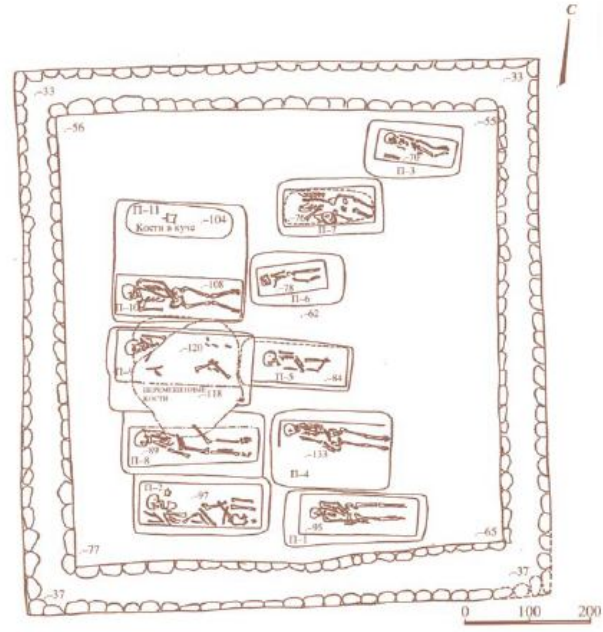
5.3.7. 4 Numaralı Türbe

Türbe 4 XIV. yüzyılın sonunda XV. yüzyılın başlarında inşa edilmiştir. Küçük Minare'nin 600 m. güneydoğu tarafındadır, Türbe 1'den 230 metre uzaklıktadır. Boyutu 8,6 x 8,6 m.dir.

F. 198 Türbe 4.

Ç.28 Türbe 4 planı.

F.199 Türbe 4

5.4. Kara Pulat (Divanhane)

F. 200 Kara Pulat <http://www.bolgar.info/photo/image-254>

Yer Konumu: Kara Pulat Büyük Caminin 400 metre güneyinde ve Küçük Kasaba kompleksinin doğusunda aynı uzaklıkta yer almaktadır. Tam Bulgar şehrinin ortasındadır.

Tarihi: XIV. yüzyıl.

Tarihçesi: Kara Pulat birkaç efsanelere sahiptir. Bunlardan bir tanesi Altın Orda Hanı Bulat Timur tarafından Bulgar kentinin ele geçirilmesi ile bağlantılıdır. İsmi açıklayan şiirsel bir efsane bulunmaktadır. Bulgar şehrinin yenilgisi sırasında Han Abdullah ailesi ve yakınlarıyla birlikte bu binaya sığındı.³⁰⁷ Başka bir efsaneye göre, bu bina bir mahkeme idi.³⁰⁸

³⁰⁷ Hükümdarlar, müthiş bir emir emriyle binayı bir ağaçla kuşattılar ve ateşe verdiler. Hepsini ateşte ve dumanla öldüler, ancak duman temizlendiğinde düşmanlar binanın çatısında beyaz bir elbisede bir kız gördüler. Bu Han'ın kızıydı. Cesaret ve güzelliğiyle şaşkın olan Aksak-Timur, eşi olmaya davet etti. Kız da reddetti. Sonra öfkeli emir, kardeşlerinden ikisini ölüm cezasına çarptırmak istedi. Kardeşleri boynundaki pedlerle görürken, soluk soluğa döndü ve kardeşlerini gözlerinden önce serbest bırakıp, onlara en iyi atları verecek olursa, karısı olmayı kabul eder diye söyledi. Böylece kardeşlerin hayatını kurtardı ve yanmış kütüklere koştular ve ayrıldı. Bina yangınla kararmış kaldı.

³⁰⁸ Mahkeme bir Han ve 3 kişilik bir danışma üretti. Mahkemenin idam edilmesi gerektiği zaman, han ve hakimlerden her biri, Kara Pulata dünyanın taraflarına karşılık gelen özel kapılar aracılığıyla girerlerdi. Han her zaman batı kapılarından girirdi.

F.201 Kara Pulat, İ.S.Panov resmi, (P.Polevoy, 1879 yılı)

"Kara Pulat" adı da çeşitli görüşlere sahiptir. K. Kaftannikov türbeyi "Hâkimler Odası" tanımlamış, diğer araştırmacılar ise bir türbe veya cami, adalet sarayı olarak kullandığını tahmin etmişlerdir.

Kazılar sonucunda Kara Pulat'ta bulunan yeraltı su sistemi boruları, binayı türbe olarak kullandığını düşündürmemektedir.³⁰⁹ Berezin bu yapı hakkında: "Adalet Sarayı (Kara Pulat) aslında camidir. Bunu isbat eden de güneybatı tarafında yer alan bina girişidir. Kuzeybatı tarafından da camiye ek bina yerleşmiştir. Muhtemelen medrese olabilirdi" demektedir.³¹⁰

Aynı zamanda, başka araştırmalar, "Kara Pulat"ın bir mahkeme olarak düşünmektedirler (V.F. Smolin, A.A. Dmitriev, I.N. Berezin, vb.).³¹¹ Kara Pulat isminin kullanılışı ile ilgili de çeşitli düşünceler ileri sürülmektedir; Rivayete göre, savaş esnasında yangın geçirmiş olması mümkündür. Ne için yıllar sonra XIX. yüzyıllarda da Kara Pulat diye adlandırılmıştı? 1888'de A.Dmitriev Bulgar şehrini araştırmaya gelmiştir. Araştırmalar esnasında Ruslar'ın bir dönem Kara Pulat'ı tütsühane (içinde domuzların tütsülenmesinden dolayı) olarak kullandıklarını, bu

³⁰⁹ R.S. Hakimov, a.g.e, s.222.

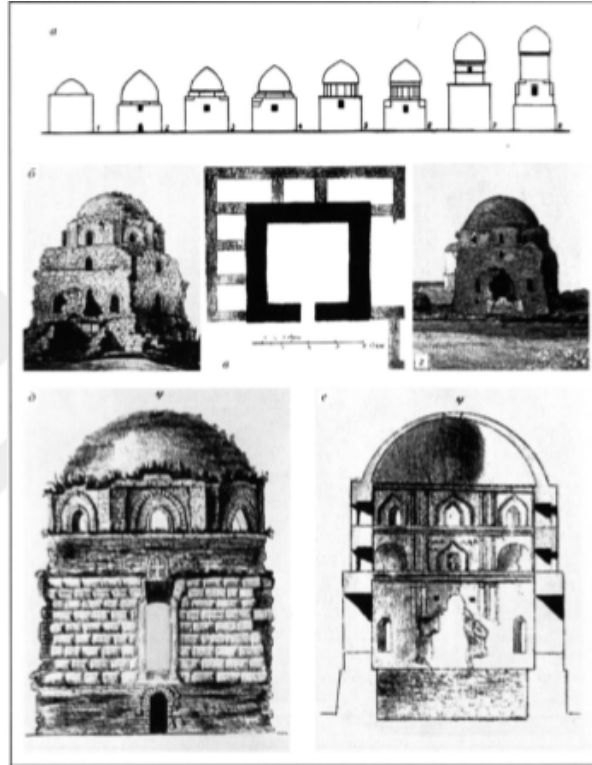
³¹⁰ A.A. Dmitriev, "Drevniy Bulgar İ Tatarskiye O Nem Predaniya, Tipografiya Gubernskogo Pravleniya", Kazan, 19 haziran 1888, s.26.

³¹¹ İslam Ensiklopedisi, 2.cilt, İstanbul, 1979, s.793.

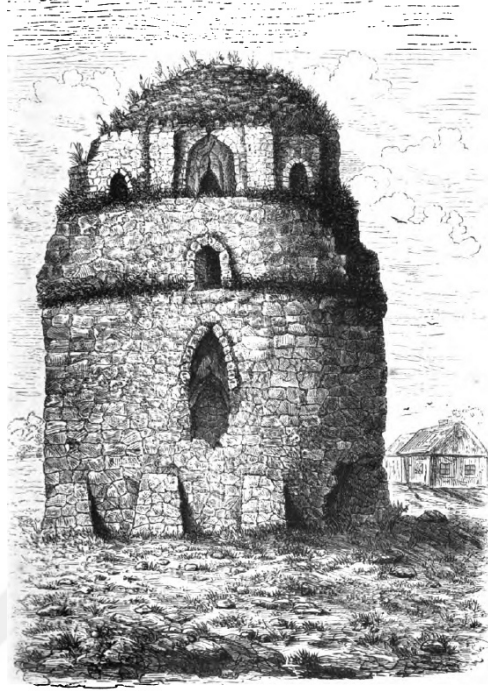
sebeple de binanın siyah ise batmış olduğunu tespit etmiştir.³¹²

Onarım ve Bugünkü Durumu: Günümüze kadar kalan İdil Bulgar mimarisinin benzersiz bir anıtıdır. XIX. yüzyılda bu bina amacı dışında tütsühane olarak kullanıldığı ve bu nedenle binanın dışının ve içinin isten dolayı siyahlaştığı bilinmektedir.

F. 202 Kara Pulat çizimi, (Aydarov, 2001)

³¹² A.A. Dmitriev, *a.g.e.*, s.29-31. Bana binaları gösteren yerel bir kadın bu binayı farklı bir dönemde (hangi sene belirtmemiş) ruslar doğmuz tütsüleme için kullanmışlar ve o doğmuzları Kazan, Spasska, Tetüşi ve başka bölgelere satmak için yetiştirmişlerdir.' Bu mesaj doğru olsa adı da Kara olduğu açıklanıyordur. Ve o zamanda eski binaya yeni yapılan 2 kattaki güney ve batı tarafındaki delikler tütünü çıkartmak için yapıldığını söyleyebiliriz.

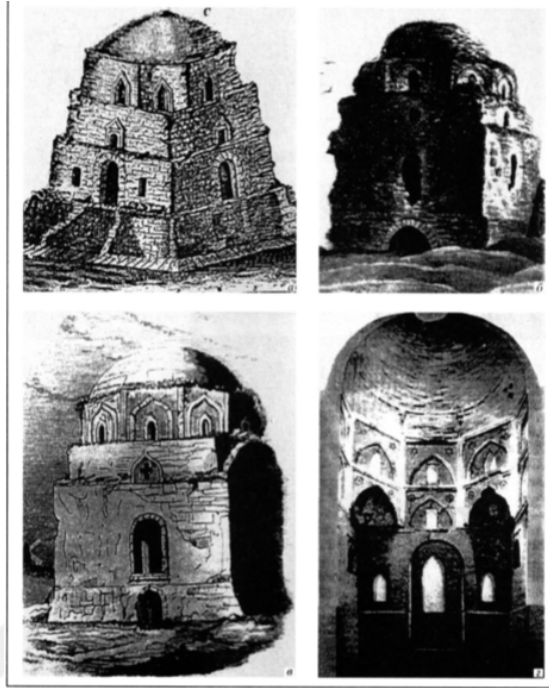
F.203 Kara Pulat (V. Ragozin, 1890)

1884-1926 yılları arasında Kara Pulat kırmızı tuğla ile restore edilmiştir. 1956'da kubbesi, 1976'da duvarları, 1987'de de iç kısmı restorasyon geçirmiştir. Kara Pulat'ın iç kısmında duvarların ve kubbenin tüm iç yüzeyinin temizlenmesi, mimari ve süsleme öğelerinin restorasyonu, seviyeleri bir birine bağlayan merdiven yapılışı gerçekleştirilmiştir. S.S. Aidarov'un restitüsyonunda sekiz kenarlı kubbe ile örtülü olduğu ileri sürülmektedir.³¹³

Kazan Üniversitesi Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Derneği, Kara Pulat'ın güvenliği sayesinde 1870 yıllarından itibaren bir müze düzenlemiştir. Burada mezar taşları, mimari detaylar vb. gösterilmiştir.³¹⁴

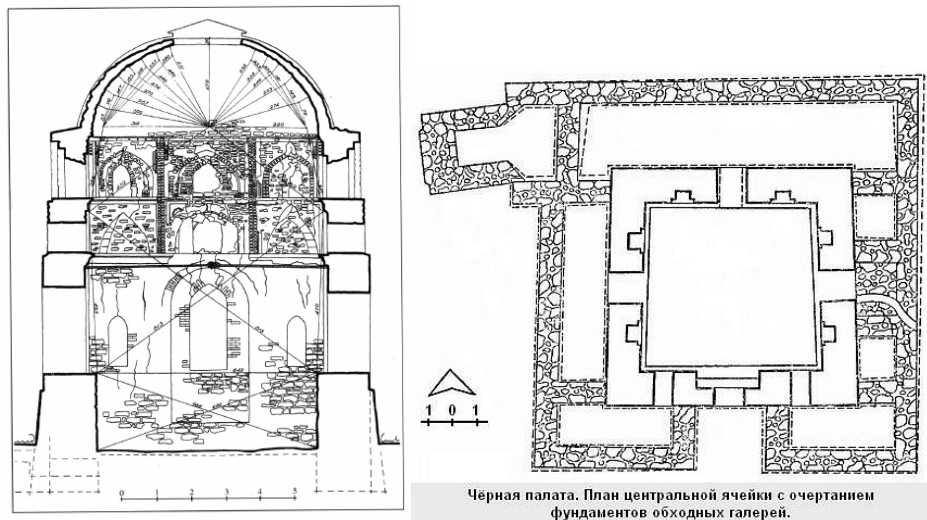
³¹³ E.D.Zilivinskaya “Çernaya Palata v Bolgare r voprosu ob istokah arhitekturnoy formı”, 2011, №13,vıpusk 19, s.4.

³¹⁴ Çernetsovı G. Ve N. “Puteşestviye po Volge”. Moskva 1970. s. 98; S.S.Aydarov, a.g.e, Рис. 65.a,s. 66.b,g.

F.204 Kara Pulat (1 Pallas.2 Juravlev, 1926.3 F.H., Erdman 1825, 4
V.I.Korsuntsev 1902)

Mimarisi ve Süslemesi:

Ç. 29 Kara Pulat planı. (Fedorov-Davidov,2001)

Kara Pulat 11,5 x 10 m. ölçülerindedir.³¹⁵ Yapı kare gövdeli olup kubbeye geçiş bölümü beden duvarlarından biraz içe çekilmek suretiyle düzenlenmiştir. Bunun üzerinde sekizgen karnak kısmından sonra yarım yuvarlak kubbe yer almaktadır.³¹⁶ Üst seviyede kubbeye geçişte kare gövde sekizgene dönmüştür. Öncesinde kubbenin konik külâh şeklinde olduğu tahmin edilmektedir.

F. 205 Kara Pulat <http://www.bolgar.info/photo/subcat-8>

Kesme taştan yapılmış binanın toplam yüksekliği 12 m.dir.³¹⁷ Üst kısmı hafif tüflerden, alt kısım kireçtaşından yapılmıştır. Yapının toplam beş girişi bulunmaktadır. Kara Pulat'ın etrafını çevreleyen temel kalıntılarına göre yapıyı sütunlu bir galeri yer almaktaydı. Bu galerinin genişliği batı, güney ve doğu taraflarından 2 m. ve kuzeyden 3 m. kadar uzanmaktadır.³¹⁸

³¹⁵ E.D.Zilivinskaya, **a.g.e**, s.1.

³¹⁶ İslam Ansiklopedisi, 2.cilt, İstanbul, 1979, s.792.

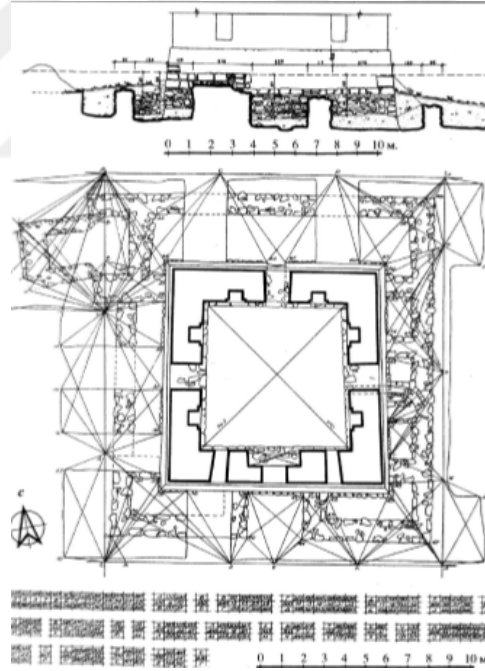
³¹⁷ E.D.Zilivinskaya, **a.g.e**, s.1.

³¹⁸ V.V.Egerev, "Arhitektura Goroda Bulgara", **Materiali İ İssledovaniya Po Arheologii SSSR**, Moskva-Leningrad, 61. 1958. s. 366.V.V. Egerev 'Tüm uzantıların daha sonra yapıldığına ve orijinal binayla doğrudan ilişkisi olmadığını düşünüyordu'.

S.S Aydarov, **a.g.e**, s. 62-63. S.S. Aidarov, bunun tersini düşünüyor ve binayı çevreleyen binaların "Kara Pulatın orijinal görünüşüyle organik bir bütün" olduğuna inanıyordu.

F. 206 Kara Pulatın Giriş kısmı.

Ç. 30 Kara Pulatın temeli (1966)

Giriş kısmı 10 x 10 m., yüksekliği 4,15 m. ölçülerindedir. Yapının dört cephesinde de sivri kemerli kapılar mevcuttur.³¹⁹ Giriş cephesinin güney tarafında taçkapı bulunmaktadır. Taçkapının iki yanında birer sivri kemerli pencere

³¹⁹ E.D.Zilivinskaya, a.g.e, s.1.

bulunmaktadır.

Kara Pulat'ın kare planlı bodrum katı 10 x 10 m. ölçülerinde olup duvarlarında pencere yer almamaktadır. Bodrum katının kuzey duvarında bir tane sivri kemerli giriş kapısı vardır. XVIII-XIX. yüzyıllarda yapılan çalışmalarda binanın alt katında küçük odacıklar bulunmuştur. Güney tarafında bir niş vardı. Giriş ve nişler, kemerlerle taçlandırılmış, duvarların iç yüzeyinde alçı izleri ve yuva, yarım sütun, hücre şeklinde dekoratif son işlemler yapılmıştır.

F.207Alt Girişi

F. 207 Kara Pulatın alt katındaki girişi.

F.208 Kara Pulatın k bbe kısmı

Kubbeye geçiş kısmı planda kare, içeriye çekilmiştir, biraz daha k c kt r. Yüksekliği 1,6 m.  l lerindedir. Duvarın her tarafında küçük sivri kemerli pencereler bulunmaktadır.³²⁰

Binanın sekizgen kasnak kısmı yaklaşık 5 x 2 m.  l lerinde olup sekizgen bir prizmayla temsil edilmektedir. Üst aşamasının sekiz kenarının her birinde dikdörtgen çökertilmiş nişler bulunuyor. O nişler içinde de sivri kemerli niş içinde pencere açıklığı mevcuttur.³²¹

Kara Pulat günümüzde yarım yuvarlak bir kubbe ile örtülüdür. Ancak araştırmacılar, yüksek sekizgen kasnak üzerindeki kubbenin, dıştan da konik bir k lahla örtülü olduğunu tahmin ederler.³²² Galeri ve taçkapı ile Kara Pulat'ın orijinal görüntüsünü yeniden oluştururken görebiliriz.³²³ Rekonstr ksiyona göre giriş kısmının taçkapıya sahip olacağını ve yüksek merdivenden giriş yapıldığını tahmin edebiliriz. Sivri kemerli açıklıklı taçkapının nişinin üzerinde büyük ihtimalle mukarnas süslemesi olduğu düşünülmektedir. Yapıyı muhtemelen dört yönden çevreleyen ve sütunlarla taşınan sivri kemerli açıklıklara sahip bir galerinin de bulunduğu tahmin böylece edilmektedir.

³²⁰ Aleksey Smirnov, **a.g.e**, s. 144.

³²¹ V.V.Egerev, **a.g.e**, s.369.

³²² Aleksey Smirnov, **a.g.e**, s. 144. V.V. Egerev, **a.g.e**, s.369. "Büyük Bulgarlar" kitabında "Kara Pulatın adır tarafından değil, alternatif sekiz hisseli bir kapalı tonozla tamamlanması" şeklindeki bir versiyonu var. R.S.Hakimov, **a.g.e**, s. 221.

³²³ R.S. Hakimov, **a.g.e**, s. 221.

F.209 Kara Pulat rekonsturksiyonu (Hakimov 2013).

Kara Pulat'ın iç duvarları bir zamanlar beyaz sıvalıydı. Merkezi salonun mimari ve dekoratif düzenlemelerinde, görkemli bir ışık ve gölge efekti elde edilmiştir.

Yapının iç kısmındaki profilli silmeler, trompların mukarnaslı dekorasyonu, trompların yanlarındaki alçı rozetler gibi unsurlar, dekorunun mimari ve dekoratif açıdan iyi düşünülmüş olduğu izlenimini bırakmaktadır.³²⁴ Kara Pulat'ın sekizgen kasnak kısmına geçişler, mukarnaslarla dekore edilen tromplarla sağlanmıştır. Bu kısımda aynı giriş kısmındaki gibi pencerelerinin yan taraflarında altı köşeli iki tane yıldız süslemesi mevcuttur. ³²⁵

³²⁴ E.D.Zilivinskaya, **a.g.e**, s. 2.

³²⁵ E.D.Zilivinskaya, **a.g.e**, s.2.

F. 210 Kara Pulat https://vk.com/photo-15658634_456241955
2019

F. 211 Giriş yanı.

Yapının dört cephesinde bulunan sivri kemerli kapılar üzerinde iki yanında kabartma tekniğiyle yapılan birer altı köşeli yıldız ve rozet süslemeleri mevcuttur. Yapının güney cephesinde niş bulunmaktadır. Giriş ve nişler, kemerlerle taçlandırılmış, duvarların iç yüzeyinde alçı izleri ve yuva, yarım sütun, hücre

şeklinde dekoratif son işlemler yapılmıştır.

F.212 Kara Pulatın iç mimarlığı.

F. 213 Kara Pulat https://vk.com/photo-15658634_456241955
2019

Kara Pulatın alt katıda kare şeklinde yapılmıştır. Bir tane sivri kemerli kapısı mevcuttur. Bu katın penceresi yoktur.

F.214. Kara Pulatın Alt katı.

Kavisli kenarlar ve merkezde konik bir çıkıntısı olan pencere camlarının kalıntıları (çap 20 cm) günümüze ulaşmıştır. Bu camlar muhtemelen, alçıdan bir fil gözü benzeri şebekeye oturuyordu.³²⁶

F.215 Giriş kısmı nişleri

Binanın iç mimarisi hakkında "Büyük Bulgar" adlı kitabında yazan S.S. Aydarov: "Ek binanın ikinci katlarında görkemli portal ve taş merdivenle kaplı galeri

³²⁶ E.D.Zilivinskaya, a.g.e, s. 2.

yapılmıştır. Öte yandan, muhtemelen ahşap bir merdiven bulunan iki katlı kubbeli salonun güney girişinin önünde kapalı odalar ve açık bir portal nişi bulunuyordu” demektedir.³²⁷

F.216 Kara Pulatın kübbe geçişinde mukarnas süslemesi

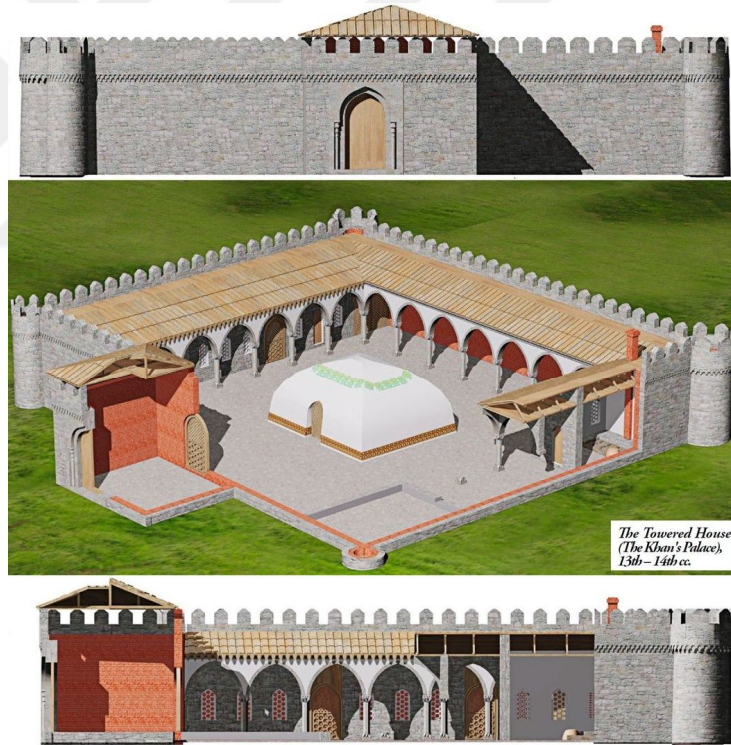
F.217 Mukarnas motiflei görünüyor.

³²⁷ S.S. Aydarov, N.D. Aksenova, *a.g.e.*, s.53-54.

Kara Pulat'ın yapılış ve kullanım amacında hala değişik düşünceler söz konusudur. Binanın eski bir mahkeme, bir cami ya da türbe olduğu ileri sürülmüştür. A.P. Smirnov bu binayı bir cami, türbe³²⁸, hanekah³²⁹ olarak nitelendirdi. V.V. Egerev onu merkezi türbe olarak görüyordu.³³⁰ Diğerleri ise cami ya da medrese ya da dolaşan dervişler için hücreleri olan bir hanekah olduğunu önermektedir. Yapının kullanımı konusunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak araştırmacıların büyük bir kısmı bu yapının, mahkeme binası olarak kullandığını ileri sürmektedirler.

5.5.Han Sarayı

F.218 Han Sarayı imarı

Yeri: Han Sarayı İdil Bulgar şehrinin merkezinde yer almaktadır.

Tarihi: Han Sarayı, XIII. yüzyılın ortalarında, Moğollar'ın istilasından sonra

³²⁸ V.V.Egerev "Bulgarı-Çernaya Palata", Kazan, 1951. s. 7.

³²⁹ A.S.Voskresenskiy, A.P.Smirnov, T.A.Hlebnikova "Noviye Dannıe ob arhitekture Drevneuj Bulgara" Moskva 1967 № 4;s. 284.

³³⁰ V.V.Egerev, a.g.e, s. 12; "Arhitektura Goroda Bulgara". Moskva-Leningrad 1958, s. 366.

inşa edilmiştir. Arkeologların tespitlerine dayanarak, Han Sarayı'nın XIII yy. sonu-XIV. yüzyıl başlarında Orta Asya mimarlık ustaları tarafından inşa edildiği söylenebilmektedir. Binanın temel kalıntıları inceledikten sonra sarayın iki katlı olduğu görüşüne varılmıştır. Sarayın kim tarafından inşa ettirildiği kesin olarak bilinmemektedir. Bazı araştırmacılar bu sarayın Batu Han'ın hilafetinin son döneminde, bazıları ise Berke Han döneminde inşa edildiğinden bahsetmektedirler.

Tarihçesi:

Bu yapı, Büyük Cami'ye göre daha erken yapılmıştır. Bu binanın ikinci adı Kuleli Ev'dir.

Onarım ve Bugünkü Durumu:

Han Sarayı, Kuleli Ev ya da Batı Evi diye de adlandırılmıştır. Günümüze kadar Han Sarayı'nın sadece temeli ve duvarlarının bazı kısımları ulaşmıştır. Han Sarayı, hamamlar ve Büyük Cami bir kompleksin parçaları olarak değerlendirilmiştir. 1994 yılında başlayan arkeolojik araştırmalar aralıklarla 2012 yılına kadar devam etmiştir. Günümüzde kazılar 1000 m.2 kadar uzanmıştır.³³¹ Han Sarayı'nın müze olarak açılışı ise 2007 senesinde gerçekleşmiştir.

Araştırmalara göre Han Sarayı kuzeyden batı duvarına kadar uzanan savunma hendeği üzerine yapılmıştır.³³² Kazılarda Han Sarayı'nın sadece mimari strüktürü tespit edilmemiş, aynı zamanda küçük buluntular da elde edilmiştir. Buluntuların bir kısmını, 1240-1259 yıllarına ait sikkeler oluşturmakta, bu da yapının kullanıldığı döneme ait bir tarih tespit edilmesine olanak sağlamaktadır.

Mimarisi ve Süslemesi:

Han Sarayı İdil Bulgar'ın yüksek bir mevkiinde, Büyük minareden 100 metre ileride yer almaktadır. Han Sarayı 24 x 29 m. ölçülerinde dikdörtgen planlıdır. Duvarları tuğla ve kesme taştan yapılmıştır. Sarayının dört köşesinde, yuvarlak planlı kuleler yer almaktaydı. Prizmatik bir kütle halindeki dışa taşkın giriş birimi bulunan yapı, oldukça geniş ve üzeri açık bir avludan oluşmaktaydı. Kazılarda tespit edilen diğer izlere göre de avluyu, arkasında kapalı birimler bulunan revaklar

³³¹ <http://kudarf.ru/pfo/tatarstan/bolgar-dostopromechatelnsti.html> 2018.

³³² <http://www.tatar-inform.ru>

çevrelemekteydi. Sarayın temeli küçük kireç çözültüsünden yapılmıştır. Binanın duvarları dışarıdan beyaz keame taşlardan yapılmıştır, içeriden ise tuğla ile yapılmıştır. Han sarayının duvarları beyaz taşlardan duvarın iç tarafı da tuğladan yapılmıştır. Bazı kaynaklarda ise, başlangıçta bu yapının cami maksadıyla yapıldığından bahsedilmektedir. Ölçüleri ve plan kuruluşu açısından Büyük Cami'nin mimari kuruluşuyla karşılaştırılmaktadır.

5.6. Küçük Kasaba

Ç.31 Küçük Kasaba planı: 1- Abdesthane binası, 2- Giriş kapısı, 3- Güney binası, 4- Türbe. (Belyaev, Elkina, Lazukin, 2011-2015.)

Yeri: Küçük Kasaba Bulgar şehrinin dışında, güney ucunda, kentin güney giriş kapısının batısında, nehir kıyısına 2 km uzaklığında yer almaktadır.

Tarihi: XIV yüzyıl. Kasabanın inşaat edilme tarihi verilerin toplamı aracılığıyla belirlenmektedir. Bunlardan birincisi, “büyük yığın” tahkimatının inşaatıyla olan aleni bağı; ikincisi ise, inşaat hendeklerinde ve harç (testi parçaları takviye edici madde olarak ekleniyordu) içinden seramik malzemelerinin

toplanması. Bu veriler XIV. yüzyılın ortasına işaret etmektedir.³³³

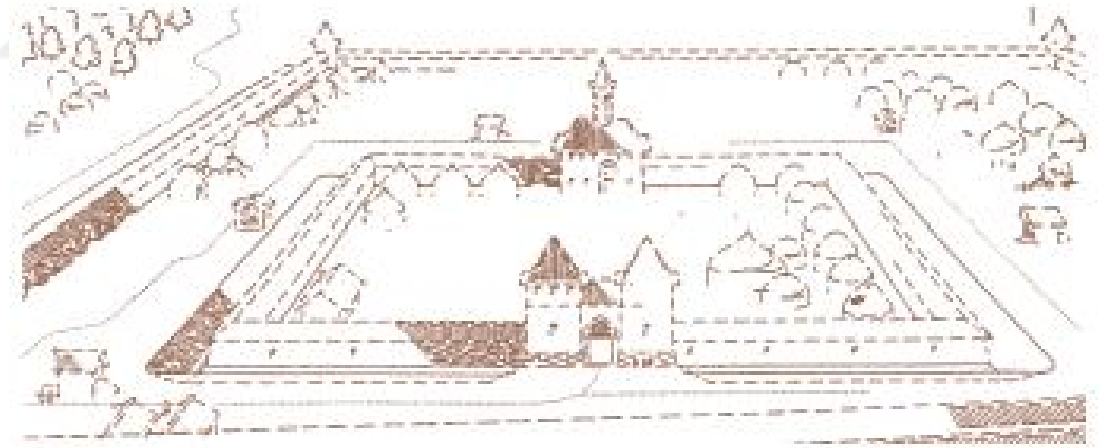
Tarihçesi:

Onarım ve Bugünkü Durumu: Küçük Kasaba İ.N. Smirnov, A.İ. Aleksandrov tarafından ilk kazılar gerçekleştirilmiştir.³³⁴

1981-1984 yıllarında T.A.Hlebnikova başlığında kazılar yürütülmüştür³³⁵ Bu çalışmada üç anıtsal yapı, iki kuleli giriş kapısı, bir abdest binası ve üç odalı bir güney binası tespit edilmiştir.³³⁶ 2011-2015 yıllarda L.A. Belyaev, İ.İ. Elkina ve A.V. Lazukin tarafından yeni araştırmalar gerçekleştirilmiştir.³³⁷

Mimarisi ve Süslemesi:

Küçük kasaba dikdörtgen plana sahiptir. Küçük kasaba hendek içinde bulunan ve 55 x 110 m. kadar bir bölgeyi temsil etmektedir. Düz bir alanda yerleşmiş olup 7 hektar alanı kaplamaktadır.

F. 219 Küçük Kasaba planı Sayar Aydarov imarı. (Büyük Bolgar, 2013)

³³³ L.A. Belyaev, “Malyy Gorodok Kak Pamyatnik Arhitektury İ Stroitel'nogo İskusstva Velikogo Bolgaea XIV veka”, **Gorod Bolgar Monumentalnoe Stroitel'stvo Arhitektura Blagoustroistvo**, (Ed. Fedorov-Davidov German A.), Moskva, 2001, s. 270.

³³⁴ V.V. Egerev, “Blijaişıye Raboty Po İzuçeniyu İ Ohrane Arhitekturnih Pamyatnikov Drevnih Bolgar”, **Materialı Po Ohrane, Remontu İ Restavratsii Pamyatnikov TASSR**, Kazan 1927, Vıpusk 1, s.34.

³³⁵ L.A. Belyaev, **a.g.e**, s. 268.

³³⁶ Toplam ele geçen alan 844 metrekaredir. Otçetı o rabotah v Arhivah Bolgarskogo Zapovednika, İnstıtuta “Spetsproektrestavratsiya”, İnstıtuta Arheologii ANN, SSSR.

³³⁷ L.A. Belyaev, İ.İ.Elkina, A.V. Lazukin ,“Novıye İssledovaniya Na Territorii Malogo Gorodka Bolgara”, 2016, s.151-152.

Hendeğin iç tarafı eskiden ekilebilir olan iyice çim kaplı, düz ve güneye doğru eğik bir alandır. Hendeğin kuzey ve güney tarafı taş yapılarla sonuçlanmaktadır. İnşaat kalıntılarının analizi kompleksin yapım çalışmalarının tamamlanmamış olduğu konusunda bizi ikna etmektedir.³³⁸

Kuzey bölümünde kasabanın giriş kısmı temsil eden iki küleli giriş kısmı bulunmaktadır. Kulelerin tabanı dörtgen planlıdır 8 x 9 m. ölçülerindedir. Kulelerin korunmuş kısmının yüksekliği 1.59 m. yükseklikindedir. Kuleler, 4 m.lik bir geçit ile bağlanmıştır ve kapıları kilitleniyordu ve eşik olarak birkaç büyük taş blokları bulunmaktadır.³³⁹

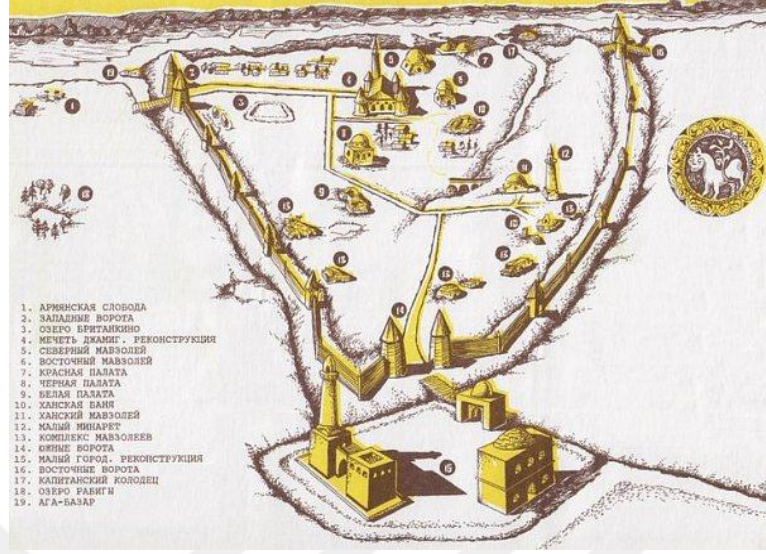

F.220 Küçük Kasabanın Giriş Kapısı. (https://vk.com/album-15658634_105129715 2015)

³³⁸ L.A. Belyaev, **a.g.e.**, s. 270.

³³⁹ <http://bolgar.photokzn.ru/places/12> 2007-2016.

F.221 Bulgar şehri planı. Küçük kasaba imarı. (https://vk.com/photo-15658634_158160535 2010)

Batı Kulesi'nin içinde bir döner merdiven bulunmaktadır. Günümüzde merdivenin yalnızca 4-5 basamağı korunmuştur. Doğu Kulesi'nin içi ince bir harç tabakası ile kaplanmıştır. Zemin kaplaması olarak kullanılan seramik karo, çömlekçilik ustaları tarafından - Bulgar bölgesi için geleneksel bir üretim yapılmıştı.

Kasabanın kuzeydoğu köşesinde girişin olduğu yerde tahkimatın iç ve dış köşeleri arasında başka bir binanın da kalıntıları bulunmaktadır. Küçük kasabanın stratigrafisi oldukça basittir. Merkezi alanda ve tahkimatların arasında da kültürel katman bulunmamıştır.³⁴⁰

Küçük Kasaba'nın inşaatın tamamlanmamış olması, mimari tasarımını yeterince açıklmaya fırsat vermemektedir. Bölgenin uzun zaman kullanılmaması, söz konusu kompleksin özgünlüğünü korumasını ve tarihi kaynak olmasını sağlamıştır. Bir taraftan yapıların genel fonksiyonlarının açıklanması ve de ayrı binaların yapım amacını, yapım tarihini ve imar hacimlerinin belirlenmesi açısından komplikasyonlar meydana gelmiştir. Fakat diğer taraftan, kasaba, daha iyi saklanmış ve sonuçlandırılmış binalara nazaran, inşaat tekniklerin detaylarını ve

³⁴⁰ L.A. Belyaev, **a.g.e.**, s. 269.

inşaat çalışmalarının yöntemlerini (özellikle başlangıç etaplarında) gözlemlemek için bize nadir bir imkân sunmuştur. Bölgenin tam olarak ne amaçla kullanıldığı tespit edilemese bile, bazı kaynaklara göre, Küçük Kasaba kompleksinin kervansaray olarak kullandığını anlatılmaktadır.³⁴¹

Kompleksin birbirinden ayrı duran dört binası araştırıldığı için her birinin inşaat özelliklerinde ayrı durup sonrasında inşaatın tamamını karakterize etmek uygun görülmüştür.

Abdesthane

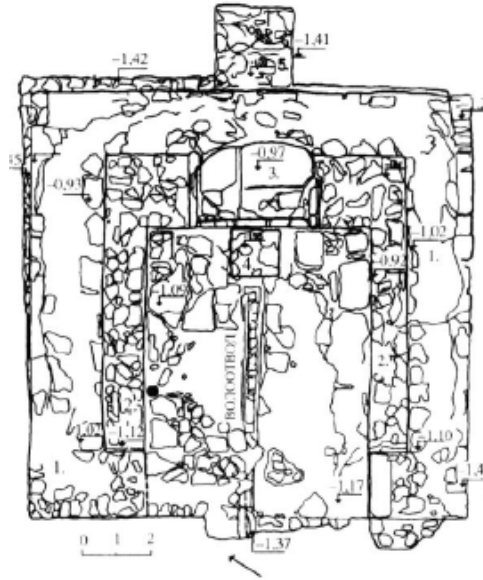
Yeri: Küçük Kasaba'nın kuzeydoğu tarafında yer almaktadır.

Tarihi: XIV. yüzyıl.

Tarihçesi:

Onarım ve Bugünkü Durumu: 2011-2015 yılında kazılar yeniden gerçekleştirilmiştir.³⁴²

Mimarisi ve Süslemesi:

Ç.32 Küçük Kasaba'nın Abdesthane planı. (L.A. Belyaev)

³⁴¹ L.A. Belyaev, **a.g.e**, s. 269-270.

³⁴² L.A. Belyaev, İ.İ.Elkina, A.V. Lazukin, **a.g.e**, s. 151.

Abdesthane 5, 3 x 5, 3 m. ölçülerinde dikdörtgen planlıdır.³⁴³ Günümüze sadece temeli ulaşmıştır. Bina tuf, kalker, kum taşından yapılmıştır. Bu bina mihrap benzeri bir nişe sahipti ve dış cephesinde bir payanda ile işaretlenmiştir. Binanın ana unsuru olarak, merkezinde küçük bir kare planlı havuz ya da su deposuna sahipti.³⁴⁴ O yüzden binanın daha çok abdesthane olarak kullandığını, Bulgarların daha önemli merkez topraklarına girmeden önce burada temizlendiği ileri sürülmektedir.³⁴⁵

F.222 Abdesthane (L.A. Belyaev 2011)

Yapıda süsleme unsuru olarak kullanıldığı tahmin edilen, yerel olarak “ganç fayans” denilen üç yapraklı yonca süslemesine sahip fragman bulunmuştur.³⁴⁶

³⁴³ L.A. Belyaev, **a.g.e**, s. 290.

³⁴⁴ L.A. Belyaev, **a.g.e**, s. 127-142.

³⁴⁵ L.A. Belyaev, **a.g.e**, s. 290.

³⁴⁶ L.A. Belyaev, **a.g.e**, s. 290.

F.223 Abdesthane binanın dekor detali. (Hakimov 2013)

Güney Bina

F.224 Küçük Kasabanın Güney binası, Kuzeybatı tarafı. (L.A.Belyaev,2011)

Yeri: Güney hendek yanında yer almaktadır.

Tarihi: XIV. yüzyıl.

Tarihçesi:

Onarım ve Bugünkü durumu: 2011'de yeni kazılar gerçekleştirilmiştir. Binanın kalıntıları temeli ve duvarları temizlenip araştırılmıştır.

Mimarisi ve Süslemesi:

Güney Bina 19 x 13 m. llerinde dikdörtgen planlıdır. Binanın girişi kuzey duvarında yerlemi olup akstan biraz batıya kaydırılmıtır.³⁴⁷

Genel olarak binanın yer altı kısmı, temeli muhafaza edilmiştir. Uzun aksı hendek boyunca uzatılmıştır.

İçeriden bina güney duvarından başlatılan çapraz ara duvarlarla blnmtir. Uzun duvarlar kısıalardan daha geniş olduğu için ağırlığı taşıyan duvarlar olduklarını düşünmek mümkündür. Binanın ebatı ve güçlü temeli ikinci katın olduğuna işaret edebilir ve ikinci kata çıkan merdiven duvarların birine sığabilirdi.³⁴⁸

Temelin st kısmının ve duvarın kgiri çok düzensiz bir şekilde yarı-moloz tekniğinde yapılmıştır. Ta olarak kaldırım taı, tf, tabakalı kum taı (gri, kahverengi ve sarımsı renkte) ve bazen kireç taı kullanılmıştır.³⁴⁹

Bitiik sahaların ilginç ama aynı zamanda basit olan stratigrafisine başvurmadan Güney Binası'nı tamamen karakterize etmek imknsızdır. Kasaba hendeğinin kenarı eski çağda binanın kesiyle bitişik olup burada temel hendeğin üstüne bindirilmıtır.³⁵⁰

---

³⁴⁷ V.V. Egerev, **a.g.e.**, s.34.

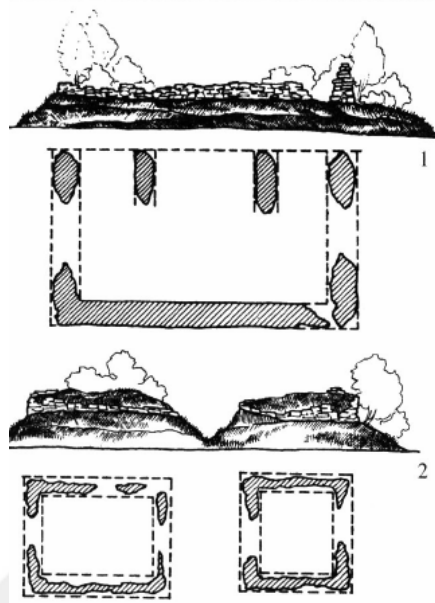
³⁴⁷ L.A. Belyaev, **a.g.e.**, s. 268-275.

³⁴⁸ L.A. Belyaev, **a.g.e.**, s. 270.

³⁴⁹ L.A. Belyaev, **a.g.e.**, s. 270-271.

³⁵⁰ L.A. Belyaev, **a.g.e.**, s. 270.

Ç.225 A. Şmit çizimi boyunca 1827 yıl, Küçük kasabadaki bina kalıntıları 1- güney binası, 2- giriş pilonları. (L.A. Belyaev 2001).

Türbe

Yeri: Küçük kasabanın giriş kapısının sağ tarafındadır.

Tarihi: XIV. yüzyıl sonu.

Tarihçesi:

Onarım ve Bugünkü Durumu: 2013 yılda V.U. Koval yardımında kazılar esnasında türbe bulunmuştur. Başka kazılar İ.İ.Elkina yardımında gerçekleşmiştir. Çalışma sırasında, 600 metre kare ve türbenin temeli araştırılmıştır.³⁵¹

Mimarisi ve Süslemesi:

³⁵¹ L.A. Belyaev, İ.İ.Elkina, A.V. Lazukin, a.g.e, s.157.

F.227 Kazılar sonucunda Türbe kısmı, (L..A.Belyaev, İ.İ.Elkina, A.V. Lazukin 2013)

Türbe dikdörtgen planlıdır, 7,4 x 6,2 m.ölçülerindedir. Duvar kalınlığı 90 cm.dir. Büyük ihtimalle giriş güney taraftadır.³⁵² Bina inşaatı için büyük kısmında kireçtaşı kullanılmıştır. Türbe içinde 5 mezar bulunmuştur. Türbe üç taraftan hendeklerle çevrelenmiştir. Hendek uyumu, türbenin tarafı ile hiçbir şekilde bağlantılı değil, daha doğrusu, Küçük Kasaba'nın iç hendek hattına doğru uzanmaktadır. Türbenin batı duvarına 2 m. uzaklıkta, ahşaptan 10 m. uzunluğunda bir çit bulunmuştur.³⁵³ Büyük ihtimalle türbenin mezarları soyulmuştur, türbe binası sökülmiş ya da savaş esnasında yok edilmiştir.³⁵⁴

³⁵² Türbenin girişi sabit değildir. Giriş eğikleri temelden yüksek olduğunu tahmin edebiliriz. Ancak, iç haciminde güney tarafında serbest bir alan olduğu için girişin güney tarafında olması mümkün olduğunu söyleyebiliriz. L.A. Belyaev, İ.İ.Elkina, A.V. Lazukin, **a.g.e**, s.157-158.

³⁵³ L.A. Belyaev, İ.İ.Elkina, A.V. Lazukin, **a.g.e**, s.159-160.

³⁵⁴ L.A. Belyaev, İ.İ.Elkina, A.V. Lazukin, **a.g.e**, s.160.

SONUÇ

Tez çalışmamızda, X-XIV. yüzyıllarda önemli bir merkez olan İdil-Bulgar şehri araştırılmıştır. Şehrin oluşumu, ticareti, dini, sosyal-kültürel yapısı, halkı, kültürel alt yapıyı oluşturmak üzere incelenmiş, asıl şehri meydana getiren mimari yapılar üzerinde durulmaya çalışılmıştır.

İdil-Bulgar Hanlığı'nın mimarisıyla ilgili çok az bilgi ve eser bulunmaktadır. Bunun nedeni olarak Bulgar Hanlığı'nın devamlı savaş içinde olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle Moğol istilas, Altın Orda Devleti ve Timurlenk'in seferleri, sonrasında Altın Orda Devleti'nin hanlıklara bölünmesi ve Rus knezliklere savaşması bunların örneğidir.

İdil Bulgar şehrinin XIII.-XIV. yüzyıl arasında yapılan mimari eserlerden günümüze kadar ulaşanlar incelenmiştir. Bulgar'ın önemli mimari eserlerden olan Büyük Camii'nin köşelerinde yer alan anıtsal kuleleri, payandalarla desteklenmiş duvarlarıyla özgün bir tasarıma sahip olduğu görülmektedir. Savaşlar sonrası kale camii pek çok yangın ve yıkım geçirip, tadilatlar ve değişikliklere uğramıştır. Caminin neflerini ayıran sütunların düzeni, yapının hep çok ayaklı Arap tipi camiler, hem de sütun ya da ayaklarla neflere ayrılmış olan Anadolu Selçuklu camileriyle benzerlik kurulmasını sağlamaktadır. Bununla birlikte, yapıda yer alan sütunların ve mukarnaslı başlıklarının Kırım Solhat Özbek Camisi (1314)'nde bulunan örneklerle de benzerliği dikkat çekicidir. Bu örnekler, İdil-Bulgar mimarlığının hem ticari hem de dini ilişkilerle bağlı bulunduğu ülkelerin mimarisi ve sanatıyla da bağlantılı olduklarını, buradan gelen mimar ve sanatkârların yapıların planlama, inşa ya da onarım süreçlerinde rol aldıklarını düşünmeyi mümkün kılmaktadır. Bulgar şehrinde, Büyük Camii'nin minaresi ile Küçük Minare, birbirlerine benzemektedirler. Büyük Camii'nin çeşitli kısımlarında, Küçük Minare'de bulunan bitkisel süslemesi ve rozetler, yine Anadolu'dan Selçuklu ve Erken Osmanlı dönemlerinde yaygın olan süslemelere ve Kırım'daki yapılarda yer alan süslemelere benzerlik göstermekte, minarelerin formları ise Niğde Alaaddin Camii, Bakü Muhammad Camii gibi örneklerle benzemektedir ve

yukarıda bahsettiğimiz ilişkiyi vurgulamaktadır. Büyük Cami'nin iki yanındaki Kuzey Türbesi ve Doğu Türbesiyle birlikte belki de kompleks olarak yapıldığını da ifade edebiliriz.

Türbeler kare planlı, dışa taşkın taçkapılı ve içten kubbe, dıştan sekizgen konik külah ile örtülmüştür. En yakın örnekler, Başkurdistan'da XIV. yüzyıla ait Hüseyin Bey ve Tura Han Türbe'leridir. Yine plan olarak en yakın örnekler, Transkafkasya, Kırım ve Anadolu'da Selçuklu döneminden karşımıza çıkmaktadır. Küçük Minare yanında Han Türbesi'nde yapılan kazılar sonucunda kitabeli, geometrik ve bitkisel süslemeli çini parçaları tespit edilmesi de, bu yapılarda çini kullanımının olduğunu kanıtlanması açısından önemlidir. Küçük Minare'nin karşısında bir hat üzerinde dört tane kare planlı ve dışa taşkın, yüksek kuruluşlu taçkapıya sahip küçük türbeler yer almaktadır. Küçük Minare'nin etrafındaki türbeler de düşünüldüğünde, bu bölgenin mezar anıtlarının yoğun şekilde inşa edildiği bir alan olduğu dikkat çekmektedir.

Kullanım fonksiyonu tam tespit edilememekle birlikte anlatımlara dayanılarak Adalet Sarayı olarak kabul edilen Kara Pulat, kare planlı, sekizgen kasnağı üzerinde yer alan kubbesi ile anıtsal bir yapıdır. Kazılarda tespit edilen temel kalıntılarından yola çıkılarak, yapının etrafını çeviren sütunlu bir galerisi olduğu ve taçkapısının da yanda yer aldığı ileri sürülmektedir. Yapının, bu haliyle kabul edildiğinde, Bakü'de XV. yy.da inşa edilmiş olan Divanhane'nin öncüsü olma ihtimali bulunmaktadır. Ayrıca, yapının Orta Asya yapılarıyla da olan ilişkisi, anıtsal yapısı, galeri açıklıkları, gibi özellikleriyle Merv Sultan Sencer Türbesi gibi örneklerde de aranmaktadır.

İdil Bulgar'da pek çok hamam kalıntısı da tespit edilmiştir. Mahallelere ayrılmış farklı sosyal statüye sahip, yerleşim alanları da farklıdır. Hamamlar genellikle dikdörtgen planlı, merkezi sofası kubbeli ve dört köşede halvet odalı plan tipinde olup, soğukluk, ılıkılık ve külhan gibi bölümlere de sahiptirler. Bu yapı grubu da, Kafkasya, Kırım hamamlarına benzemekle birlikte özellikle, Anadolu'da Selçuklu döneminde inşa edilmiş hamam yapılarıyla plan olarak çok yakındır.

İdil- Bulgar'ın İdil nehri kenarı tepe üzerinde Han Sarayı kalıntıları yer almaktadır. Sarayın dikdörtgen planlı, revaklı açık avlulu olduğunu söyleyebiliriz. Araştırmaları halen devam eden sarayın, bu yapısıyla bir yazlık saray olabileceğini

düşünmek mümkündür. Ayrıca buradaki çalışmalarda tespit edilen çiniler de yine yapılarıdaki çini kullanımını gösteren önemli bulgulardır.

İdil- Bulgarın güney tarafında yer alan Küçük Kasaba Kuleli kapısı, abdesthane, güney binası ve türbe kısımlardan oluşmakta, bu bölgenin daha çok Bulgar'a ticaret amaçlı gelen ziyaretçilerin konaklaması için inşa edilen bir yapılar topluluğu olduğu düşünülmektedir.

Çalışma sonucunda, ilk Müslüman Türk devletleri arasında kabul edilen İdil Bulgar Devleti'nin, özellikle konumu ve tarım ürünleri, kürk, maden eşyaları gibi değerli ticaret malları itibarıyla X-XIV. yüzyıllarda önemli bir konumda olduğunu görmekteyiz. Bu dönemde, Kafkaslar, Azerbaycan ile olduğu kadar Doğu ile de ticari ilişkiler kurulmuş, İslam dininin benimsenmesiyle de hem ticari hem de siyasi ilişkiler kuvvetlendirilmiştir. İlk Müslüman yöneticilerden Almuş Han'ın Abbasi Halifesi'nden "kale kuracak ve cami inşa edecek" mimarlar istemesi, İdil-Bulgar Devleti'nde ortaya çıkan mimariyi etkilemiş olmalıdır. Sonrasında Kafkaslar, Azerbaycan ve Anadolu ile de ilişkilerin mimari alanında da sürdürüldüğü, cami, hamam, minare ve türbelerdeki plan, form ve süsleme ifadesi açısından ortaya konmaktadır. Bununla birlikte, kaynaklarda Bulgar şehrinde var olan ve eğitim verdiği bilinen medreselerden bahsedilmekle birlikte devam eden kazı çalışmalarında, henüz şehirde inşa edilmiş bir medresenin varlığına rastlanmamış olması da dikkat çekici diğer bir unsurdur. Dünyanın büyük bir coğrafyasında etkili olan Moğollar, İdil Bulgar Devleti'ne iki kere saldırmış, bu saldırılardan 1236 senesinde gerçekleştirdiklerinde başarılı olarak söz konusu topraklarda Altın Orda Devleti'ni kurmuşlardı. Ancak, Moğollar her ne kadar burada söz sahibi olmuşlarsa da, günümüze ulaşan mimari eserlerden değerlendirilebildiği kadarıyla İdil-Bulgar'daki eserler, kendi üsluplarında ve komşu coğrafyalarıyla etkileşim içinde inşa edilmeye devam edilmiştir. Aynı Anadolu Selçuklu Devleti'nde olduğu gibi, Moğollar yönetimde söz sahibi olsalar da, bu dönemde kendilerine ait bir mimarileri yoktu ve yönetimleri altına aldıkları topraklarda mimari ve sanat kendi üslubu içinde devam etmekteydi. İdil Bulgar mimarisi ve sanatı için de benzer tespiti yapmak mümkün olmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abu Hamid al Garnati: **Puteşestvie Abu Hamida al Garnati V Vostočnuyu Ī Tsentralnuyu Evropu(1131-1153)** (ter. Aleksandr Lvoviç Mongayt), Moskva, 1971.
- Aksenova, N.D: “Arheologičeskoe İzuçenie Mavzoleev Yugo-Vostoçnoy Ī Yujnoy Çasti Bolgara”, **Gorod Bolgar Monumentalnoe Stroitelstvo Arhitektura Ī Blagoustroistvo**, ‘Nauka’, Moskva; 2001, s. 211.
- Aksenova, N.D. **Raskopki Gorodiça Velikiye Bulgarı**, Moskva, 1969.
- Smirnov, A.P.
- Aksenova, T.A.:
- Altun, Ara: **Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet**, İstanbul 1988.
- Amin- al-Holi: **Svyaz Mejdu Nilom Ī Volgoy v 13-14 Vvekah**, Moskva 1962.
- Aslanapa, Oktay: **Kırım ve Kuzey Azerbaycan’da Türk Eserleri**, İstanbul, 1979.
- Aslanapa, Oktay: **Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri**, Ankara 1996.
- Aydarov, Sayar: “Arhitekturnıye Kompleksı Srednevekogogo Bolgara” **Arhitekturnoe Nasledstvo**, 1976, s. 142.

- Aydarov, Sayar,
Zabirova, Farida: “O Rekonstruksii I Konservatsii Ostatkov Kompleksa Meçeti” **Novoe V Arheologii Povoljya** (Ed. Alfred Halikov), Kazan, 1979, s. 46-41.
- Aydarov, Sayar,
N.D. Aksenova: **Velikiye Bulgari**, Kazan, 1984.
- Aydarov, Sayar: “Arhitekturnoe İssledovanie Ruin Sobornoy Meçeti V Vekilih Bolgarah”, **Povoljye V Sredniye Veka**, Moskva, 1970, s.46.
- Aydarov, Sayar: “İssledovanie I Restavratsiya Pamyatnikov Monumentalnogo Zodçestva Bolgara”, **Gorod Bolgar. Monumentalnoe Stroitelstvo Arhitektura I Blagoustroystvo**, Moskva, 2001, s. 6-8.
- Aydarov, Sayar: “Çetirehugolnik (Sobornaya Meçet)”, **Gorod Bolgar Monumentalnoe Stroitelstvo Arhitektura Blagoustroistvo**, (Ed. Fedorov-Davidov German A.), Moskva, 2001, s. 9-34.
- Aydarov, Sayar: “Malyy Minaret”, **Gorod Bolgar Monumentalnoe Stroitelstvo Arhitektura Blagoustroistvo**, (Ed. Fedorov-Davidov German A.), Moskva, 2001, s.53-57.
- Avcı Muhammed,
Can Seher: “İtil Bulgarları Tarihi”, (Prof. Dr. Mustafa Daş)
Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İzmir, 2014.

- Başkirov, Aleksey: **Pamyatniki Bulgaro-Tatarskoy Kulturi na Volge**, Akademiçeskiy Tsentri Tatnarkomprosa i Nauçno-İssledovatel'skiy Institut Etniçeskih i Natsionalnih Kultur Narodov Vostoka SSSR, Kazan, 1928, s.83.
- Babaeva, N. S.: **Drevniye Verovaniya Gornih Tadjikov Yujnogo Tadjikistana V Pohoronno-Pominalnoy Obryadnosti**, (XIX. asrın sonu XX. asrın başları), Duşanbe, 1993.
- Belyaev, L.A.: “Malıy Gorodok Kak Pamyatnik Arhitekturi İ Stroitel'nogo İskusstva Velikogo Bolgaea XIV veka”, **Gorod Bolgar Monumentalnoe Stroitel'stvo Arhitektura Blagoustroistvo**, (Ed. Fedorov-Davidov German A.), Moskva, 2001, s. 270.
- Belyaev, L.A.
Elkina, İ.İ.,
Lazukin, A.V.: “Noviye İssledovaniya Na Territorii Malogo Gorodka Bolgara”, **Povoljskaya Arheologiya**, № 2 (16), Kazan, 2016, s.151-163.
- Bolşakov, O. G.: **Srednevekoviy Gorod Blijnogo Vostoka** (VII. yy.'ın ortası, XIII. yy.'lar), Moskva, 1984.
- Bulut, Mustafa: “Geometrik Sistemin Çözümlemesi Selçuklu Örnekleri Üzerine Bir Kaç Girişim”, **Sanat Tarihi Dergisi**, XXVI/1, 2017, s.27-44.
- Çal, Halit: “Tataristan ve Türkiye'deki 13-14. Yy. Mezar Taşlarının Karşılaştırılması”, **Türk Dünyası Kültürel Değerleri Uluslararası Sempozyumu 4-8 Kasım 2013 Bildiriler**, Eskişehir 2014, s.415-436.

- Çernetsovı G. Ve N.: **Puteşestviye po Volge**, Moskva 1970, s. 98; S.S.Aydarov, a.g.e, Рис. 65.a,s. 66.b,g.
- Çobanoğlu,
Ayşe, Denknalbant: “Anadolu’da İlhanlılar: Siyasi Ortam, Baniler, Mimarlık ve Sanat”, **Anadolu Selçuklu Mirası ve Güncel İmgeler**, İstanbul 2017, s.29-58.
- Çokrıkçızade
(Muhammed İbn
Muhammed): **Altı Barmak Kitabı**,Kazan, 1899.
- Davletşin Gamirzan: **Türk Tatar Kültür Tarihi**, Ankara, 2013.
- Doğan, Nermin Şaman,
Turgay Yazar: “Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi Mimari Süslemesinde Küre, Küre ve Koni Kesiti/Kabara, Rozet”, **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.19, Ankara 2013, s.221-244.
- Dmitriev, A.A.: “Drevniy Bulgar İ Tatarskiye O Nem Predaniya, Tipografiya Gubernskogo Pravleniya”, Kazan, 19 haziran 1888, s.26.
- Egerev, V.: “Blijaişiyе Rabotı Po İzuçeniyu İ Ohrane Arhitekturnih Pamyatnikov Drevnih Bolgar”, **Materialı Po Ohrane, Remontu İ Restavratsii Pamyatnikov TASSR**, Kazan 1927, Vıpusk 1, s.34.
- Egerev, V.V.: “Ahitektura Goroda Bolgara”, **Materialı İ İssledovaniya Po Archeologii SSSR**, 1958.
- Egoruşkin, Yurii “İssledovaniye Smirnovım Ruin Sobornoy Meçeti

Gorodiça Velikiye Bulgarı 1964-1965 gg. V tselyah Restavrasiı”, s.3.

- Ersoy, Bozkurt,
Aygül Uçar: “Eski Kırım (Solhat) Özbek Camisi ve Medresesi”,
TÜBA-KED, s.10, Ankara 2012, s.61-79.
- Fahrudin, Rizauddin: “Stolitsa Bulgar, Gorod Bulgar”, (ter. Kadırov Raşid Al
Bulgari), **The Bulgar Times**, № 1/2 (14/15) 2015, s.32-
37.
- Fahrutdinov, Ravil: **Arheologičeskiye Pamyatniki Voljsko- Kamskoy
Bulgarii İ Yeyo Territoriya**, Kazan, 1975.
- Fahrutdinov, Ravil: **Gorod Bolgar, Oçerki İstorii I Kulturi**, Moskva, 1987.
- Fatiha 1/ 2-3
- Fedorova, N. V.: “Dva Serebryanih Sosuda İz Rayona G.Surguta”,
Sovetskaya Arheologiya, 1982, No 1, Moskva.
- Fedorov, Davıdov G.: **Koçevniki Vostoçnoy Evropı Pod Vlastyu
Zolotoordınskih Hanov**, Moskva, 1966.
- Fedorov, Davıdov G.: **Gorod Bolgar: Remeslo Metallurgov, Kuznetsov,
Liteyçikov**, Moskva, 1996.
- Feher, Geza: **Bulgar Türkleri Tarihi**, Türk Tarih Korumu,
Ankara,1999.
- Fehner, Maria: **Velikiye Bulgarı-Kazan-Sviyajsk**, İzdatelstvo
“iskusstvo”, Moskva,1978.
- Golubeva, Leonilla: **Zoomorfniye Ukraşeniya Finno-Ugrov**, Moskva,

1979, s. 31-56.

Gubaydullin, Ayrat,
İshakov, Damir : O klassifikatsii Gorodiç Voljskoy Bulgarii,
Arheologičeskoe İzüçenie Bulgarskih Gorodov,
Kazan, 1999, s. 139-145.

Hakimov, Rafail: **Velikiye Bulgarı,** Kazan, 2013.

Halikov, Alfred,
Rafid, Şarifullin: “Karavan -Saray Drevnego Bilyara”, **İssledovaniya**
Velikogo Goroda, Moskva, 1976.

Halikov, Alfred: “Maklaşeevskaya Vsadnitsa”, **Sovetskaya Arheologiya,**
1971.

Halikov, Alfred: “Gonçarnaya Keramika Bilyarskogo Gorodiça”,
İssledovaniye Velikogo Goroda, Moskva, 1976.

Halikov, Alfred: İssledovaniye Kompleksa Meçeti **Novoe Ob Arheologii**
Povoljya, Akademiya nauk SSSR, Kazanskiy Filial,
Kazan, 1979,s.176.

Halikov Alfred: “O Stolitse Domongolskoy Bulgarii”, **Sovetskaya**
Arheologiya, 1973.

Halikov, A. H.,
Şarifullin, R. F.: “İssledovaniye Kompleksa Meçeti”, **Novoe V**
Arheologii Povoljya, Kazan, 1979.

Halikov, A.H.
Şarifullin, R.F.: “Arheologičeskoe İzüçenie Tsentra Bilyarskogo
Gorodiça”, **Novoe V İzüçenii Arheologii Povoljya,**

Kazan, 1979.

Halikov, A.: **Birinci Devlet**, Kazan, 1991, (Tatarca).

Halit Niyaz,: “K Rekonstruksii Pervonaçalnogo Oblika Malogo Minareta V Bolgarah”, İzvestiya, **KAZGASU**, 2009, № 2, (12) s.27.

Hlebnikova, T.A.: “Arheologičeskiye İssledovaniya Mavzoleev Goroda Velikiye Bolgarı V 1966 Godu”, **Povoljye V Sredniye Veka**, Moskva 1970, s.59.

Huzin, Fayaz: “İtogi İ Perspektivı İzuçeniya Bulgarskogo Domongolskogo Goroda” **Arheologiya Voljskoy Bulgarii: Problemi, Poiski, Reşeniya**, Kazan, 1993.

Huzin, Fayaz: **Kultura Bilyara Bulgarskiye Orudiye Truda İ Orujiye X-XIII veka**, Moskva, 1985.

Huzin, Fayaz: Stratigrafiya, Hronologiya, Problemi Bilyara- Bulgara, **Velikiy Gorod Na Çeremşane**, Kazan, 1995.

Huzin, Fayaz: **Bilyar Stolitsa Domongolskoy Bulgarii**, Kazan, 1991.

Huzin, Fayaz,
Şarifullin, Rafid: “Gorod Suvar: Nekotorie İtogi I Zadaçi Arheologičeskogo İssledovaniya”, **Problemi Drevney İ Srednevekovoy Arheologii Volgo-Kamya**”, Kazan, 1999, s. 85-100.

İbn Fazlan: **Seyahatname**, (ter. Prof. Dr. Ramazan Şeşen),

Bedir Yayinevi, İstanbul, 1995.

İshakov, Damir, **Etnopolitiçeskaya İstoriya Tatar VI- v Pervoy**
İzmaylov, İskander: **çetverti XV veka**, Kazan, 2000.

İstahri: **Mesalikü'l-Memalik**, Leyden 1870, s.226, (ed.Fuat Sezgin, Frankfurt,1992).

İzmaylov, İskander: “Voorujenie i voennoe delo naseleniya Voljskoy Bulgarii: X naçala XIIIveka”, **KGU, ANRT, İstitut Tatarskoy Ensiklopedii**, nauçniy tsentr, Kazan-Magadan,1997.

İzmaylov, İskander: **Etnopolitiçeskaya İstoriya Tatar VI- V Pervoy Çetverti XV Veka**, Kazan, 2000.

İzmaylov, İskander: **Voorujenie İ Voennoe Delo Naseleniya Voljskoy Bulgarii X Naçala XIII veka**, Kazan-Magadan, 1997, s. 150-154.

Kahovskiy, Vasiliy: **Gorodiçe Hulaş, İ Pamyatniki Srednevekovya Çuvajskogo Povoljya**, Çeboksar, 1972.

Karimullin, Ebrar: “Tatarlar, İsmimiz Ve Kimliğimiz”, İrfan Kültür Ve Eğitim Merkezi, Birinci Baskı, İzmir, 1988, s.48-49.

Katanov, Nikolay: “Epigrafiçeskiy pamyatnik Voljskoy Bulgarii”, **IOAIE**, T. XXI vıpusk 3, 1905, s.263-268.

- Kazakov, Y. P.: **Kultura Ranney Voljskoy Bolgarii**, Moskva, 1992.
- Kazakov, Y. P.: “Voljskaya Bulgariya İ Finno Ugorskiy Mir, **Finno-Ugrica**”, 1997, No: 1, s. 51, Resim 7.
- Kazakov, Y.P.: **Bilyar İ Voljskaya Bulgariya.İzuçenie İ Ohrana Arheologičeskih Pamyatnikov**, Kazan, 1997.
- Kazazarinov, Vsevolod: **Razvalını Drevnih Zdanii Pri Sele Bolgarah Spasskogo Uezda Kazanskoy Gubernii**, , T.VI vıpusk 2, “O Beloy Palate i Bane”, Kazan, 1888, s.20.
- Kerimullin, Ebrar: **Tatarlar İsmimiz ve Kimliğimiz**, Çev.Zeynep Sarıışık, İzmir 1998.
- Koç Dinçer, “Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti”, (Prof.Dr. Abdulkadir Donuk), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bilim Dalı, İstanbul, 2010.
- Koçkina, Anna: “Gonçarnie Kleyma Bilyarskogo Gorodiça”, **Srednevekovie Arheologičeskie Pamyatniki Tatarstana**, Kazan, 1983, s. 69-91.
- Kokorina, Nina: “O Tehnike Bilyarskogo Gonçarstva”, **Posuda Bilyara**, Kazan, 1986, İnstitut istorii ANT.
- Kovalevskiy, Andrey: **Kniga İbn Fadlana O Ego Puteşestvii Na Volgu V 921-922 Ggodah**, İzdatelstvo Harkovskogo Gosudarstvennogo Universiteta İmeni, A.M.Gorkovo,

Harkov, 1956.

- Krasilnikov, K.İ.: “O Nekotorih Voprosah Pogrebalnogo Obryada Prabolgar Srednedoneçya”, **Ranniye Bolgarı İ Finno-Ugrı V Vostoçnoy Yevrope**, Kazan, 1990, s.28-44.
- Kul, Gali: **Skazaniye O Yusufe (Ter. Sergey İvanov)**, Kazan, 1985.
- Kurat, Akdes Nimet: “Bulgar”, **İslam Ansiklopedisi**, C.II, MEB Basımevi, İstanbul, 1979, s.781-796.
- Kurban, Roza: **Biz İdilden, Ural'dan**, İstanbul, 2014.
- Kuzminh, Sergey: “İnstrumentariy Bilyarskih Uvelirov İ Mednaliteyçikov”, **Kultura Bilyara**, 1985, s. 84-103.
- Lelekov, Leonid: **İskusstvo Drevney Rusi İ Vostok**, Moskva, 1978.
- Leşenko, V. Y.: **Blyahi S Ohotniçyimi Stsenami İz Povoljya**, 1979.
- Malov, Sergey: “Zamok İz Bilyarska S Arabskoy Nadpisyu” **Zapiski Kolegii Vostokovedov**, Tom II, Kazan, 1922.
- Marşak, B.İ.: “Sokroviça Priobya”, Sankt-Peterburg, 1996, No: 32, 33, 35-43.
- Matveyeva Galina, **Mogilniki Rannih Bolgar Na Samarskoy Luke**, Samara, 1997.
- Matveyeva, Galina, **Muromskiy Gorodok**, Samara, 1998
- Koçkina, Anna: .

- Nadırova, H.G.: “Teoriya I İstoriya restavratsii I rekonstruksii istoriko-arhitekturnogo naslediya”, **Obçestvenniye bani – hamam v srednevekovih gorodah Volgo-Kamya. Formirovaniye I traditsii I osobennosti arhitekturi**, “İzvestiya” KGASU, № 4 (42), Kazan, 2017, s.7.
- Noskova L. M.: “Stroitel'naya keramika”, **Velikiy Bolgar**, Kazan, 2013, s. 270-273.
- Orlov, R. S.: “Srednedrepovskaya Traditsiya Hudojestvennoy Metalooabrotki V X-XI vvekah”, **Kultura İ İskusstvo Srednevekovogo Goroda**, Moskva, 1984, s. 32-52.
- Önge, Yılmaz: **Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemi Su Yapıları**, Ankara 1997.
- Önkal, Hakkı: **Anadolu Selçuklu Türbeleri**, Ankara 2015.
- Persova, Svetlana: “Deyatelnost Obçestva Arheologii İstorii İ Etnografii”, V Bolgarskom Gorodiçe V Kontse XIX –Naçala XX Veka”, **Povoljskaya Arheologiya**, №2 (12), 2015, s.273.
- Pletneva, Svetlana: **Ot Koçeviy K Gorodam. Saltovo-Mayatskaya Kultura**, Moskva, 1967.
- Polyakova, Galina: “İzdeliya İz Tsvetnih İ Dragotsennih Metallov”, **Gorod Bolgar: Remeslo Metallurov, Kuznetsov, Liteyçikov**, (ed.Fedorov- Davidov), Moskva, 1996.
- Pugaçenkova, G.A: **Termez, Şahrıyabz, Hiva**, Moskva, 1976.

- Rauf, Ahmed, Hotinli: “Bulgar”, **İslam Ansiklopedisi**, İslam Âlemi, Tarih, Coğrafya, Etnografya Ve Biyografya Lügatı, 2.cilt, İstanbul, Maarif Matbaası,1944, s.793.
- Rıbuşkin N., “Poezdka V Bolgarı İ Bilyarsk”, **Zavoljskiy Muravey**, 1833, No: 4, s. 197-200.
- Rubinşteyn, Nikolay: **İstoriya Tatarii V Materialah İ Dokumentah**, Moskva, 1937, s. 16.
- Rudenko, Konstantin: “Datirovka Nahodok “Askusskogo Kruga” iz Voljskoy Bulgarii”, **Azskizskiye Drevnosti İ Srednevekovoy İstorii Evrazii**, Kazan, 2000.
- Rudenko, Konstantin: **Metaliçeskaya Posuda Povoljya İ Prikamya V VIII – XIV ggodah**, Kazan, 2000, s. 73, resim 18-31.
- Ryabinin, Evgeniy: **Zoomorfniye Ukraşeniya Drevney Rusi X. –XIV veka**, Leningrad, 1981.
- Smirnov, Aleksey: **Voljskiye Bulgarı**, Moskva, 1951.
- Smirnov, Aleksey: “Sredneaziatskiye Elementı V Arhitekture İ Stroitelnom Dele Voljskih Bulgar”, **Srednevekovıye Pamyatniki Povoljya**, Moskva, 1976, s.3-6.
- Smirnov, Aleksey: “Materialı İ İssledovaniya Po Arheologii”, **Trudi Kuibişevskoy Arheologičeskoy Ekspeditsii**, SSSR

№42, Moskva, 1954, s.407.

Şarifullin, Rafid: **Derevo V Stroitelnom Dele Voljskoy Bulgarii Domongolskogo Perioda, İz İstorii Materialnoy Kulturi Tatrskogo Naroda**, Kazan, 1981, s. 26-35.

Şarifullin, Rafid: “Bani Bolgara İ İh İzuçenie”, **Gorod Bolgar Monumentalnoe Stroitelstvo Arhitektura Blagoustroistvo**, (Ed. Fedorov-Davidov German A.), Rossiyskaya Akademiya Nauk, Akademiya Nauk Tatarstana, İstitut Arheologii, İstitut İstorii, İzdatelstvo “Nauka”, 2001, Moskva, 2001, s.224-264.

Şarifullin, Rafid: “İssledovaniya IV Bilyarskogo Mogilnika V 1979 Godu”, **Arheologičeskiye Pamyatniki Nijnego Prikamya**, Kazan, 1984, s. 65-100, resim. 1, 5.

Şarifullin, Rafid: “Gorod Suvar: Nekotorie İtogi I Zadaçi Arheologičeskogo İssledovaniya”, **Problemy Drevney İ Srednevekovoy Arheologii Volgo-Kamya**”, Kazan, 1999, s. 85-100.

Şarifullin, Rafid: Vtoroe Kirpiçnoe Zdanie V Tsentre Bilyara”, **Arheologičeskoe İzuçenie Bulgarskih Gorodov** (ed. Fayaz Huzin), s. 77-89, Kazan, 1999.

Tatiçev, Vasiliy: **İstoriya Rossiiskaya**, Tom 1, Moskva-Leningrad, 1962.

Taşagıl, Ahmet: “İdil Bulgar Hanlığı”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.21, İstanbul, 2000, s. 472-474.

Topsakal, İlyas: **İdil Bulgarları ve İslamiyet**, İstanbul, 2019.

- Tekin, Talat: **Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası**, Ankara 1988.
- Uçar, Aygöl: Kırım Bahçesaray'daki Türk İslam Eserlerinde Süsleme, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dünyası Araştırmaları Anabilim Dalı Türk Sanatı Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2009.
- Valeeva, Dina: **İskusstvo Voljskih Bulgar**, Kazan, 1983.
- Valiullina, S. İ.: “Okonniye Stekla Bilyarskoğo Gorodiça”, **Bilyar – Stolitsa Domongolskoy Bulgarii**, Kazan, 1991, s. 108-117.
- Vasilyeva, İrina: “O Tehnologii Proizvodstva Nepolivnoy Keramiki Bolgarskogo Gorodiça”, **Gorod Bolgar: Oçerki Remeslennoy Deyatelnosti** (ed. German Fedorov-Davıfov), Moskva, 1988, s. 112-122.
- Veliyev, Rafael,
Muhammetşin, Cemil: **Büyük Bolgar, Bolgar-Tatar Uygarlığının Anıtı**, Ankara, 2000.
- Veymarn B.V.: **İskusstvo Arabskih Stran İ İrana**, Moskva 1974.
- Voskresenskiy, A.S.
Smirnov, A.P.: “Arheologičeskoe İssledovaniye Sobornoy Meçeti (Çetirehugolnika) V Velikih Bolgarah”, 1966, № 1, s.244-257.
- Voskresenskiy, A.S., “Noviye Dannie Ob Arhitekture Drevnego Bulgara”,

- Smirnov, A.P.,
Hlebnikova, T.A.: **Sovetskaya Arheologiya**, Moskva, 1967, № 4, s. 284.
- Yazıcı, Nesimi: “İlk Türk –İslam Devletleri Tarihi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, İkinci Baskı, Ankara, 2002, s.117.
- Yazıcı, Nesimi: **İlk Türk İslam Devletleri Tarihi**, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2011.
- Yazıcı, Nesimi: “İlk Türk-İslam Devleti İdil (Volga) Bulgar Hanlığı’nda İslamiyet ve Bağımsızlık Meseleleri”, **Volga-Ural Bölgesinde İslam Medeniyeti Beşinci Uluslararası Sempozyumu Kazan 14-16 Haziran 2012**, İstanbul 2015, s.149-172.
- Nuri Yüce, “Bulgar”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.6, İstanbul 1992, s.390-391.
- Yunusov, Arif: “Vostoçnoe Rıtsarstvo (V Sravnenii s Zapadom)”, 1986, No: 10, s. 109-112.
- Zahodir, Boris: **Kaspiyskiy Svod Svedeniy O Vostoçnoy Evrope**, Vıpusk 2, Tom II, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, Moskva, 1967,s. 36-40.
- Zakirova, İrada: “Kostpreznoe Delo Bolgara”, **Gorod Bolgar: Oçerki Remeslennoy Deyatelnosti (ed. an German Fedorov-Davıfov)**, Moskva, 1988, Resim, 96-104.
- Zakiyev, M.Z.: **Tatarı Problemi İstorii İ Yazıka**, Kazan,1995.

Zilivinskaya, E. D.: “Doma S Podpolnim Otopleniem V Voljskoy Bulgarii”,
Sovetskaya arheologiya No: 4, 1989, s. 223-233

Zilivinskaya, E.D: “Çernaya Palata V Bolgare K Voprosu Ob İstokah
Arhitekturnoy Formı”, 2011, №13, vıpusk 19, s.4.

E.D., Zilivinskaya: “Minareti Zolotoy Ordi”, **Rossiyskaya Arheologiya №2**,
2010, s. 3.

https://yenisehir.fandom.com/tr/wiki/%C4%B0dil_Bulgar_Devleti (2019)

<http://osmanlilar.gen.tr/Turk-ve-Islam-Devletleri/idil-bulgar-devleti.html>

live journal, <https://arch-heritage.livejournal.com/1520339.html>

<http://bolgar.photokzn.ru/places/7> (2003)

www.bolgar.info/v_mavzolej.php

<http://kudarf.ru/pfo/tatarstan/bolgar-dostopromechatelInsti.html> (2018)

<http://www.tatar-inform.ru> (2003)

<http://bolgar.photokzn.ru/places/12> (2007-2016)